

ADABIYOT

IKKINCHI QISM

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik-majmua

Qayta ishlangan uchinchi nashri

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi
nashrga tavsiya etgan*

G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2014

UO‘K 372.882(075)

KBK 83.3

O-49

Mualliflar:
Sultonmurod OLIM, Sunnat AHMEDOV,
Rahmon QO‘CHQOROV

Mas‘ul muharrirlar:
V.Rahmonov, K.Usmonova

AZIZ O‘QUVCHI!

“Adabiyot” darsligining birinchi qismida Siz milliy so‘z san‘atimizning sarchashmalari hisoblangan, uning keyingi rivojiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan asarlar va ularning mualliflari to‘g‘risida o‘qib-bilib oldingiz. Jumladan, xalq og‘zaki ijodining nodir namunasi bo‘lmish “Kuntug‘mish” dostoni, Yusuf Xos Hojib bobomizdan meros “Qutadg‘u bilig” asari, Lutfiy va Navoiydek mumtoz shoirlarimizning lirik merosida go‘zal badiiy ifoda topgan g‘oya va qarashlar, tuyg‘u hamda kechinmalar Sizning ham qalbingizdan mustahkam o‘rin egalladi.

XX asr o‘zbek adabiyotining ikki yirik namoyandasi – Abdurauf Fitrat hamda G‘afur G‘ulom she‘rlari esa o‘tgan yuz yillikda xalqimiz boshidan kechirgan voqea-hodisalar, ularning ijodkorlar ruhiyatiga ko‘rsatgan ta‘siri haqida Sizni boxabar qildi.

Darslikning qo‘lingizdagi ikkinchi qismida ham xalqimizning iste‘dodli shoir-yozuvchilari asarlari hamda jahon adabiyotining eng sara namunalaridan bahramand bo‘lasiz, ong-u shuuringiz boyib, tasavvurlaringiz yanada kengayadi. Bu ilm va ijod yo‘lida Sizga nurli manzillar yor bo‘lsin.

ISBN 978-9943-03-591-1

© S. Olim, S. Ahmedov,
R. Qo‘chqorov
© G‘afur G‘ulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014

MAQSUD SHAYXZODA

(1908 – 1967)

Maqsud Shayxzoda nomi nafaqat o‘zbek kitobxonlari, balki qardosh ozarbayjon o‘quvchisi uchun ham ardoqli nomdir. Chunki iste’dodli shoir Ozarbayjon diyorida tug‘ilib, ijodkor sifatida O‘zbekistonda, o‘zbeklar bag‘rida ulg‘aydi, atoqli qalam sohibi sifatida kamol topdi, o‘zbek adabiyotining XX asrdagi ulkan namoyandasiga aylandi. Ikki xalqning farzandi bo‘lmish Maqsud Ma’sum o‘g‘li Shayxzoda 1908-yilda Ozarbayjonning Agdash (Oqtosh) shahrida shifokor oilasida tug‘ildi. Boshlang‘ich va o‘rta ma’lumotni o‘zi tug‘ilgan shahrida olgach, Boku Oliy pedagogika institutiga sirdan o‘qishga kiradi. 1925-yildan boshlab Darbanddagi 1-bosqich ozarbayjon maktabida, Bo‘ynoqdagi ta’lim va tarbiya texnikumida o‘qituvchi bo‘lib ishlaydi. 1927-yilda aksilinqilobiy tashkilot a‘zosi sifatida qamoqqa olinib, 1928-yilning fevralida Toshkentga surgun qilinadi. Maqsud Shayxzoda Toshkentga kelgach, turli gazeta-jurnallarda adabiy xodim, 1935–1938-yillarda O‘zbekiston Fanlar Komiteti qoshidagi Til va adabiyot institutida ilmiy xodim, 1938-yildan vafotiga qadar Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika instituti- (hozirgi Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti)ning o‘zbek mumtoz adabiyoti kafedrasida dotsent vazifasida xizmat qildi.

Shayxzoda o‘zi e’tirof etganidek, hali savodi chiqmasidan she’r mashq qila boshlagan shoir. Biroq u o‘zining dastlabki ijod namunalarini 1929-yildan boshlab e’lon qila boshladi. O‘ttizinchi yillarda shoirning “Loyiq soqchi”, “O‘n she’r”, “Undoshlarim”, “Uchinchi kitob”, “Jumhuriyat”, “O‘n ikki”, “Yangi devon”, “Saylov qo‘shiqlari” nomli she’riy to‘plamlari nashr etiladi. Ushbu she’riy majmualar Maqsud Shayxzodani o‘zbek adabiyotida o‘z ovozigaga ega bo‘lgan katta iste’dod sifatida elga tanitdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Shayxzoda barcha o'zbek shoir va yozuvchilari qatori bor ijodiy salohiyatini fashizm ustidan g'alaba qozonishga qaratdi. Bu davr shoir ijodining yuqori darajaga ko'tarilgan, uni chinakam vatanparvar ijodkor ekanini namoyon qilgan davr bo'ldi. Insoniyatga tahdid solayotgan XX asr balosi – fashizmni yo'q qilish, hayotni, tiriklikni, or-nomusni saqlash, xalqni ruhan yengilmaslikka, matonatga undash shoirning o'sha yillari chop etilgan “Kurash nechun” (1941), “Jang va qo'shiq” (1942), “Kapitan Gastello” (1941), “Ko'ngil deydiki” kabi to'plamlarining bosh mavzusi bo'ldi. Shu yillarda Shayxzoda “Jaloliddin Manguberdi” (1944) dramasi yozdi. Unda o'z yurtining ozodligi va mustaqilligi uchun mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashgan Xorazm shohining jangovar jasoratini tarixan aniq va haqqoniy tasvirladi.

Qadrli o'quvchi! O'zbekiston tarixi fanidan yaxshi ma'lumki, yurtimizni XIII asrlarda Chingizxon qo'shinlari bosib olmoqchi bo'lganida, xalqimizning asl mard o'g'lonlaridan biri Jaloliddin Manguberdi istilochilarga qarshi qattiq kurashadi. Vatan mustaqilligini saqlash uchun mardonavor turib jang qiladi. Ushbu drama o'z vaqtida sahnalashtirilgan va jasur vatanparvar Jaloliddin Manguberdi siymosini sahnada buyuk aktyorimiz Shukur Burhonov gavdalantirgan.

Maqsud Shayxzoda urushdan keyingi tinch qurilish yillari yana qaytadan nohaq qatag'on qilinganiga qaramay, farovon hayot va bunyodkorlik zavqini tarannum etuvchi she'rlardan iborat “O'n besh yilning daftari”, “O'lqishlarim”, “Zamon torlari”, “Shu'la”, “Chorak asr devoni” kabi to'plamlarini nashr ettiradi. 1958-yilda shoir qadimiy va navqiron, azim poytaxtimiz Toshkent haqida teran falsafiy va ushbu shaharga nisbatan nihoyatda ehtirosli tuyg'ularga boy “Toshkentnoma” dostonini yozadi.

Shayxzoda adabiyotning liro-epik turida ham muvaffaqiyat bilan qalam tebratgan ijodkor. U “O'rtoq mulk”, “Tuproq va haq”, “Chirog”, “O'rtoq”, “Meros”, “Ovchi qissasi”, “Iskandar Zulqarnayn”, “O'n birlar”, “Jenya”, “Oqsoqol”, “Ahmadjonning hikmatlari”, “Uchinchi o'g'il”, “Nurmat otaning tushi” kabi dostonlarning muallifidir.

Maqsud Shayxzoda badiiy asarlar yozibgina qolmay, adabiyotshunoslik va adabiy tanqid sohasida samarali ijod qilgan. Ayniqsa uning buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodi va faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan jiddiy tadqiqotlari navoiyshunoslik fanini yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqdi, desak yangilishmaymiz. Shuningdek, zabardast olimimiz o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotning Bobur, Muqimiy, Furqat, Oybek, G'afir G'ulom, Hamid Olimjon, xalq og'zaki ijodining ajoyib vakili Fozil shoir, jahon adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Shota Rustaveli, A. S. Pushkin, N. A. Nekrasov, A. N. Ostrovskiy, T. G. Shevchenko, A. P. Chexov kabi namoyandalari-ga bag'ishlangan asarlar yaratgan. Shayxzoda mohir tarjimon sifatida Sh. Rustaveli, V. Shekspir, A. S. Pushkin, M. Yu. Lermontov, Nizomiy, Fuzuliy, Mirza Fatali Oxundov, Ezop, Esxil, Gyote, Bayron, Mayakovskiy, Nozim Hikmat va boshqa yozuvchilarning asarlarini o'zbek tiliga ag'dargan.

MIRZO ULUG'BEK

(Tarixiy fojiadan lavhalar)

Qatnashuvchilar:

Mirzo Ulug'bek ibn Shohrux – buyuk olim, Movarounnahr hukmdori; 56 yoshda.

Abdullatif Mirzo – uning o'g'li; 30 yoshda.

Ali Qushchi – Ulug'bekning shogirdi va mahrami. Astronom; 35 yoshda.

Sakkokiy – mashhur shoir. Ulug'bekning do'sti; 45 yoshda.

Shayxulislom Burhoniddin – zamonaning taraqqiyparvar ulamolaridan; 65 yoshda.

Abbos – Sayid Obidning o'g'li. Abdullatifning mahrami; 28 yoshda.

Abdurazzoq Samarqandiy – mashhur tarixchi; 35 yoshda.

Bek Arslon – sardor; 50 yoshda.

Mavlono Shamsiddin Muhammad Miskin – Samarqand qozi-si; 70 yoshda.

Piri Zindoniy (Hasan ohangar) – mahbus; 80 yoshda.

Berdiyori – Ulug‘bekning navkari; 35 yoshda.

Ota Murod – dehqon; 67 yoshda.

Chin, Hind, Farang, Misr, Rus elchilari.

Amir Temurning arvohi.

Samarqand. Go‘ri Amir. Temurning maqbarasi. U l u g ‘ b e k
kirib keladi, orqasida mash‘al ko‘targan ikki m a h r a m.

U l u g ‘ b e k

Shu – qirq yillik andishaga alamli yakun,
Ketib qoldi zamonadan diyonat, rostlik.
Mudhish bir jar yoqasida turmish mamlakat,
Zulmatli tun qo‘nayotir yurtning ufqiga.
Bobo Temur, omonating saqlayolmadik,
Avlodlaring chiqib qoldi g‘oyat noqobil.
Bobo Temur, tirigingda o‘zing va so‘zing
Ulkanlikda sig‘mas edi shu yer yuziga.
Endi nega maydalandi Temur urug‘i,
Endi nega razillashdi hokimlar ruhi.
Endi nega mirzolarining ko‘zlari ojiz,
Qulog‘i kar, idroki bo‘sh, iroda kuchsiz...

Ulug‘bek qabrga engashib chuqur xayolga botadi. Birdan Temur
tobuti qarsillab ochilgani eshitiladi. Sag‘anani tutun bosib, mash‘al
o‘chadi. Shu paytda sahnaning orqa pardasida soyalar qo‘ynida bir
balandlikda Amir Temurning mujassam qomati paydo bo‘ladi.
Uning qiyofasi haybatli. Qo‘lidagi uzun qilichini havoda o‘ynatib,
qahqaha urib yuboradi.

Temur arvohi

Yer yuzida buzilganga o‘xshar intizom.
Avlodimdan sohibqiron chiqolgan kim bor?
Men to‘ldirgan ummonlarning savlati qani?
Qani o‘shal quturuvchi yoldor dengizlar?
Ummonlarning o‘rnida men ko‘raman
Bir hovuzki, kaftimga ham qiladi kamlik.
Men oltmish yil ot belidan tushmadim, toki,
Ilalabad avlodlarim bo‘lsin jahongir.

Har kun besh bor aytar edim: butun yer yuzi
Torlik qilar: sig'dirolmas ikki podshohni,
Ammo, bugun ko'ramanki, ellik shohga ham
Kenglik qilar, ortib qolar shu latta dunyo...
O'g'lim, sening irodangni yeb qo'ydi kitob.
Sipohiylik rasmlarin qilmayin pisand,
Yulduzlarning qo'shiniga bo'lding farmondor.
Osmoniy o'lkalarni olmoqchi bo'lib,
Yerdagi naqd diyoringni boy berding qo'ldan...

Shu asnoda birdan sahna orqasi yorishib ketishi bilan Temur yer
tagiga cho'kib ketadi.

Ulug'bek

(Temur qabrini va yonidagi go'rlarni diqqat bilan ko'zdan kechirib)

Uxlang, uxlang, shum dunyoning betinch shohlari.
Siz pashshadan ham beozor yotibsiz bunda.
Faqat goho kirasizlar tushlarga tunda.
Yotasizlar yangi-yangi qo'shnilar kutib,
Shahringizga ular kelar vaqtida yetib...
Shohlar umrin puchligiga bu isbot tugal.
Tiriklarning ro'yxatidan, kim bilar, bu gal –
Qay birini o'chirarkan kotibi azal.
Kim biladi, balki navbat menga yetgandir,
Chunki umrim ozi qolib, ko'pi ketgandir.
Yo'q, yo'q, sulton o'lsa hamki, donishmand yashar,
Olimlarga mangu hayot tarixi – bashar...

Samarqand. Ko'ksaroy. Katta mehmonxona. Uning bir yonida
qabulxona ham ko'rinadi. O'rtadagi eshik ustiga zarbof pardalar
osilgan. Shayxulislom, Abdurazzoq, Sakkokiy, Bek Arslon,
Devonbegi.

Devonbegi

Tuni bilan uxlamayin hazrat Shahriyor
Sohibqiron mozorini ziyorat qildi.

Abdurazzoq

Hozir shahar betinch mahal. Tun pallasida
Davlatpanoh qanday qilib bir o'zi bordi?
Xo'ja Ahror kelishini kutib quturgan
Yovvoyi it qalandarlar daydib yurmoqda.
Har baloda Ulug'bekni ayblashadi.

Bek Arslon

Men, sultonga bildirmasdan hamma joy-joyda,
Ko'ksaroydan Go'ri Amir qopqasig'acha
Pistirmada sipohlarni poyloqda qo'ydim.

U l u g' b e k kirib keladi.

U l u g' b e k

Birodarlar, g'oyat og'ir o'ylashlardan so'ng,
Qat'iy qaror chiqarmoqqa majbur bo'ldim men.
Bilamanki, ko'p-ko'p do'stlar ranjiydi shundan.
Bilamanki, toleini menga ulagan
Arboblarda bezovtalik boshlanur al'on.
Amir Temur himmatidin Ulug'bek so'zim:
Birodarlar, eski do'stlar, og'ir bo'lingiz!
Balki, bunga kengash bergan janoblarga ham
Bu qarorim tuyulgusi nogoh balodek.
Men – taxtimdan voz kechmoqqa jazm etdim bugun.
Sokit bo'ling, og'ir bo'ling, izzatli do'stlar!
Hech bir kimsa tug'ilmabdi boshda toj bilan.
Temurbekdan og'ir meros bu qalpoq, xolos.
Bilamanki, shu kungacha temuriylardan
O'zi xohlab hech kim tojni tashlagan emas.
Podshohlik hashamidan kim ham ajralgay?
Ammo, men-chi, ko'p yovvoyi dashtlar ortida
Nur qo'shig'in havosida bog'lar ko'raman,
Ilm-u urfon zamonasida bog'lar ko'raman.
Insoniyat saroyining dabdabasini,
Uqlarning tumanida gulgun yo'llarda,

Firuzarang baxt shahriga uchib boruvchi
Ilm ahlining sim qanotli aravasini –
Tirik qolib koʻrmasam-da, hozir koʻraman.
Olislardan sanabgina sayr etish emas,
Yulduzlarga oyoq bosib, qoʻl bilan ushlab,
Qaytib kelgan sayyohlarni ravshan koʻraman,
Oʻtib ketar bu dahshatlar, bu maʼrakalar,
Urush, vabo va jaholat oʻtib ketadi.
Oh, naqadar saodatli boʻlur dunyomiz,
Va naqadar aziz boʻlur erkin odamzod.
Bu jahonda birodarlar qolur-ku, oxir
Bir soʻzimiz yo izimiz. U oydin elda
Zora meni va bizlarni eslasalar bas!
Shunday, doʻstlar!

(Hammada hayajon.)

Ammo, hanuz sulton ekanman,
Saltanatning muhri mening qoʻlimda ekan,
Buyurishga hali borkan salohiyatim,
Bu mansabda qilib qoʻyay soʻnggi yaxshilik.
Aziz oʻgʻlim, Ali Qushchi, olgin qalamni,
Farmoyish yoz!

Sakkokiy

(oʻz-oʻziga)

Oʻgʻillardan yalchimagan, benasib padar,
Oʻz shogirdin oʻgʻil deya topar tasalli.

Ulugʻbek

Amir Temur himmatidin Ulugʻbek soʻzim:
Avaxtadan boʻshatilsin Piri Zindoniy!
Tayyorlab ber!

Abdurazzoq

Kim ekan bu Piri Zindoniy?

(Sekin)

Shayxulislom hazratlari, siz bilasizmi?

Shayxulislom

Bunda yotgan eng ashaddiy sarbadorlardan...

Abdurazzoq

Davlatpanoh, sarbadorlar qissasin o‘zim
Eshitganman tarixnavis Hofiz Abrudan.
Sohibqiron o‘zi unga naql etgan emish.
O‘ylashimcha, sarbadorlar chin inson bo‘lgan.
Haq yo‘lida, xalq yo‘lida bosh qo‘ygan ular,
Halol, rostgo‘y fuqarolar ekan hammasi.

Ulug‘bek

Bu gaplar rost... Ammo taxtga dushman ekanlar.
Shu tufayli badda ko‘rib uni, tanishib –
Avaxtada qolsin dedi sulton Ulug‘bek.
Hozir esa, men qutulib taxt havasidan,
U odamga ozodlikni qaytib beraman.
Shohlar zulmin toki, olim qilolgay bekor...
Ali Qushchi, farmoyishni yozib bo‘ldingmi?
Bergin menga!

(Ko‘zdan kechirib)

Farmonlarga oxirgi imzom!

(Farmonga imzo va muhr qo‘yadi.)

Ali Qushchi, Abdurazzoq, mehribon do‘stlar!

(Farmonni ularning qo‘liga berib)

Siz zindondan olib chiqing u bechorani.
Qarorimni men g‘animga aytishim bilan
Samarqandning qurshovi ham tugatiladi.
Hayallamay, Xurosonga yo‘lga chiqingiz.
Ali Qushchi, to‘plab mening asarlarimni –

Hirotda elt. Zindon pirin topshirgaysizlar
Jomiy bilan shoir Lutfiy panohlariga.
Sizga ruxsat, tez va puxta tayyorlaningiz.
Zamonada inobat-u ishonch qolmadi,
Mendan keyin bu shaharda sizlarga kun yo‘q.
Sizga hamroh bo‘lib borgay bizning Berdiyori.
U ko‘p jasur, sadoqatli, yo‘l bilag‘on, sho‘x.
Qismat bo‘lsa ko‘rishgaymiz!

Qabulxonaga Devonbegi ketidan Abdullatif,
Xo‘ja Ahror, Qozi Miskin va yana bir necha imom va muftilar
kirib kelib parda orqasida to‘xtaydilar. Devonbegi ichkari kiradi.

Ulug‘bek

Amir Temur himmatidin Ulug‘bek so‘zim:
Mamlakatning oromini nazarda tutib,
Nizolarga barham bermoq niyati bilan...
Qaror qildik: Amir Temur poytaxtida biz
Uning bizga meros qo‘ygan oltin tojini
Boshimizdan bilkulliya olib qo‘ymoqqa!

(Boshidan oltin tojni olib mahram tutgan oltin barkashga qo‘yadi.)

Bir zamonlar yetti iqlim xazinalari
Xiroj bergan bu toj endi hukmin yo‘qotdi!

Abdullatif guruhida bosiq holda quvonch holatlari ko‘rinadi. Xo‘ja
Ahror qo‘llarini osmonga ko‘tarib, Xudoga hamd-u sano qiladi.

Ammo, buning shartlari bor. Eshitasizmi?

Qozi Miskin

Eshitamiz.

Ulug‘bek

Mamlakatda fitna-yu fasod
Butunicha tugatilishi, bitishi lozim.
Rozimilar bu shartimga?

Qozi Miskin

Rozimiz, ma'qul.

Ulug'bek

Qo'ni-qo'shni o'lkalarga bosqinlar qilib,
Naslimizga yog'ilmasin qarg'ish va la'nat.
Bu shartimga ahli parda rozimi?

Qozi Miskin

(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

Ulug'bek

Xizmatimda, suhbatimda yurgan do'stlarga,
Arboblarga qasos tig'i botirilmasin!
Bu shartimga ahli parda rozimi?

Qozi Miskin

(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

Ulug'bek

Bizga oid haram ahli, ahli ayolning
Iffatiga, izzatiga g'ubor cho'kmasin!
Bu shartimga ahli parda rozimi?

Qozi Miskin

(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

Ulug'bek

Madrasaga va rasadga yetmagay zavol!
Kutubxonam, kitoblarim saqlansin omon!
Shu shartimga ahli parda rozimi?

Qozi Miskin

(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

Ulug'bek

Picha taskin topay deya ketgum safarga.
Bu diyordan tez fursatda jo'nab ketaman.
O'zim esam iztirobdan, anduh-u g'amdan,
Shartim shuki, berilmagay bizlarga xalal.
Shu shartimga ahli parda rozimi?

Qozi Miskin

(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

Ulug'bek

Bu va'daga ahd-u paymon qilaszlarmi?

Abdullatif odamlari

Ont ichamiz, ahd etamiz, bahaqqi Xudo!

Ulug'bek

Bilib qo'ying, bu qasamni buzsangiz agar,
Qayda bo'lmay, men o'zimman sizga da'vogar.
Tangri sizni osiy sanar, el sharmanda der,
Tarix sizga la'nat o'qir.

Abdullatif odamlari

Qasam ichamiz!

Ulug'bek

Bugun barcha vasiqalar yozilib bo'lur,
Imzo uchun madrasaga kelsin elchingiz.
Alvido, taxt va saltanat iztiroblari!

Endi sulton Ulug‘bek yo‘q, do‘stlarga rahmat.
Majlis tamom. Ahli parda, sizlarga ruxsat.

Abdullatif odamlari chiqib ketadilar.

U l u g ‘ b e k

Bugun oqshom Samarqanddan chiqib ketamiz.
Devonbegi va Bek Arslon, borib shu topda
Ot va navkar, pul-ozuqa tadbirin ko‘ring!

Bek Arslon

Oh, shahriyor, nega kerak menga bu qilich?
Shu peslarga sira xizmat qilolmayman, yo‘q!
Siz qayerga, hatto Hindga borsangiz boray...

U l u g ‘ b e k

Sadoqatli mard sardorim, ma‘yus bo‘lmangiz.
Ketib qolsa bu shahardan hamma yaxshilar,
Kimlar yeydi xaloyiqning, elning g‘amini?
Buyurganim bajaringlar!

Devonbegi va Bek Arslon chiqadilar.

Mayli, o‘tsin oqpadarga ertangi kundan
Saltanat ham, iztirob ham, bezovtalik ham.
Ko‘p afsuski, Abdullatif boshga toj qo‘ygach,
Otin tag‘in yugurtirar zulm yo‘lida.
Unga mendek qirq yil sulton bo‘lish qayerda.
Qirq hafta ham taxt tutolmas...
So‘zimni eslang!

Samarqand atrofidagi bir qishloq. Namozgar vaqti. G‘ira-shira
qorong‘i. Kuz fasli. O t a M u r o dning hovlisi.
U l u g ‘ b e k dadil turib hovlidan chiqmoqchi bo‘ladi. Ammo
Ulug‘bek qaysi tomonga yo‘nalsa, devor orqasida, eshik oldida,
daraxt tagida, panjara yonida nayzalik sipohlar pistirmada turgani
ma‘lum bo‘ladi. Sipohlar uning yo‘lini to‘sib, hovlidan chiqarmaslik
uchun qurshovga olganligi ayon bo‘ladi.

Ulug'bek

Ah-ha, tuzoq! Bir kishiga qarshi bir lashkar!
Oqqadarning qo'rqoqligi shundan oshkor!

Ota Murod

Yo rabbano, bu zolimlar nima qilmoqchi!
Yalmog'izmi, nima bular, aqlidan ozgan!

Shu paytda daraxt tagida soyada turgan A b b o s yoruqqa
chiqib Ulug'bekka qarab yuradi.

Ulug'bek

Sen hali ham tirikmisan, haromi, xabis!

Abbos

Tirikmanki, toki ko'ray o'limingizni.
Men otamning xunini deb, qasosin kutib,
Bir-u bordan shu fursatni yalinib keldim.

Ulug'bek

Otang qilgan badkirdorlik, beinsoffikka
Eng yengilroq jazo edi shahardan surgun.
Balki undan jabr ko'rgan olomon o'zi
Alash qilib o'z hukmicha terakdan osib,
Xud asfaldasofilinga jo'natgan uni.
Bu gaplaring yo tuhmatdir yoki bahona.

Abbos

Padarimning o'limiga shar'iy mahkama
Faqat sizni javobgar deb biladi. Mana!

(Fatvoni qo'ynidan olib ko'rsatadi.)

Ulug'bek

Jalldlarning malayisan, badbaxt kushanda!

Bir zarba bilan urib Abbosni yiqitadi. Abbos oʻrnidan turib sipohlarga ishora qiladi. Sipohlar Ulugʻbek navkarlariga hujum qilganda bittasi qochadi. Yigitali esa qilichini sugʻurib, ularni yaqinlatmaydi. Ota Murod: “Musulmonlar, voy dod, bosqin!” deb qichqirib qishloq tomonga qochadi.

Yigitali, qilichimni bergin, koʻray-chi,
Qilichbozlik bilarmikan bu nobakorlar!

Yigitali Ulugʻbekka qilich beradi. Oʻzi ham qilich tutib
Ulugʻbekning chap tomonida turadi.

Yoʻq, boʻshashgan emas hali Ulugʻbek qoʻli,
Men qilichni olmaslikka qasam ichgandim,
Ammo bunga sen haromi majbur etasan,
Goho kerak boʻlar ekan bobo merosi.

Ulugʻbek fonus orqasida turib hujum qilayotganlarni ravshan koʻrgani uchun Abbos va sheriklarining hamlalariga raddi-badal berib yaqinlatmaydi. U oʻzini hamda Firuzani himoya qiladi.
Yigitali jarohat yeb yiqiladi.

Abbos

(sipohlarga)

Fonusni ur! Yoʻqsa unga bas kelolmaymiz!

Bir necha sipohi fonusni urib tushiradilar.
Oʻrtaga qorongʻilik choʻkadi.

Ulugʻbek

Eh, nomardlar, yapaloqlar, koʻrshapalaklar,
Qorongʻida faqat sizning ishingiz unar!

Uch-toʻrt sipohi qorongʻidan foydalanib Ulugʻbekka orqadan hujum qiladilar, oʻng qoʻlidan yaralaydilar, qilich Ulugʻbek qoʻlidan tushib ketadi.

Abbos

Darhol bog‘lang! O‘chni o‘zim olmog‘im kerak.

Sipohlar arqon tashlab Ulug‘bekni daraxtga bog‘laydilar.

Ulug‘bek

O‘lim meni qo‘rqitmaydi. Lekin, afsuski,
Men do‘stlarni hasrat ichra qo‘yib ketaman.

Abbos

Hukmi shar‘iy bajarilur. Ayting vasiyat!

Ulug‘bek

Vasiyatim, vasiyatim! Kim ham eshitgay.
Mulkim yo‘qki, birovlariga meros qoldirsam,
Xazinam yo‘q, birovini boyitib qo‘ysam.
Merosimdir kitoblarim va jadvallarim.
Bir meroski, zamon uni mahv etolmaydi,
Bir meroski, vorislari bu vatan ahli,
Bir meroski, bahra topar undan yer yuzi.
Esiz, esiz, vatanimga so‘ng xitobimni
Na birovlar eshitadi va na yozmoqqa –
Bu boylovliq va yarador qo‘lim qodirdir.
Yovuz dushman oldida men boylovliq qo‘lim,
Parvardigor, bundan ortiq bormikan zulm?
Qayerdasan, dastyorim, sodiq navkarim,
Hay, Berdiyoy, nega yo‘qsan shu damda o‘zing?
Nega seni men jo‘natdim o‘zimdan yiroq?
Sen bo‘lmasang ketar ekan omadim har choq.
Sen qaydasan, hay, Berdiyoy, Chotqol shunqori!

Sahna orqasidan B e r d i y o r tovushi eshitiladi.

Berdiyoy

Labbay, hazrat, sadongizdan aylanay, hazrat!
Hozir keldim, hay nomardlar!

Abbos

(cho‘chib, sipohlarga)

Jadal bo‘ling, tez otlaning, darhol ketamiz,
Mana qasos, mana sizga otamning xuni!

(Ulug‘bek ko‘ksiga xanjar tiqadi.)

Berdiyori

Seni tirik qochirmayman!

Abbosga o‘q uzadi. Abbas “o‘ldim” deganicha yerga yiqiladi.
Berdiyori va dehqonlar Ulug‘bekni darhol daraxtdan yechib yerga
yotqizadilar. Odamlar uning atrofida tiz cho‘kadilar.

Ulug‘bek

(ko‘zini ochib)

Bu senmisan, Berdiyori? Kechikding biroz.

Berdiyori

Oh, kechikdim bir daqiqa, qiblayi olam!
Biz u cholni ayab sekin yo‘l yurib edik,
Bu qishloqning yaqinidan o‘tganimizda,
Ota Murod jar solganin eshitib darhol
O‘zim chopib keldim bunga... Oh, zolim falak!

(Abbos qo‘lidan olgan xanjarga qarab)

U la‘nati sizga tiqqan shu xanjar tig‘in,
Abdullatif ismi bunga yozug‘lik ekan.
Bu Toshkandning xanjaridur, dami zaharli...
Ey Xudo, sen guvoh bo‘lgin, bu xanjar bilan
Abdullatif kallasini olmasam agar
Yuz ming la‘nat bo‘lsin menga!

Ulug'bek

Men davramda do'stlarimni ko'raman yana,
Demak, bizga o'lim yo'qdir, men bo'lmasam-da.

Shu payt osmonda bulutlar orasidan to'lin oy ko'rinib qoladi.

Sen ham biroz kechikibsan, ko'kning fonusi!
Dushman meni yengolmasdi, chiqsang oldinroq.
Ortiq tamom, g'urbatlarda daydib yurmoqdan
Shu vatanda shahid bo'lmoq oliy saodat.
Xayr sizga, sho'x yulduzlar, senga g'amli oy!
Xayr sizga, do'stlar, xayr, jami insonlar!
Xayr senga, oh Firuzam, qalbim singlisi!
Abdurazzoq, batafsil yoz bu qissalarni!
Dunyo, dunyo, bevafosan, bilaman seni.
Ammo, senga yomon farzand emas edim-ku!
Yorug' kunda, baxt ayyomi, meni yod ayla.
Bitdi nafas. Yig'lamayman, siz ham yig'lamang!

O'ladi.

Piri Zindoniy

Men ellik yil zindonlarda chiritdim tanim,
Ne-ne balo, uqubatlar ko'rmadi ko'zim.
Ammo tangri shohiddirki, biron lahza ham
Ko'zlarimda ko'zyoshlari yalt etgan emas.
Vo ajabo, hech kimsadan uyalmay bugun
Men yig'layman, yurak qoni bilan yig'layman!
Yetim qolgan el dardiga kuyib yig'layman!
Bosh qo'yaman tuprog'iga ulug' insonning!

“MIRZO ULUG'BEK” FOJIASI HAQIDA

Qadrlı o'quvchilar! Siz mazkur asardan olingan, olim va hukmdor Mirzo Ulug'bek hayotining eng xushnud va hasratli manzaralari aks etgan adabiy parchalar bilan yaqindan tanishdingiz. Tarixdan ma'lumki, temuriylar sulolasining eng mashhur vakillaridan biri bo'lgan Mirzo Ulug'bek (asl ismi Muhammad Tarag'ay)ning taqdiri hozirgi kungacha kishilarni hayratga solib

kelyapti. Darhaqiqat, tadbirkor davlat rahbari, adolatli shoh, ilm-fanda yuksak cho‘qqilarni egallagan inson, mislsiz ilmiy qobiliyat Mirzo Ulug‘bek shaxsida mujassamlanishi hayratlanarli hol. Shundan bo‘lsa kerak, hazrat Navoiy sultonlar orasida uni ulkan daho sifatida baholaydi. Umuman, temuriyzodalar orasida bunday aql sohiblari ko‘p uchraydi (Zahiriddin Muhammad Bobur, Husayn Boyqaro kabi). Alisher Navoiy o‘zining “Majolis un-nafois” asarining yettinchi majlisini temuriylarga mansub shoirlar, sakkizinchi majlisini yana bir temuriyzoda – Sulton Husayn Boyqaroga bag‘ishlagani bejiz emas.

Mirzo Ulug‘bek – Amir Temurning suyuqli nabirasi, ya‘ni to‘rtinchi o‘g‘li Shohrux Mirzoning farzandi, u bobosi Temurning barcha yurishlarida ishtirok etgan. Buyuk olim va hukmdor haqida tarixiy ma‘lumotlarni ko‘plab keltirish mumkin. Bu ishni tarixchi olimlarimizga qo‘yaylik-da, suhbatimizni yuqorida siz tanishib chiqqan drama voqealari xususida davom ettiraylik. Ushbu sahna mazmunidan ma‘lum bo‘lganidek, ulug‘ adibimiz Maqsud Shayxzoda mazkur asarni yaratishda jiddiy tayyorgarlik ko‘rgani, dramani yozishda behisob ilmiy-tarixiy manbalarga tayangani ko‘rinib turibdi. Adib asarda Ulug‘bek yashagan davrni, u hukmronlik qilgan saroy muhitini ko‘z o‘ngimizda yaqqol gavdalantirgan. Mirzo Ulug‘bek hayotida ko‘p voqealar yuz bergan. U oliy hukmdor, buyuk olim sifatida ko‘p narsalarni o‘z boshidan kechirgan. Bularni besh pardali tarixiy fojiga sig‘dirib bo‘lmasligini bilgan M. Shayxzoda ushbu asarga asosan ikki yo‘nalishdagi voqealarni, ya‘ni saroy ixtiloflari va buyuk olim olib borgan ilmiy izlanishlarni yoritishga jazm qilgan. Asar bilan tanishganingizda sizda ikki xil tuyg‘u paydo bo‘lgani aniq. Adib Mirzo Ulug‘bekni bir tomondan, qattiqqo‘l, butun Xurosonni o‘z qo‘lida saqlab qolish uchun har qanday chorani ko‘rishga tayyor hukmdor sifatida, ikkinchi tomondan, ilm-fanning jonkuyari, jahonshumul kashfiyotlar qilgan olim, fan ahlini jonidan ortiq ko‘radigan (masalan, Ziji Ko‘ragoniyning so‘zboshisida shogirdi Ali Qushchini “farzandi arjumand” – aziz farzandim deb ataydi), biroq saroydagi fisq-fasod, ig‘vo ishlar oldida ojiz bir inson qabilida tasvirlaydi. O‘quvchi hukmdor

Ulug‘bekning zulm-u zo‘ravonligini inkor qilmagan holda, olim va fozil, ma‘rifatparvar Ulug‘bekka achinadi, unga ixlosi ortadi. Haqiqatan ham, Ulug‘bekning tarix oldidagi katta xizmati uning hukmdorlik faoliyatidan ko‘ra ilm-fanni, ma‘rifat va madaniyatni rivojlantirishidadir. Shu ma‘noda Ulug‘bekning fan, madaniyat ravnaqi yo‘lidagi xizmatlari uning zulm-zo‘ravonlik faoliyatidan ustun ekanligiga kishida shubha qolmaydi. Maqsud Shayxzoda Ulug‘bek shaxsidagi shu xususiyatlarni teran anglagan holda o‘quvchi diqqatini ko‘proq uning ma‘rifatparvarlik faoliyatiga qaratadi. Buni dramadagi Mirzo Ulug‘bek so‘zlaridan ham anglasa bo‘ladi:

Ma‘rifatning dargohiga qo‘ydim ixlosim.
Og‘ir bo‘ldi qismat menga ortgan vazifa.
Men, sultonlar o‘rtasida bo‘ldim donishmand,
Donishmandlar tepasida sulton sanaldim.
Ma‘rifatni hukumatga qilib rahnamo,
Bu o‘lkaning yerida ham yulduzlar yoqdim.

Agar Ulug‘bekning “Ma‘rifatni hukumatga qilib rahnamo, Bu o‘lkaning yerida ham yulduzlar yoqdim”, – degan so‘zlariga e‘tibor beradigan bo‘lsak, uning davlatchilik faoliyati ma‘rifatchilik asosiga qurilganiga amin bo‘lamiz.

Dramada Ulug‘bek qiyofasi ko‘proq asardagi boshqa obrazlar orqali ochilgan, masalan, Ali Qushchi, Sakkokiy, Shayxulislom Burhoniddin, Chin, Hind, Farang, Misr, Rus elchilari bilan bo‘lgan muloqotda ilm-fan homiysi, buyuk olim, ma‘rifat fidoyisi kabi xislatlari namoyon bo‘lsa, Abdullatif Mirzo, uning mahrami Abbos, Qozi Miskin kabi saltanat dushmanlari, ig‘volarga nisbatan bo‘lgan munosabatida mutaassiblikka qarshi ashaddiy kurashgan inson sifatidagi xarakteri ochilgan.

Mirzo Ulug‘bek hukmdor, katta saltanat egasi bo‘lishiga qaramay, avvalo, insoniy fazilatlardan begona bo‘lmagan, o‘z farzandiga mehribon ota. Shundan bo‘lsa kerak, saltanat, ilm-fan ishlari bilan mashg‘ul bo‘lib, o‘z o‘g‘lini unga dushman sifatida qayrab, uni avval taxtidan, so‘ng hayotdan mahrum qilish uchun amalga oshirilgan fitnalardan bexabar bo‘lib, g‘aflatda qoladi. O‘g‘li Abdullatif otasiga qarshi isyon ko‘taradi va

uning buyrug‘i bilan Ulug‘bek qatl ettiriladi. Shu o‘rinda marhum shoirimiz Muhammad Yusufning Ulug‘bek tilidan aytgan quyidagi so‘zlari asl haqiqat sifatida jaranglaydi:

Yulduzlarda ekan nigohim, bilmadim ne edi gunohim...
Men dardimni kimga aytaman.
Qancha g‘amga botmagan edim, qancha og‘u yutmagan edim...
O‘z bolamdan kutmagan edim... men dardimni kimga aytaman.

Ulug‘bekning haqiqiy insonparvar sifatidagi qiyofasi uning taxtdan iste‘fo berishi sahnasida yorqin ifodalangan. U dushman qo‘shini bilan kurashda ahvoli tang bo‘lgach, o‘z jonini qutqarish uchun emas, balki mamlakat fuqarosining tinchligini o‘ylab, Abdullatif odamlari oldiga quyidagi shartlarga ko‘nishsagina taxtdan voz kechishini e‘lon qilib: avvalo, mamlakatda fitna-yu fasod darhol tugatilishi, qo‘ni-qo‘shni o‘lkalarga bosqinchilik qilib, temuriylar nasliga qarg‘ish va la‘nat keltirmaslik, o‘z xizmatidagi arboblardan qasos olmaslik, haramidagi ahli ayolning iffati va izzatiga g‘ubor cho‘ktirmaslik, madrasa va rasadxonalarga zavol yetkazmaslik, kutubxona va kitoblarni omon saqlashga qasam ichishlarini talab qiladi. Adib tasvirida tarixiy haqiqat va uning badiiy ifodasi juda ishonarli chiqqan. Ulug‘bek davrida Amir Temur shakllantirgan juda kuchli davlat parchalanib ketdi. Temuriyzodalar bobolari qoldirgan vasiyatlarga amal qilmadilar. Toj-taxt talashishlar oqibatida mamlakat inqirozga yuz tutdi. Bu holat Ulug‘bekning bobosi Amir Temur qabri tepasida aytgan so‘zlarida yaqqol ifodalangan:

Shu – qirq yillik andishaga alamli yakun,
Ketib qoldi zamonadan diyonat, rostlik.
Mudhish bir jar yoqasida turmish mamlakat,
Zulmatli tun qo‘nayotir yurtning ufqiga.

Bobo Temur, omonating saqlayolmadik,
Avlodlaring chiqib qoldi g‘oyat noqobil.
Bobo Temur, tirigingda o‘zing va so‘zing
Ulkanlikda sig‘mas edi shu yer yuziga.
Endi nega maydalandi Temur urug‘i,
Endi nega razillashdi hokimlar ruhi.

Endi nega mirzolarning ko‘zlari ojiz,
Qulog‘i kar, idroki bo‘sh, iroda kuchsiz...
Bu kulfatli zamonda bergin maslahat...

Fojia Mirzo Ulug‘bekning o‘limi bilan tugaydi, biroq o‘quvchi yoki tomoshabin bu manzaradan tushkunlikka tushmaydi, aksincha, buyuk olim ishlarining davom etishiga ishonadi, Abdullatif kabi padarkush g‘alamislarning umri qisqa ekanligiga iymon keltiradi.

Dramada adibning sahna asari yaratish bobidagi mahorati tufayli Ulug‘bek yashagan davr, kishilar hayoti aniq, jonli, jozibador, eng muhimi, ishonarli chiqqan. Bu asardagi har bir so‘zga, manzaraga, sahna jihozlariga ishonasiz, uni qalbdan his etasiz, go‘yo o‘zingizni shu voqealar ichida yurgandek sezasiz. Shu ma’noda “Mirzo Ulug‘bek” dramasini Vatanimiz tarixining eng hasratli davridan hikoya qiluvchi mukammal sahna asari sifatida har qancha o‘qib-o‘rgansak arziydi. Ushbu sahna durdonasining hali-hanuz sahnadan tushmay kelayotgani, uning asosida yaratilgan “Ulug‘bek yulduzi” kinofilmi (rejissor Latif Fayziyev)ning Vatanimiz va xorij ekranlarida qayta-qayta namoyish etilayotganligi fikrimizning isbotidir.

Savol va topshiriqlar

1. Maqsud Shayxzodaning hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz? U necha marta siyosiy qatag‘ondan jabr ko‘rgan?
2. Maqsud Shayxzoda o‘z asarlarini qachondan boshlab e‘lon qila boshladi?
3. 30-yillarda shoirning qaysi asarlari chop etildi?
4. Maqsud Shayxzodaning urush yillarida yaratgan tarixiy dramasi qanday nomlanadi va u nima haqda edi?
5. Adib yaratgan dostonlarni sanang.
6. Maqsud Shayxzodaning ilmiy va pedagogik faoliyati haqida gapirib bering.
7. “Mirzo Ulug‘bek” dramasidagi voqealar qaysi tarixiy davrni o‘z ichiga oladi?
8. Mirzo Ulug‘bek shaxsi, uning qaysi sulolaga mansubligi haqida qisqacha so‘zlab bering.
9. “Mirzo Ulug‘bek” dramasida Mirzo Ulug‘bekning ma‘rifatparvarlik xislati nimalarda ko‘rinadi?
10. Dramadagi tarixiy shaxslar (Ulug‘bek, Ali Qushchi va h.k.) va badiiy to‘qima obrazlarni (Piri Zindoniy, Ota Murod kabi) ajrating.
11. Ulug‘bek huzuridagi ajnabiy elchilar bilan uchrashuv nima munosabat bilan tashkil etilgan edi?

12. Ulug‘bek “bu shogirdim... mahramim, do‘stim” deb kimni e‘zozlayapti?
13. Ulug‘bekning ajnabiy elchilar bilan uchrashuvida uning qaysi mashhur asari haqida gap ketadi?
14. Dramadagi Ulug‘bek va uning bobosi Temur arvohi o‘rtasidagi suhbat mazmuni nimadan iborat bo‘ldi? Amir Temur nabirasi savoliga qanday javob qildi? Tushuntirib bering.
15. Piri Zindoniy kim, uning temuriylarga bo‘lgan nafratining sababi nimada?
16. Mirzo Ulug‘bek qaysi shartlar bilan taxtdan voz kechadi?
17. Sakkokiy: “O‘g‘illardan yalchimagan, benasibpadar,
O‘z shogirdin o‘g‘il deya topar tasalli”, – deganda nimani nazarda tutyapti?
18. Asardagi arxaik so‘zlarni (urfon, farahbaxsh, Chin, Farang, ilalabad, zij, kotibi azal, bilkulliya) toping va lug‘at yordamida ma‘nosini bilib, adabiyot daftaringizga ko‘chiring.

Nazariy ma‘lumot

TRAGEDIYA (FOJIA)

Tragediya adabiyotning dramatik tur janrlaridan biri bo‘lib, uning lug‘aviy ma‘nosi yunoncha tragos – echki, ode – qo‘shiq; tragediya – echki qo‘shig‘i ma‘nosini anglatadi. Echki qayoqdayu, fojiali sahna asari qayoqda, deb o‘ylashingiz mumkin. Aslida, yuqoridagi so‘zlarning zamirida haqiqatga yaqin ma‘no bor: qadim yunonlarda hosil xudosi Dionis sharafiga xalq bayramlari o‘tkazilgan. Bu bayramlarda echkilar so‘yilib dasturxonga tortilgan. Qiziqchilar esa echki terilarini yopinib, turli sahna tomoshalarini ko‘rsatishgan. Bunday jaydari qiziqchilarni tragoslar deyishgan. Keyinchalik bu so‘z oqibati fojia bilan tugaydigan sahna asarlariga nisbatan qo‘llanila boshlagan.

Tragik asar, ya‘ni tragediyaning boshqa sahna asarlari (komediya, drama, monodrama, intermediya)dan farqi shundaki, u qahramonlar o‘rtasidagi kuchli ziddiyatlar asosiga quriladi, qahramonlar taqdiri fojia bilan yakun topadi, ular o‘rtasidagi ziddiyat shiddatli va keskin tus oladi. Fojiiy asar qahramonlar xarakterining yorqinligi, ichki kolliziya (qarama-qarshilik, to‘qnashuv) kuchliligi, personajlar o‘rtasidagi konfliktning o‘ta kuchli ekanligi bilan farqlanadi. Tragediya murosasiz kurash, g‘oyatda keskin ziddiyat zaminiga quriladi. Bunday asar asnosida kishilar qismati shiddatli, suronli siyosiy voqealar, turli ijtimoiy, shaxsiy qarashlar kurashi fonida ko‘rsatiladi.

Siz o‘qib-o‘rgangan “Mirzo Ulug‘bek” fojiasidagi voqealarni esga olsak, bunga ishonch hosil qilamiz. Asar buyuk olim va hukmdor Mirzo Ulug‘bekning o‘limi bilan tugasa-da, undagi optimistik ruh kishiga dalda beradi. Ali Qushchining tragediya nihoyasidagi kelajakka ishonch, yaxshi kunlar umidi bilan yo‘g‘rilgan quyidagi so‘zlari fikrimizning dalilidir:

Koinotning chamaniga ochgan yo‘limiz
Yo‘lchilarsiz qolmas, biling, aziz muallim!
Orta borar yulduz soni jadvalingizda,
Qoningizdan o‘sib chiqar shodlik gullari.

Yevropada tragediya uyg‘onish va undan keyingi davrlarda ham keng rivojlandi. Ispan dramaturglari Lope de Vega, Kalderon, ingliz yozuvchisi V. Shekspir, nemis dramaturglari Gyote, Shiller, rus shoiri A.S. Pushkin kabilar bu sohada samarali qalam tebratdilar. Ular yaratgan “Otello”, “Gamlet”, “Romeo va Julyetta”, “Boris Godunov” kabi tragediyalar bugungi kunda jahon teatrlari sahnalarida qayta-qayta o‘ynalmoqda.

O‘zbek adabiyotida tragediyaning go‘zal namunalarini Mahmudxo‘ja Behbudiy – “Padarkush” (1911), Abdurauf Fitrat – “Abulfayzxon” (1926), Maqsud Shayxzoda – “Jaloliddin Manguberdi” (1944), “Mirzo Ulug‘bek” (1961) tomonidan yaratildi. Ushbu asarlar o‘zbek sahna madaniyatining haqiqiy durdonalariga aylandi.

Savol va topshiriqlar

1. Tragediya so‘zining lug‘aviy ma‘nosi va bu terminning kelib chiqish tarixini aytib bering.
2. Tragediya dramaturgiyaning boshqa janrlaridan nimasi bilan farqlanadi?
3. Kolliziya nima? Bu tushuncha tragik asar uchun qanday ahamiyatga ega?
4. “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasi so‘ngidagi Ali Qushchi so‘zi bu janrga xos qaysi xususiyatni anglatadi?
5. Tragediya janrida qalam tebratgan qaysi o‘zbek yozuvchilarini bilasiz?

USMON NOSIR

(1912–1944)

“1912-yilning 13-noyabrida Namangan shahrining “Chuqurko‘cha” dahasida qorachadan kelgan bir bola tug‘ildi. U tug‘ilganida hech kim sevinmadi ham, hech kim xafa ham bo‘lgani yo‘q. To‘shakda yotgan bemor ota esa bola go‘dakligidayoq bu olamdan ko‘z yumdi...”

Ammo otalik mehrini to‘rt yashar Usmon Masodiq o‘g‘li Nosirhoji xonadonidan topdi. Ikkinchi ota oilasini Qo‘qon shahriga ko‘chirib olib keldi. Bola shu

dargohda ulg‘ayib, ko‘p bolalar kabi internatda o‘qib tarbiyalandi. O‘rta maktabda va Samarqanddagi O‘zbekiston dorilfununida o‘qib yurgan yillaridanoq u shoir Usmon Nosir bo‘lib tanildi.

Usmon Nosir!.. Bu nom yigirmanchi yillarning oxirlaridayoq o‘quvchiga tanila boshladi. O‘ttizinchi yillarda esa, u asarlarini kitobxonlar intiqlik bilan kutadigan shoirga aylandi. Endi uni “tabiatan shoir”, “tug‘ma shoir” deb ta‘rifladilar. Ana o‘shanda Usmon Nosir 20 yoshlarda edi. “Bo‘ladigan bola boshidan ma‘lum” deganlaridek, Usmon Nosir ham mashhur siymolarimiz kabi juda yoshligidan ko‘p ijobiy xislatlarga ega bo‘lgan edi.

U nihoyatda ziyrak, idrokli, keng mushohadali, o‘ta qiziquvchan, uquvli, bilimga chanqoq, mehnatkash edi. Shuning uchun ham Usmon Nosir ijodda yoshligidanoq iste‘dodli, “tug‘ma shoir” sifatida tanildi. Bu tanilish yosh shoirning shoirona tabiatidan tashqari, uning ijodga jon-dili bilan berilishi, ijod sirini bilishga urinishi, bu yo‘lda o‘rganishi va izlanishi samarasi edi. “Geyne bilan o‘rtoq tutindim, Lermontovdan ko‘mak o‘tindim” degan yosh shoir rus va jahon poeziyasining maftunkor fazilatlarini ijodiy talqin qilish bilan birga, Sharq adabiyoti va og‘zaki ijodining boyliklarini ham egallashga intildi...

Usmon Nosir 18 yoshidan to 24 yoshigacha bo‘lgan davrda ijod qildi. Shu qisqa 6–7 yil ichida u beshta she‘rlar to‘plami

(“Quyosh bilan suhbat”, “Safarbar satrlar”, “Traktorobod”, “Yurak”, “Mehrim”) va ikki doston (“Norbo‘ta”, “Naxshon”) hamda to‘rt drama (“Atlas”, “Zafar”, “So‘nggi kun”, “Dushman” asarlarini) yaratdi.

Badiiy tarjima sohasida ham shoir o‘ziga xos tarjimonlik madaniyatini va poetik didini namoyish qilgan edi. N.A.Dobrolyubovning “Haqiqiy kun qachon keladi?” degan mashhur asarini, V.I.Kirshonning “Ulug‘ kun” dramasini, A.S.Pushkinning “Bog‘chasaroy fontani”, M.Yu.Lermontovning “Iblis” nomli dostonlarini, Geyne, Gyote, Bayron ijodidan ko‘pgina namunalarni o‘zbek kitobxonlari Usmon Nosir tarjimasida o‘qidi. Bu poetik tarjimalar o‘zbek adabiyotining tarjima asarlar sahifasida shoh namunalari bo‘lib qoldi.

Usmon Nosir lirik shoir edi. Bu yangroq lirika o‘zbek she‘riyatidagi lirik oqimga hamohang bo‘ldi, bu oqimga yangi sharshara bo‘lib qo‘shildi va bu unga yana-da joziba baxsh etdi.

Shoir ijodidagi bu xususiyatlar she‘riyatda lirikaning yangi turini, badiiy soddalikning eng yaxshi namunasini namoyish qildi. Usmon she‘rlarida jimjimadorlik, g‘alazlik, zo‘rma-zo‘rakilik ko‘rinmas, fikr-tuyg‘u sodda, lekin lirik harorat bilan, jozibadorlik bilan, original tashbehlar bilan bayon qilinar edi:

She‘rim! Yana o‘zing yaxshisan,
Boqqa kirsang, gullar sharmanda.
Bir men emas, hayot shaxsisan,
Jonim kabi yashaysan manda.

(“Yana she‘rimga”)

Bu she‘riy parchada yana bir narsa, ya‘ni shoir ijodining yetakchi mazmuni – she‘riyat va hayot oshig‘ligi namoyon bo‘ladi.

...Shoir ijodiy faoliyatida biz ikki pog‘ona borligini ko‘ramiz. Uning 1927-yildan 1932-yilgacha bo‘lgan ijodida publitsistika, voqealarga publitsistik munosabat, publitsistik pafos va ritorika ko‘proq ko‘zga tashlandi. Shuning uchun uning she‘rlari shior va chaqiriq bo‘lib yangradi. Bu xususiyat Usmon ijodining zamon talabiga hozirjavobligini ko‘rsatadi...

Shoirning mana shu dastlabki davr ijodida tematik aktuallik va rang-baranglik ustun bo'lsa-da, bu yillar badiiy mahorat va ijodiy mustaqillik yo'lida izlanish davri edi...

Usmon Nosir o'z ijodini, o'z she'rini:

Sen yuragimning chashma suvisan,
Sen ko'zlarimning gavhar nurlari.
Sening bahongni kim so'rasa, de:
"Bahom – umrning bahosiga teng", —
(*"She'rim"*)

deb baholagan yildan boshlab uning ijodining yangi davri, yangi oqimi, yangi to'liqini, yangi toshqini boshlandi. Bu toshqin shoir ijodining kamolot bosqichi edi. Bu bosqichda u yetakchi shoirlar kabi falsafiy fikrlashni, teran mushohadani, voqeani poetik tasavvur qilishni o'rganib, bu xususiyatni o'z she'rlariga badiiy sodda ifodalarda singdirdi. Uning lirikasida siyosat va ijtimoiy turmush hayotiylik, originallik, chuqur hissiyot, poetik tuyg'u, intim kechinmalar bilan sug'orildi, yurak sadosi bo'lib yangradi va mehr o'ti bo'lib olovlandi. Shuning uchun ham shoir shu yillardagi she'riy majmualariga "Yurak" va "Mehrims" deb nom qo'ydi...

Usmon Nosir yosh ijodkorlarga murabbiylik qildi. O'rta maktabda o'qib yurgan chog'larida Qo'qondagi havaskor qalamkashlar, o'z davrining yosh shoirlari Amin Umariy, Nasrulla Davron, Ibrohim Nazir va shu satrlarning muallifi – kamina kabi shoirlar uning ko'magidan bahramand bo'ldi... Keyinchalik Usmon Nosir barcha katta-kichik shoirlar yuragiga kirib bordi va ularga o'rnak bo'lib qoldi.

...Usmon Nosirning adabiyotda paydo bo'lishi hammaning e'tiborini tortgan edi. Uning ijod maydoniga kirib kelishi mislsiz kuchi bilan hammani o'ziga jalb qilgan notanish bir pahlavonning maydonga kirib kelishiga o'xshar edi. Ha, u ijod maydoniga yosh va kichkina jussasi bilan keldi-yu, juda katta yuk ko'tardi.

"Usmon she'riyatimizga shamolday kirib keldi. Balki bo'ronday! U shunday to'polon va to'liqin bilan keldiki, un-

cha-muncha she'riy uslub va ijodni to's-to's qilib yubordi. Uni o'zimizda "O'zbekning Lermontovi", Moskva gazetalariida "Sharqda Pushkin paydo bo'ldi", deb yozishdi", – deydi shoir Turob To'la.

...Usmon Nosir 1944-yil 23-martda 32 yoshida Uzoq Sharqda vafot etdi. Lekin, shoir o'zi aytganidek, uni Vatan, xalqimiz, adabiyot unutmadi!

Bargdek uzilib ketsam
Unutmas meni bog'im.
Ishimni hurmat qilur,
Gullardan haykal qurur.
She'rlarim yangrab qolur,
Ming yillardan keyin ham
Unutmas meni bog'im, —
(“Bog'im”)

degan edi Usmon”.

*O'tkir Rashid,
filologiya fanlari nomzodi, 1984-yil*

YURAK

Yurak, sensan mening sozim,
Tilimni nayga jo'r etding.
Ko'zimga oyni berkitding,
Yurak, sensan ishqibozim.

Senga tor keldi bu ko'krak,
Sevinching toshdi qirg'oqdan.
Tilim charchar, ajab, gohi
Seni tarjima qilmoqdan.

Sen ey, sen — o'ynoqi dilbar,
Zafardan izla yoringni.
To'lib qayna, toshib o'yna,
Tirikman, kuyla boringni.

Itoat et!
Agar sendan

Vatan rozi emas bo'lsa,
Yoril, chaqmoqqa aylan sen,
Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..

1933, Samarqand

Usmon Nosirning «Yurak» she'ri shoirning insoniy xarakterini va ijodiy taqdirini o'zida mujassam etgan she'rlar sirasiga kiradi. Ijodkor tarjimayi holidan o'rin olgan shoir Turob To'laning unga bergan ta'rifi yodingizdami? «Yurak» she'ridan xuddi shu bo'ronday shiddatni, to'polonni, to'lqinni his qilmaymizmi? Shoir Yurak obrazini o'zining ilhomi, ijodiy intilishlari, his-tuyg'ulari, orzu-o'ylarining mujassam timsoli deb biladi. Ya'ni uning Yurakka murojaati, aslida, o'z shaxsiga, ijodiga murojaatidek yangraydi. Qalbida ilhom bulog'i jo'sh urgan shoirgina:

Senga tor keldi bu ko'krak,
Sevinching toshdi qirg'oqdan.
Tilim charchar, ajab, gohi
Seni tarjima qilmoqdan, —

deyishi mumkin.

Qarang, Yurakning xuddi qaldirg'och jivir-jiviridek, bulbul chax-chaxidek kuyini, zavq-u shijoatini shoirning tili bor-yo'g'i tarjima qilishga zo'rg'a ulguradi. Chunki, ichingizda ozmi-ko'pmi she'r, hikoyalar yozishga ishtiyoqmand o'quvchilar bo'lsa guvohlik berishlari mumkinki, ilhom degan to'lqin hech bir ogohlantirishsiz, egasini qalam-qog'oz olishga-da ulgurtirmay, toshib keladi. Usmon Nosir bir she'rida aytganiday: «Ilhomning vaqti yo'q, selday keladi...»

Shoir fikricha, Yurakka faqat bir o'rinda buyruq bermoq, uni itoatga ko'niktirmoq, balki majburlamoq ham qiynamoq mumkin: agar undan «Vatan rozi emas bo'lsa...»

Usmon Nosir ham ko'ziga oyni berkitib, u bilan ishqibozlik qilishiga-da yo'l qo'yib bergani Yurakdan avvalo Vatan rozi bo'lishini talab qiladi. Aks holda: «Yoril, chaqmoqqa aylan sen, Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..» — deya yurtga nafi tegmaydigan ijoddan o'limni afzal biladi.

1. Usmon Nosir hayoti va ijodi haqida bilgan ma'lumotlaringizni adabiyotshunos olim O'tkir Rashid esdaliklari bilan boyitib, sinfdoshlaringizga hikoya qilib bering.

2. Sho'ro hukumati tomonidan Usmon Nosirning hibsga olinib, Sibirga surgun qilinishining asosiy sababi nimada, deb o'ylaysiz?

3. Shoir necha yil ijod qilishga ulgurdi? Shu yillar ichida qanday asarlar yozdi?

4. «Yurak» she'ri bilan shoirning shaxsi, ijodiy uslubi o'rtasida qanday bog'liqlik bor, deb hisoblaysiz?

5. Shoir Yurakka murojaat etib, «Sen ey, sen — o'ynoqi dilbar, Zafardan izla yoringni», — deydi. Shu misralarga jo bo'lgan ma'noni, lirik qahramon istagini sharhlashga harakat qiling-chi.

6. She'r lirik qahramoni Yuragiga qarata «Tilimni nayga jo'r etding» demoqda. Nega shoir tili aynan nayga jo'r bo'ladi? Mulohaza qilib ko'ring.

7. Shoirdan, uning ilhomi va ijodidan Vatan rozi bo'lishi uchun bu ilhom va ijoddan nimalar talab qilinadi, deb o'ylaysiz? Usmon Nosir bu talablarga javob bera oldimi?

8. «Yurak» she'rini yod oling va sinfda ifodali o'qib bering.

NIL VA RIM *(Tarix kitobidan)*

I

Lampam yonur... Yaralangan qanotday og'ir
O'y bosadi. Yuragimda go'yo sel yog'ir.
Qiynalaman. Tirishaman. Hushim parishon
O'tmish, hozir va kelajak ko'rinur har on.
Tirishaman, butun kuchim ko'zimga kelar,
Chirog'imga parvonadek urinar yillar –
To'rt atrofim to'lib ketar kuygan qanotga...
Xayolimda: katta sahro, men minib otga –
Shamoldan tez, bulutlardan yengil chopaman;
Kuyib tushgan har qanotdan bir jon topaman.
Termilaman o'lik ko'zga (nega qo'rqayin?).
Barchasidan o'yib olib ko'zining oyin –
Termilaman: qichqiradi yillar, odamlar,
Eshitilar menga ular bosgan qadamlar...

II

Sariq qumlar orasidan qon rangli quyosh —
Ko'tarilar. Nil oqadir – qullar to'kkan yosh.
Faryodlarga chidolmaydi yer bilan osmon,
Ro qayerda? Azirisa? Qiynaydi Tifon!¹
Kimga yig'lab, kimdan madad kutsin bemor qul?
Erki qulfdir, hayoti qulf, bor xudolar qulf!
Kosasida suv yo'q, quruq xaltasi: non yo'q!
Botayotgan quyosh kabi rangida qon yo'q.
Ko'zida ko'z yo'q, belida bel yo'q, hayhot!
Fir'avn² uni chumoliday ezadi: voy dod!..
Fir'avnning hukmi qattiq, fir'avn – xo'jayin,
Xudolarga u manzurdir, hayoti tayin.
Neki qilsa, o'zi bilur, o'zi hukmron,
Misr bo'ylab Nil oqadir – “qullar to'kkan qon!”

III

To Minisdan Ramzesgacha, Ramzesdan nari
“Malika qiz” – Kleopatra³ hukmron davri.
Undan tortib... yana uzoq, yana ko'p yillar
Xarsang bilan yotqizilgan necha ming yo'llar.
Ko'zyoshidan, dil toshidan qurilgan haykal
Mag'rur turar, mag'rur boqar; hech biron mahal
Na odamdan, na zamondan qo'rqmas asti u.
G'azabini yutib o'lgan qullar dasti bu!
Qullar... (Menman u qullarning o'lmas avlodi,
Mana menman, u qullarning hech so'nmas yodi,
Mana menman, falaklarga lov-lov o't qo'yib,
Otarimning boshidan poydevor uyib,
Ozodligim obidasin qurgan insonman!
O'sha jonman, o'sha qonman va o'sha shonman!)

IV

Otim uchar (xayolimda) oldinga doim,
Avval bahor osmonidek⁴ yig'lar gado Rim.
Emchagida bir tomizim suti yo'q ona

¹Ro, Azirisa, Tifon – qadimgi misrliklar tushunchasidagi xudolar nomi.

²Fir'avn – qadimgi Misr davlatini boshqargan hukmdor.

³Minis, Ramzes, Kleopatra – quldorlik davri Misr hukmdorlari.

⁴Avval bahor osmonidek... – erta bahor osmonidek.

Go'dagini tosh ostiga bostirdi, ana!
O'lim yaxshi, odam agar shunday xor bo'lsa!
Bir parcha non nima o'zi! Shunga zor bo'lsa!
Nahot, chaqmoq yondirmaydi butun ochunni?¹
Kul gardiday umr – tog'day kulfat uchunmi?
Javob bergin menga, zakki qadimgi Homer²,
Ko'zyoshi-yu qonga rostdan tashnami bu – yer?
Qo'y, yaxshi chol! Ko'nglim to'ldi, gaplashamiz so'ng,
Bu nimasi? Eshitasanmi, og'ir, hazin mung?
Hamon yig'lar yalang'och Rim, hamon dil ezar,
Hamon tilla qadahda qon ichar Sezar!³

V

Rim ustida shamsiyadek tumanli osmon,
Katta sirkka sig'ishmasdan qaynar olomon:
“Odam bilan hayvon o'yin ko'rsatar emish...”
(Bunday qiliq bizning uchun qandayin erish!..)
Tishlarini irjaytirib bo'kirgan yo'lbars
To'rt tarafga tashlanadi, talpinib lars-lars.
Och ko'zlari qonga to'lgan, sakrab o'ynaydi...
O, bechora, qoch! U seni tirik qo'ymaydi!
Ana! Ana, tirnog'ini nishlab kelar u,
Changal soldi! Xalq o'rnidan birdan turdi duv...
Chapak chaldi. “Ey, ahmoq Rim, sevinma qonga!
Bundan boshqa xo'rlik bormi, axir, insonga?” –
Dedi, parcha-parcha bo'lgan gladiator.
Rim – o'yindan o'lim kutgan jinni teatr!

VI

Issiq izlar... hamon u isyondan is bordek,
Bulutlarning orasinda yurar Spartak⁴.
Osmon – qalqon, kamon yoyi – chaqmoq, yonar o't,
Zulm uchun yig'i, fig'on va erksizlik sud.⁵

¹Ochun – dunyo, olam.

²Homer – qadimgi yunon shoiri, ko'zi tug'ma ojiz bo'lgan.

³Sezar – Rim imperiyasini boshqargan hukmdor.

⁴Spartak – Rim quldorlik tuzumiga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonning rahbari, o'zi ham qul bo'lgan.

⁵Sud – ma'no, mohiyat.

Javob bersin. Aflotunmi¹, Vergiliymi², yo –
Boshqa biri, qani kim? Kim mard? Kim guvoh?
Ki, tun qancha qora bo‘lsa, oy shuncha yorug‘!
Spartakning lashkarlari hali ham borur.

Mana menman, u isyonning o‘lmas avlodi,
Mana menman, u qullarning hech so‘nmas yodi.
Mana menman, falaklarga lov-lov o‘t qo‘yib,
Otarimning boshidan poydevor uyib,
Kelajagim obidasin qurgan insonman!
O‘sha jonman, o‘sha qonman va o‘sha shonman!!!

1935

Avvalo, Usmon Nosir bu she‘riga nima uchun “Nil va Rim” deb sarlavha qo‘ygani bilan qiziqaylik.

Avvalgi sinflarda “Jahon tarixi” darslaridan quldorlik davriga oid voqealarni o‘rgangan edingiz. Yodingizda bo‘lsa, markazi hozirgi Italiya davlatining poytaxti Rim shahrida bo‘lgan ulkan imperiya jahonning ko‘plab mamlakatlarini bosib olib, ularning xalqini qul qilgan edi. Misrda bo‘lsa, fir‘avnlr o‘zlarini yerdagi Xudo hisoblab, o‘z xalqi va atrof-javonibdagi odamlarga uy hayvonlaridek munosabatda bo‘lishni odat qilgandilar. Bu quldorlik davlatlarida inson umrining sariq chaqalik qadri bo‘lmay, o‘n minglab, yuz minglab kishilar umri imperiyalarning o‘zaro besamar urushlari oloviga tashlanardi. Bu urushlarda asir tushgan odamlar qul bozorlarida sotilar, ularning keyingi taqdiri bilan hech kimning ishi – tashvishi bo‘lmasdi. Qul egasi uni xohlagancha ishlatar, xo‘rlar, ko‘ngilochdi olishuvlarga solar, yoqmay qolsa, o‘ldirib yuborish ham uning ixtiyorida bo‘lar edi.

Har qalay, ko‘pchiligingiz G‘arb kinoijodkorlari tomonidan yaratilgan “Spartak”, “Kleopatra” (bir necha variantlari bor!), “Gladiator” singari filmlarni tomosha qilgansiz. Ko‘rgansizki, bir tomonda oltin va durlarga ko‘milib yotgan hukmronlar, ularning sut va gul suviga cho‘milayotgan o‘nlab ayollari. Boshqa tomonda bo‘lsa, janglarda olgan jarohatlari qurtlab ketgan, och-

¹Aflotun (Platon) – qadimgi yunon faylasufi.

²Vergiliy – qadimgi yunon lirik shoiri.

likdan va xorlikdan labi gezarib, “Non!” deya, “Non!” deya surinib kechayotgan” (G‘afur G‘ulom), gardaniga temir zanjir quyilgan o‘n minglab qullar...

Tarix hikoyalarini qalbdan his qilib o‘qigan va o‘z zamonasi-da ham qullikning, inson xo‘rligining turli ko‘rinishlarini kuza-tayotgan 23 yoshli shoir tasavvurida goh qullar ko‘zyoshidan to‘lgan Nil, goh “o‘yindan o‘lim kutgan jinni teatr” – Rim gavdalanaveradi:

Chirog‘imga parvonadek urinar yillar –
To‘rt atrofim to‘lib ketar kuygan qanotga...

Bu tarix kitobida zarvaraq bir yoqda tursin, oq varaq ham yo‘q. Milt etgan yorug‘likka tashna bu yillar parvonadek o‘zini chiroqqa uradi, baribir qismati yo‘qlik – kul...

Asarning II qismidagi tasvirlarga e‘tibor beraylik. Uning birinchi misrasida “Sariq qumlar orasidan qon rangli quyosh – ko‘tarilar”, deyiladi. Boshqa bir misrada esa “Botayotgan qu-yosh kabi rangida qon yo‘q”, – degan o‘xshatish ishlatiladi.

Agar tabiatga – yozda quyoshning chiqishi va botishiga razm solsak, aslida, buning aksiga guvoh bo‘lamiz. Quyosh ko‘tarilayotganda anchagina rangsiz, botayotganida esa qip-qizil rangga bo‘yaladi. (Bundan keyin mutolaa qiladiganimiz “Mono-log” she‘rida shoir, darhaqiqat, “Ufqdan botar quyoshni Shart kesilgan boshga o‘xshatdim”, – deydi!)

Endi savol tug‘iladi: nima, Usmon Nosir “Nil va Rim”da mantiqsizlikka, noaniqlikka yo‘l qo‘yganmi?

Mutlaqo!

Hamma gap shundaki, shoir o‘zi la‘natlayotgan davrda ha-yot, tiriklik mantig‘i, insoniy turmush tarzining oyog‘i osmon-dan keltirilganini mana shu “g‘alati o‘xshatish”lar orqali ham bo‘rttirib ifodalaydi.

Fir‘avnlarning qabri bo‘lmish Misr ehromlari, bu mamlakat-dagi ulkan tosh haykallari, mana necha asrlarki, “na odamdan, na zamondan qo‘rqadi”. Ular shu qadar mustahkam, shu qadar chidamli.

Holbuki, shoir nazarida, bularning bari “G‘azabini yutib o‘lgan qullar dasti”dir. Xo‘rlik, nochorlik, alamli hayot og‘riqlariga qarshi mahkam tugilgan inson mushti ular!

Usmon Nosirning sevimli ustoz, safdoshi Cho‘lpon insonga murojaat etib: “Bo‘yin egma, kishan kiyma, ki, sen ham hur tug‘ulg‘onsen!” – degan edi.

Darhaqiqat, inson bolasi yaralibdiki, qullikka, erksizlikka, mutelikka qarshi kurashib keladi. Tabiatan erk farzandi bo‘lgan shoir uchun o‘zidan minglab yillar ilgari o‘tgan insonlar qismati ham begona emas. U erksizlikning har bir qurbonini o‘z tug‘ishganiday ko‘radi, zolimlardan ularning xunini so‘raydi.

Asarda naqaratdek ikki bor qaytarilgan, “Mana menman, u isyonning o‘lmas avlodi...” – deya boshlanuvchi fidoyi hayqiriq, go‘yo Usmon Nosirning o‘zini kutayotgan og‘ir erksizlik, surgun zulmatlariga oldindan ko‘tarilgan isyondek yangraydi!

Savol va topshiriqlar

1. “Nil va Rim”dek yirik she‘riy asarni yaratmoq uchun ijodkordan iste‘doddan tashqari yana nimalar talab qilingan?

2. Qullar mehnati, kuchi, hayoti evaziga Misr ehromlari, Rim obidalarini bunyod etilgan. Bu ikki hodisa o‘rtasida ziddiyat yo‘qmi? Agar bo‘lsa, Siz uni qanday izohlagan bo‘lardingiz? Bu savollarga o‘qituvchingiz yordamida, sinfdoshlaringiz bilan birga javob topishga harakat qiling.

3. “O‘lim yaxshi, odam agar shunday xor bo‘lsa!

Bir parcha non nima o‘zi! Shunga zor bo‘lsa!” –

misralarida ko‘proq qanday qadr to‘g‘risida gap ketyapti?

4. “Rim ustida shamsiyadek tumanli osmon” misrasida ko‘kdagi holat nimaga o‘xshatilyapti? Bu o‘xshatishning ramziy ma‘nosi ham bormi?

5. O‘zbekiston xalq shoiri A.Oripovning “Olomonga” she‘rini topib o‘qing. Bu she‘rdagi olomon bilan “Nil va Rim”da yo‘lbars changalida parchalangan gladiatorning o‘limiga chapak chalayotgan “xalq” o‘rtasida bog‘liqlik bormi? Bu masalani ham o‘qituvchingiz yordamida muhokama qiling.

6. “Tun qancha qora bo‘lsa, oy shuncha yorug‘!” misrasiga jo‘qilingan ramziy ma‘noni izohlashga urining.

7. She‘rning lirik qahramoni o‘zini “O‘sha jonman, o‘sha qonman va o‘sha shonman!!!” – demoqda. Shu birgina misraga insoniyatning erk va ozodlik uchun olib borgan kurashi jamlangan bo‘lishi mumkinmi? Mulohaza qiling.

8. “Nil va Rim” asaridan bir parchani yod oling va sinfdagi ifodali o‘qib bering.

MONOLOG

Sevgi! Sening shirin tilingdan
Kim o'pmagan, kim tishlamagan?
Darding yoyday tilib ko'ksidan,
Kim qalbidan qonlar to'kmagan?

Seni yaxshi bilaman, go'zal,
Petrarkani¹ o'qiganim bor.
Buyuk Rimning Sapposi² azal
Xayolimni oshiqday tortar.

Bilamanki, Tasso³ bechora
Rohat ko'rmay o'tgan bir umr.
Ey makkora qiz, Leonora⁴,
Nomi qora bilan yozilgur!..

Balki, guldan yaralgan pari
Tosh ko'ngilli Beatriche:⁵
– Gadosan, – deb qochmasa nari
Dante baxtli bo'lardi picha!

Balki, Hamlet⁶ oydin tunlarda
Ofeliyani⁷ erkatardi.
Balki, uzun sochini silab
Azongacha ertak aytardi.

Agar xiyonatni bilmasa,
Ezmasa fojia yuragin!
Yo'q! Yo'q, shoir! Gar shunday bo'lsa,
Shekspirning yo'qdir keragi!

¹Petrarka – qadimgi Rim shoiri.

²Sapfo – qadimgi Rim shoirasi.

³Tasso – o'tli ishq-muhabbat kuylangan asarning baxtsiz qahramoni.

⁴Leonora – yana bir adabiy qahramon.

⁵Beatriche – mashhur italyan shoiri Dantening sevgilisi.

⁶Hamlet – mashhur shoir va dramaturg Uilyam Shekspirning shu nomdagi tragediyasining bosh qahramoni.

⁷Ofeliya – Hamletning sevgilisi.

Dezdemona¹, gunohsiz dilbar,
Jigar qonlaringni ichgan kim?
Bilaman, Otello², bilaman,
Otello haqlimi?.. Shoir – jim!..

Jim!..Ufqdan botar quyoshni
Shart kesilgan boshga o‘xshatdim.
Parcha-parcha kuygan shafaqlar
Tirqiragan qonni eslatdi!

Qanday qo‘rqinch! Qanday qabohat!
Mumkin emas hech qiynalmasdan!
Aqlidan ozganmi muhabbat?
Mumkin emas, qarshi turmasdan!

Mumkin emas, ey, oliy janob,
Necha yurakni aylab xarob.
Shohona toj kiygan muhabbat,
Mumkin emas! Qanday qabohat!

Ki, odamning o‘zininginamas,
Hissini ham xarob qilsa davr!
Qiynalaman!.. Yuragimda hovur...
Bu – qarshilik! Yo‘q! Gina emas.

Bu – qarshilik! Ko‘ring tarixni.
Umr tepasida musht tuygan...
Qiynalaman vijdon bilan man,
Mumkin emas, qarshi turmasdan!

O‘z zimmamga katta ish oldim:
Ehtimolki, tamom qilmasdan –
Umrin tugar. Ammo, bo‘lmaydi
(Ko‘nglim o‘rniga hech tushmaydi).
Senga qarshi bosh ko‘tarmasdan
Asrlarni yig‘latgan sevgi!!!

1933

¹Dezdemona – Shekspirning yana bir tragediyasi – “Otello”ning bosh qahramonlaridan biri.

²Otello – shu nomdagi asarning bosh qahramoni, Dezdemonaning eri.

Ishq-muhabbat jahon adabiyoti, tasviriy va qo‘shiqchilik san‘ati, musiqasining doimiy va hech qachon ohori to‘kilmaydigan mavzusidir. Yodingizda bo‘lsa, mashhur tatar shoiri Xodi Toqtash: “Muhabbat ul o‘zi eski narsa, Lekin har bir yurak uni yong‘orta (yangilaydi)”, – degan edi. Zero, har bir inson balog‘at yoshiga yetar ekan, uning qalbiga avval notanish bo‘lgan ajib bir his – muhabbat hissi, albatta, mo‘ralaydi. Insonning o‘zi kabi inson go‘zalligiga, latif chiroyiga, qalb xazinasiga bo‘lgan qiziqishi bosh ko‘taradi. Ikki yosh bir-birini ko‘rgisi, ko‘zlariga termilgisi, uzoq-uzoq suhbatlar qurgisi keladi. Odam bolasi sevgisi, sevilgisi keladi.

Usmon Nosir hayoti va ijodi to‘g‘risida avvalgi darsda o‘qiganingiz ma‘lumotda bu shoir haqidagi Turob To‘laning taassuroti bilan tanishgan edingiz. Uning gaplariga yana bir e‘tibor bering:

“Usmon she‘riyatimizga shamolday kirib keldi. Balki bo‘ronday! U shunday to‘polon va to‘lqin bilan keldiki, unchamuncha she‘riy uslub va ijodni to‘s-to‘s qilib yubordi...”

Usmon Nosirning “Monolog” she‘ri bu fikrni yana bir bora tasdiqlaydi. She‘r lirik qahramoni shunga qadar hamma qulluq qilib turgan, ta‘rifiga hamd-u sano keltirayotgan sevgiga... qarshi bosh ko‘taradi.

Uning nazdida, bu tuyg‘u ne-ne insonlarni sarson-sargardon qildi. Ular orasida Petrarka va Sapfo ham, Tasso va Dante ham, Hamlet va Otello ham bor. Shoir:

Aqlidan ozganmi muhabbat?
Mumkin emas, qarshi turmasdan! –

der ekan, bu qudratli kuch, bu yengilmas his qarshisiga mardona chiqadi. Shu yerda shoir o‘zi qarshi borayotgan hodisaning mohiyatiga aniqlik kiritadi. Zero, u umuman sevgi-muhabbatni emas, balki insonning shunday mo‘tabar, nozik tuyg‘ularini xo‘rlagan, sevgining qo‘llariga xanjar tutqazgan davrni qoralaydi:

Ki, odamning o‘ziniginamas,
Hissini ham xarob qilsa davr!

Qiynalaman!.. Yuragimda hovur...
Bu – qarshilik! Yo‘q! Gina emas.

Agar gap faqat sevgining o‘zidagina bo‘lsa edi, lirik qahramon gina-yu araz bilan cheklanishi mumkin edi. U alohida urg‘u beradiki, “Bu – qarshilik! Yo‘q! Gina emas!”...

Shoir bu masala naqadar chigal, balki yechimsiz ekanini teran his qiladi. Ko‘ngil ishi, ishq mojarosi “ikki karra ikki – to‘rt” qabilida hal bo‘lmasligini, bu masalada gunohkorni topish amrimahol ekanini yaxshi anglaydi.

Siz ham o‘ylab ko‘ring, masalan, Kumushbibi (Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani qahramoni) fojiasida kimni aybdor qilib ko‘rsatamiz? Zaynabnimi, O‘zbek oyimnimi, Otabeknimi... kimni?

Bu murakkab holatni Usmon Nosir quyidagi misralar bag‘riga singdiradi:

Agar xiyonatni bilmasa,
Ezmasa fojia yuragin!
Yo‘q! Yo‘q, shoir! Gar shunday bo‘lsa,
Shekspirning yo‘qdir keragi!..

Xulosa qilib aytganda, “Monolog” she‘ri sevgi-muhabbat mavzusi mutlaqo yangi nuqtayi nazardan turib yoritilgan, talqin etilgan o‘lmas asar hisoblanadi. Nafaqat u yozilgan payti, to hozirgacha ko‘ngliga muhabbat hissiingan yoshlar beixtiyor shu she‘r misralarini eslaydilar, boshqaga eshittirmay pichirlaydilar.

She‘riyatning, Usmon Nosir poeziyasining kuchi, jozibasi, “yuqumliligi” ham aynan mana shularda ko‘rinadi.

Savol va topshiriqlar

1. “Umr tepasida musht tuygan...” misrasini izohlashga harakat qiling.
2. Shoir o‘z zimmasiga qanday katta ish olganki, uni tamom qilmasdan umri tugashi mumkinligini aytyapti? Bu satrlarda shoirning bashoratomuz fikrlari ifodalangan bo‘lishi mumkinmi?
3. Nega bu she‘rga “Monolog” deb nom berilgan?
4. She‘rda qo‘llanilgan badiiy o‘xshatishlarga misollar toping.
5. “Monolog” she‘rini to‘liq yod oling.

ASQAD MUXTOR

(1920–1996)

XX asr o‘zbek she‘riyati, nasri, tarjima-chilik san‘ati va dramaturgiyasi rivojida Asqad Muxtorning alohida xizmatlari bor. Jahon adabiyotining eng sara namunalarini puxta o‘rgangan, badiiy ijodga juda jiddiy faoliyat turi sifatida qaragan bu adib o‘zidan boy va ibratli adabiy meros qoldirdi.

Asqad Muxtor 1920-yilning 23-dekabrida Farg‘ona shahrida temiryo‘lchi oilasida dunyoga keldi. Oiladagi uchinchi farzand bo‘lgan Asqad endigina 11 yoshga to‘lganida otasi vafot etadi. O‘n ikki yetim bolani boqib katta qilish oson ish emas edi. Asqadjon balog‘at yoshiga yetguncha bolalar uyida tarbiya topadi, o‘qiydi. 1936-yilda u Toshkentga kelib, jurnalistlar tayyorlaydigan kurslarga o‘qishga kiradi, gazeta tahririyatida ishlaydi.

Keyingi taqdiri badiiy va publitsistik ijod bilan bog‘liq ekanini anglagan Asqad Muxtor 1938-yilda Samarqanddagi dorilfununga o‘qishga kiradi. Urush yillari bu ilm dargohi O‘rta Osiyo dorilfununiga qo‘shilishi munosabati bilan ko‘pchilik qatori A.Muxtor ham Toshkentda o‘qishni davom ettiradi.

Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagach, uni Andijonga ishga yuboradilar. Bu yerdagi pedagogika institutida uch yil davomida o‘zbek adabiyoti kafedrasini mudiri lavozimida faoliyat ko‘rsatadi.

1945-yilda Asqad Muxtorning taqdiri yana Toshkent bilan bog‘lanadi. U o‘z davrining ko‘zga ko‘ringan matbuot nashrlarida bo‘lim mudiri, mas‘ul kotib vazifalarini bajaradi. Bu yillari uning badiiy va publitsistik matn ustida ishlash qobiliyati charxlanadi.

1960–1965-yillar oralig‘ida Asqad Muxtor respublikaning eng yirik adabiy nashri – “Sharq yulduzi” jurnaliga muharrirlik qiladi. Uning “Guliston” jurnaliga, “O‘zbekiston adabiyoti

va san'ati" haftalik gazetasiga bosh muharrirlik qilgan yillarini hamkasblari iliq xotiralar bilan yodga olishadi.

Asqad Muxtor badiiy ijodga juda yoshligidan qiziqdi. Uning "Tilak", "Tong edi", "Totli damlar" singari ilk she'riy asarlaridayoq (1935–1938) adabiyotdan juda ko'p narsani kutuvchi, unga butun umrini bag'ishlashga tayyor ijodkor qiyofasi gavdalangandi.

Ikkinchi jahon urushi yillari Asqad Muxtor poeziyasining asosiy mavzusi, o'z-o'zidan, urush bilan bog'landi. Yosh shoirning kuchli pafosga yo'g'rilgan "G'alaba ishonchi", "Jangchining bayram kechasi", "Tug'ishganlar qaytdi", "Sog'inish" singari o'nlab she'rlari urush davri o'zbek poeziyasi namunalari bo'lib qoldi.

Uning "Po'lat quyuvchi" (1947), "Hamshaharlarim" (1949), "Rahmat, mehribonlarim" (1954), "Chin yurakdan" (1956), "99 miniatura" (1962), "Karvon qo'ng'irog'i" (1964), "She'rlar" (1966), "Quyosh belanchagi" (1971), "Sizga aytar so'zim" (1978) singari she'riy to'plamlarini kuzatib, shoirning ijodiy balog'atga yetishish jarayonini anglash mumkin.

Ayniqsa, uning "99 miniatura", "Karvon qo'ng'irog'i" to'plamlaridan joy olgan lirik asarlari o'z davri adabiyoti piligining sezilarli darajada ko'tarilishiga sababchi bo'lgan edi.

O'tgan asrning 50-yillaridan boshlab Asqad Muxtor o'z ijodiy imkoniyatlarini prozaik janrlarda ham sinab ko'rishga kirishdi. Dastlabki kichik hikoyalardan so'ng, birin-ketin yozuvchining "Daryolar tutashgan joyda" (1950), "Qoraqalpoq qissasi" (1958), "Buxoroning jinko'chalari" (1980), "Bo'ronlarda bordek halovat", "Jar yoqasidagi chaqmoq" (1982), "Kumush tola" (1987) singari qissalari, "Opa-singillar" (1954–1955), "Tug'ilish" (1960–1963), "Davr mening taqdirimda" (1964), "Chinor" (1969–1973), "Amu" (1984) nomli yirik romanlari yaratilib chop etildi. Bu asarlarning har biri o'zbek o'quvchisi tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi, jiddiy adabiy bahslar qo'zg'alishiga sababchi bo'ldi.

Bundan tashqari, Asqad Muxtorning bolalarga bag'ishlangan "Chin yurakdan" (1956) nomli she'riy, "Hayotga chaqiriq" (1956), "Dunyo bolalari" (1962) nomli hikoyalar to'plamlari ham nashr qilindi.

Rus adabiy tilini juda yaxshi egallagan va his qilgan Asqad Muxtor tarjimachilik sohasida ham ibratli muvaffaqiyatlarga erishdi. Masalan, u buyuk dramaturg Sofokl qalamiga mansub “Shoh Edip” asarini mahorat bilan o‘zbekchalashtirgan edi. Bunga qo‘shimcha Asqad Muxtorning Pushkin, Lermontov, Tagor, Mayakovskiy, Blok, Gorkiy, Shevchenko singari klassiklardan qilgan tarjimalari o‘zbek kitobxoniga ajoyib tortiq hisoblanadi.

Taniqli adib uzoq davom etgan og‘ir xastalikdan so‘ng 1996-yilning 17-aprelida Toshkent shahrida vafot etdi.

“CHINOR” ROMANI

Asqad Muxtor romanlari ichida, ayniqsa, “Chinor” asari muallifga katta shuhrat keltirgan. Bu asar o‘ziga qadar yaratilgan o‘zbek romanlaridan bir necha jihatlari bilan ajralib turadi.

Avvalo, romanning kompozitsion tuzilishi – asar voqea-hodisalarining o‘zaro shaklan joylashuvi boshqa asarlardan keskin farq qiladi. Unda go‘yo bir-biri bilan bog‘lanmaydigan qator hikoyalar, rivoyatlar, hatto qissalar aralash tartibda kelaveradi. Ularda tasvirlangan voqea-hodisalar ham zamon, vaqt nuqtayi nazaridan izchil tizimga bo‘ysunmaydi. Masalan, roman yaratilgan davr (o‘tgan asrning 60-yillari) hodisalari hikoya qilib borilib, birdaniga asrning boshida yuz bergan fojialar tafsilotiga o‘rin beriladi.

Aytishimiz kerakki, bu “g‘alatilik” faqat tashqi tomondan – yuzaki qaragandagina shundaydir. Aslida, romanga jalb etilgan barcha katta-kichik insoniy taqdiralar asar markazida turuvchi obraz – 93 yoshli Ochil bobo taqdiriga borib bog‘lanadi.

Romanning boshida butun yurtga tarqab ketgan uzoq-yaqin qarindoshlaridan xabar olgani otlangan Ochil boboga qo‘shilishib muallif (demak, o‘quvchi ham!) olis safarga chiqadi. Mana shu o‘ta qiziqarli va ibratli safar asnosida bobo peshanalaridagi ajinlar singari bir-biriga ulanib ketgan insoniy taqdiralar haqidagi goh shirin, goh achchiq hikoyalarga oshno tutinasiz.

Bu taqdiralar bir-birlari bilan Ochil bobo orqali bog‘lanib, yagona shajarani – azim Chinorni vujudga keltiradi.

Bu romandan o‘rin olgan hikoya va qissalar, ko‘p asarlarda bo‘lgani singari, albatta, yaxshilik bilan, ezgulikning yovuzlik ustidan qozonadigan g‘alabasi bilan tugayvermaydi. Asarda o‘nlab insonlar taqdiri borki, shafqatsiz va chigal hayot bo‘roni ularni xuddi cho‘ldagi bir uyum xashak singari sarson-sargardon qiladi.

Adib qahramonlar taqdiriga behuda aralashish, ularni “to‘g‘ri yo‘lga solib yuborish”dan o‘zini tiyadi. Ortiqcha hayajon, chuchmal emotsionallik Asqad Muxtor uslubiga mutlaqo yot ekani “Chinor” romanida yaqqol o‘zini ko‘rsatgandi. Bu jihatdan, yozuvchi yoshligidan o‘qib-o‘rgangani rus va g‘arb adabiyoti tamoyillarini milliy adabiyotimiz maydonida ham dadil qo‘llashdan cho‘chimaganiga guvoh bo‘lamiz. Hozirgi paytda o‘zbek adabiyotshunosligida ko‘p tilga olinayotgan “shafqatsiz realizm” ko‘rinishlarini Asqad Muxtor o‘tgan asrning 60-yillari-dayoq romanchiligimizga olib kirgani ham uning ijodiy tashabbuskorligi (novatorligi)dan yana bir nishonadir...

Endi, Ochil bobo – Chinor shajarasida unib qolgan ana shunday “mo‘rt bir barg” – Akbarali ismli konchi yigit taqdiridan hikoya qiluvchi mungli qissani birgalikda o‘qiylik-da, keyin suhbatimizni davom ettiraylik.

CHINOR (Romandan parcha)

...Mehmonxona tez topildi: chiroqlar ko‘proq tomonga yurishgan edi, katta chorrahadan chiqishdi, undan sal narida ikki qavatli jo‘ngina mehmonxonaning viveskasi ko‘rinib turardi.

Navbatchi, xushmuomalagina, uyqusiragan bir kampir, ularni yo‘lakning narigi boshidagi katta xonaga joylashtirib, choy damlash uchun objo‘shni qayerdan olishni ham ko‘rsatib qo‘ydi. Yaxshi uyqubop joy ekan. Bir qavatli derazadan uzoqdagi tog‘daryosi Shodasoyning bir me‘yorda shovullashi eshitilib turibdi.

– Mana, – dedi o‘z ko‘nglini o‘zi ko‘tarib Ochil buva, – shukur, yetib keldik. Bemalol dam olaylik. Akbaralini bo‘lsa ertaga topib olamiz, hech qayoqqa ketmaydi. – U etigini yechib, odaticha karavotga chiqib chordana qurdi. Shunday bir o‘tirib soqolini tutamlab chappa buramasa nafas rostlaganday bo‘lmas

edi. – Lekin muzey eshigini qoqqanimiz qiziq bo‘ldi, – dedi u yana, – shahar juda ham o‘zgarib ketibdi-da, a?..

Charchagan Azimjon yelkasini qisdi. U qo‘l yuvgach, qiyig‘ini stolga yozib, non sindirdi, xurjanni yoniga tortib kavlashtira boshladi. Ochil buva nafas rostlagach, tunuka choynakni olib, choy damlagani chiqdi.

“Kubovaya” deb yozilgan xonani ochsa, hammomdagidek is-siq hovur gup etib yuziga urdi, burchakda katta bak sharaqlab qaynab yotar edi. Ochil buva choyni achchiqqina qilib damlab, orqasiga qarasa, bir odam qaynoq suv olmoqchi bo‘lib piyola tutib turibdi.

– Choy quyib bera qolay, – dedi.

– Suv ham bo‘ladi, dori ichmoqchi edim, – dedi haligi odam.

Ochil buva uning yuziga qaramadi, bug‘ ichida ko‘rib ham bo‘lmasdi.

– Choy yaxshi, tuting piyolangizni, savobtalab odammiz, – to‘latib quyib berdi, choyning xushbo‘y hidi dimoqqa urildi.

– Rahmat, – dedi notanish odam.

Ochil buva choynagini ko‘tarib yo‘lakka chiqqanda, haligi odamning tovushi qulog‘iga tanishdek tuyulib, to‘xtab qoldi. Qaytib kirmoqchi edi, u odamning o‘zi chiqib, lim-lim to‘la piyolasiga tikilgancha yonidan o‘tib ketdi. O‘tib ketdi-yu, nari-roqqa borib u ham to‘xtadi. Lekin orqasiga qayrilib qaramadi, cholning to‘xtab turganini sezgan edi.

– Menga qarang, bolam, – dedi Ochil buva u tomon yurib, u odam ham o‘girildi. Ochil buva shundoqqina ro‘parasiga bo-rib to‘xtadi.

Ular bir-birlarining yuzlariga tikilib qolishdi.

– Sen... – dedi Ochil buva sekin, undan ko‘z uzmagan holda egilib, issiq choynakni yoniga, poyandozga qo‘ydi. Yana tikilib qolishdi.

Yo‘lakning u boshidagi chiroq ularning yuzlarini xira yoritar edi.

– Buva! – deb xunuk qichqirib yubordi haligi kishi, piyola qo‘lidan tushib sindi. Ular quchoqlashib ketishdi.

Bu – Akbarali edi. Ochil buva uni zo‘rg‘a tanidi. Vaqt ko‘p o‘tganidan emas, yetti yilda odam bunchalik o‘zgarmaydi. O‘ttiz yoshida bunchalik qarimaydi. Akbaralining hayotida, shubhasiz, bir musibat yuz bergan edi. Uning suyagi qolibdi, xolos. Yonoqlari turtib chiqqan, oq oralagan soch-soqoli o‘siq, ko‘zlarida nur yo‘q. U gapirolmay qoldi, ko‘z tagidagi ko‘k xaltachalari titrab, yig‘lab yubordi.

– Kasalmisan, bolam?

Akbarali yengi bilan yuzini to‘sib, bosh silkidi: “Yo‘q”.

– Qamoqdan chiqdingmi? – dedi Ochil buva tikka qarab.

Akbarali bosh qimirlatdi: “Yo‘q”.

– Nega bu yerda yuribsan? Mehmonxonada...

Akbarali chuqur botgan ko‘zlari bilan bobosiga iztirobli tikildi: “Hali hech narsadan xabaringiz yo‘q ekan...”

– Hammasini aytib beraman. Sizga aytib beraman, buva...

– Uzoq gapmi?

– Uzoq gap.

– Biz seni qidirib yuribmiz... Azimjon ham shu yerda.

Akbarali tushunmadi: “Nega qidiradi? Azimjon kim?”

– Azimjon-chi, senga ammavachcha bo‘ladi. Chet eldan... Seni ko‘rgani keldi.

Akbarali tushunmadi. Uning chalkash, zaif o‘ylari boshqa yoqda ekani yuz-ko‘zidan bilinib turardi.

– Buva, sizga aytib beraman... faqat sizga. – U Ochil buvani o‘z xonasiga yetakladi. Xona g‘ira-shira, sovuq, bir stol, bir karavot; allaqanday qo‘lansa hid anqir edi. Ochil buva derazani ochib xonani shamollatgach, Azimjonni chaqirib keldi. Azimjon patnisda non-choy ko‘tarib kirdi. Tanishgan bo‘ldilar, Akbarali unga tikilib turdi-yu, indamadi, kimligini bilolmadi chog‘i. Azimjon ham qarindoshini boshqacha tasavvur etgani uchun hozir uni ko‘rib birdan gap topolmadi.

– Gapi, – dedi Ochil buva. Uning charchog‘i ham, uyqusi ham qochgan, ko‘ngli bir shumlikni sezganday, keksa, horg‘in yuzini betoqatlik ko‘lankasi qoplagan edi.

QISSA

...Shodasoyda qayoqdan ham paydo bo'ldi u kishi! Oti Bektemir edi. Akbarali uning otini tilga olgisi kelmaydi, qo'rqadi. Uyquda alahsirab aytib qo'yishi bor.

Kechasi kelib derazani taqillatdi. “Och, Bektemirman. Dadangning o'rtog'iman”, dedi.

Akbarali unaqa odamni bilmasdi. “Dadangning o'rtog'iman”, deganidan keyin turib eshikni ochdi. Hali-hali ko'z o'ngida turibdi: bir ko'zi ko'r edi bu odamning. Kirib kelishi bilan brezent qalpog'ini yelkasiga tushirdi-da, Akbaralini o'z bolasi-day bag'riga bosdi. Undan dimiqqan xom teri hidi kelardi.

– Akbaralimidi oting?

– Ha.

U xaltasini burchakka qo'yib, yomg'irligini yechdi. Ustida pidjagi ham yo'q, ko'ylakchan edi. Akbarali shuncha tikilsa ham tanimadi. Lekin otasi tengi odam edi. Juda uzoqlardan, ko'p qiyinchiliklar ko'rib kelgan bo'lsa kerak, nihoyat boshpana topganidan ruhi tetik, jihozlarga tikilib-tikilib qarar, issiq pechkaga qo'l tekkizib kaftini kaftiga ishqar edi.

– Choy qo'yib yubor. Oying yo'qmi?

Mehmonga choy qo'yish esiga kelmabdi. Shoshib qoldi Akbarali. Choyga urindi.

– Oyim... boshqa er qilib ketganlar.

– E-ha... – dedi Bektemir cho'zib. Stol yoniga o'tirib, o'z uyidagidek yengini shimardi. – Shundoq degin, – dedi yana o'ychan.

U Akbaraliday baland bo'yli, yuzini chuqur ajinlar tilkalan, ko'r ko'zi yumuq, ichiga cho'kkan, qora, cho'tir odam edi. – Biz dadang bilan urushga birga jo'nagan edik... Bir eshelonda, – dedi boshqa so'z topolmaganday. – Kapsanlikman, hov tog'dan.

Shugina ekan-ku. Akbarali, dadamga juda yaqin odammikan, deb o'ylagan edi. Hafsalasizgina choy damlab keldi.

– Dadam urushning birinchi yiliyoq halok bo'lgan, – dedi.

– Bilaman. Eshitgan edim.

– Hozir qayoqdan kelyapsiz?

– Buning tarixi uzoq... – dedi mehmon. U choy ho‘pladi-yu, hech narsa yemadi. Boshidan ko‘p savdolar o‘tganligi ko‘rinib turardi.

Chindan ham tarixi uzoq ekan, kechasi bilan gaplashib chiqishdi.

Bektemir 1942-yili Mozdok yaqinida qurshovda qolib, uch oy jang qilgandan keyin, ochlikdan sulaygan, o‘q-dorisiz o‘n yetti yarador bilan birga dushmanga asir tushdi. Darmonga kirib olay, sal o‘zimga kelay, deb lagerma-lager yurib, hamma tanishlarini yo‘qotdi. Ularni bir joyda uzoq tutishmas, dam allaqanday yerosti korxonasiga, dam tonnel qurilishiga, dam tosh karyeriga qo‘yishar, kechalari bilan notanish yo‘llardan kolonna qilib haydashar edi. Bektemir bu yillar ichida ne-ne odamlarni, ne-ne azoblarni ko‘rmadi, bir necha tillarni o‘rgandi, necha-necha o‘limlardan qoldi, necha xil kasalliklarga yo‘liqdi. Endi uning bir ko‘rmagani o‘lim edi. Hamma narsadan umid uzib, o‘limni kutar edi u.

Urushdan keyin ularni hamma unutilib tashlab ketgan asirlar lageridan amerikalik soldatlar kelib qutqazdi. Shundan keyin Bektemir ajalga chap berdi hisob-u, lekin endi uning uchun darbadarlikning yangi davri boshlangan edi. Yevropada elma-el sudralib yurib rizqini terdi, ikki sog‘lom qo‘lidan bo‘lak tayan-chi yo‘q edi. Gaplarga qaraganda, Vatanga qaytish xavfli, u yerda unga o‘xshaganlar uchun yana lagerlar tayyor emish...

Lekin yo‘q, vatangadolikning azobi go‘r azobi bilan teng ekan. O‘n uch yil sargardonlikdan keyin yuragini hovuchlab bo‘lsa ham yurtiga qaytdi. Qaytib kelsa, “Yaxshi qilibsiz, bo‘ring, oilangiz bilan tirikchiligingizni qiling”, deyishibdi.

Bektemir peshanasiga tars etib urdi, o‘rnidan turib ketdi.

– Kelganimdan beri bironta tanishga ko‘ringanim yo‘q, seni qora tortib keldim, Akbarali. Dadangni yaxshi ko‘rib qolgan edim, kelishim bilan lop etib esimga tushdi...

– Ovqatdan oling, Bektemir aka...

Bektemir dasturxonga qaradi-yu, hech narsani ko‘rmadi, u iztirobda edi.

– Menga qara, men... men bir ish qilishim kerak. Nimadir qilishim kerak, bilasanmi!..

– Bola-chaqa omon ekanmi?

– Ha, xotinim, qizim... Lekin hali uyga borganim yo‘q, yurak dov bermayapti.

– A?

– Ular mening tirik ekanimni bilishmaydi. Qaysi yuz bilan boraman? Nima deb boraman? – Bektemir yalang‘och ko‘ksiga, yuragiga, cho‘ntaklariga shapatilab, jahl bilan gapirdi: – Nima bilan boraman? Men... bir ish qilishim kerak.

– Ishga kiring.

– Ha, avval – ish. Senga kelganimki... menga bir ish topib ber, uka. Shunday kasb kerakki, qasd qilib qo‘ydim: kecha-yu kunduz ishga sho‘ng‘ib ketay. Toki odamlar meni ko‘rmasin, faqat mehnatimni ko‘rishsin. Mehnat! Mehnat! Mehnat! Boshqa narsa kerak emas. Shundagina bir kuni borib xotinim bilan qizimning oyog‘iga bosh qo‘ysam, balki gunohimdan o‘tishar. Akbarali, uka, senga yorildim, yordam qil...

O‘shanda ertasiga u dadasining o‘rtog‘iga konni ko‘rsatadigan bo‘ldi. Quyoshli kuz ertasi juda chiroyli edi. Yo‘l bo‘yidagi qayrag‘ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg‘ish barglari oyoq ostida shitirlaydi, ko‘lmak suvlar jimirlaydi. Tog‘ shabadasida Shodasoyniing sovuq shovqinini daralarga taratmoqda, uzoqda qorli cho‘qqilar quyoshga o‘chakishgandek yilt-yilt charaqlaydi, kungay yonbag‘irlarda saf tortgan archalar qorayib ko‘rinadi. So‘qmoqyo‘l qadam sayin yuqoriga o‘rlab boradi, pastda eski Shodasoyni qishlog‘i sarg‘ish daraxtlarga burkanib yotibdi, sal berida unga tutashib ketgan kon shaharchasining tunuka tomlari. Konchilar smenadan chiqqandan keyin uyga qaytadigan yo‘lni zap manzarali joylardan solishibdi-da! Kela-kelguncha hordig‘i ham chiqib ketsa kerak.

Yo‘lda duch kelgan odamlar Akbaralini tanib salom berishar, bular ikkalasi barobar alik olib, shoshmasdan gaplashib, atroflarni tomosha qilib borishar edi. Bektemir o‘z smenasiga ketayotgandek, ko‘ngli yayraydi. Agar u kongga ishga kirib olsa, har kuni mana shu yo‘ldan yuradi. Necha yillardan beri birinchi marta o‘z odamlari ichida, o‘zi uchun yeng shimarib, terga botib, yayrab mehnat qiladi. Keyinroq xotini bilan qizini ko‘chirib kelib, uy-joy ham qilib olsa! Bektemirning bir vaqtlar

o‘ylashga ham yuragi dov bermay yurgan orzulari shu emas-midi? Akbarali buning nimaligini tushunmaydi, uning uchun bu oddiy bir ish kuni. U shunchaki, yo‘l-yo‘lakay bir tanishini boshlab, o‘zining odatdagi smenasiga ketyapti. Konchilar kiyadigan petlitsali qora pidjagini bilagiga tashlab, tor so‘qmoqdan mehmonga yo‘l berish uchun chetdagi shag‘al uyumlarini shaqir-shuqur bosib odimlamoqda. Bektemir uning oftobda ter tomchilari yiltillagan yuziga qarab qo‘ydi.

Akbarali otasiga uncha o‘xshamas, novcha, ingichka, kamgaproq edi. Lekin kechasidagi hikoyalaridan keyin oqko‘ngil Bektemir aka unga yoqib qoldi, ota o‘rniga mehribon bir odam orttirgandek bo‘ldi Akbarali.

— Uylanmabsan-da, chakki qilibsan... – dedi Bektemir aka. Akbarali yerga qarab kulib qo‘ydi.

– Ha, mayli, hali kech emas. Mening qizim ham bo‘yi yetib qolgandir. Onasiga tortgan bo‘lsa do‘ndiqqina bo‘lishi kerak, olib kelaman, ko‘rasan. Yoqtirsang, senga beraman, Xudo xohlasa.

Akbarali yana kulib qo‘ydi. Konga yaqinlashib qolishgan edi. Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar g‘izillaydi. Tashlandiq jinslardan paydo bo‘lgan tepaliklar dam qizg‘ish, dam qo‘ng‘ir rangga kirib tovlanadi. Kon yaqinida ular suv sepilgan keng asfalt yo‘lga chiqishdi.

– Meni kirgizisharmikan? – deb so‘radi Bektemir.

Ruda ortilgan MAZlar o‘tib borardi, Akbarali eshitmadi.

– Hujjatim yo‘q, kirgizisharmikan?

– Men bor-ku! – deb qichqirdi Akbarali kulib. Eshitmadi deb o‘ylab, ko‘kragiga urib ko‘rsatdi: – Men, men! Mana bo‘lmasa, kiyib oling, buni ko‘rsa to‘xtatib o‘tirmaydi, – deya pidjagini irg‘itdi Akbarali. Bektemir aka pidjakni ilib olib, kiydi.

– Yarashdi, yarashdi! – deb qichqirdi Akbarali. Ikkalasi ham xandon tashlab kuldi. Bu vaqt MAZlar o‘tib bo‘lgan edi, kon og‘zida ularning kulgisi yangrab eshitildi, tog‘lardan bir zum aksi sado kelib turdi.

– Endi sening o‘zingni kirgizmasa-chi? – deb kuldi Bektemir aka yigitning yana ham ingichka tortgan ko‘ylakchan gavdasiga qarab.

– Meni tanishadi, – deb qo‘l siltadi Akbarali. – Propusk olsak ham bo‘ladi-yu, idora uzoq. Bitta hiyla ishlataylik-chi, o‘tarmikan. – Ikkalasi yana yayrab kuldi. Bektemir aka ustidagi formali pidjakka qarab-qarab quvonardi.

– Erta-indin o‘zimga ham tegadi, Xudo xohlasa.

Qorovulxonada ularga hech kim indamadi, yo‘lakda qo‘llariga bittadan karbid fonari olib, boshlariga kaska kiyishdi-da, konga kirib ketishdi.

Tog‘ qa‘rining zax sovug‘i birdan ko‘krakka urdi. Piyoda yuradigan taxta yo‘lak zax devor bo‘ylab borar, temiryo‘l izlari uchrashgan chorrahalaridagina tonnel biroz kengayib, yorug‘ maydonlarga olib chiqar edi. Bektemir aka bosh ustidagi yo‘g‘on-yo‘g‘on kabellarni, issiq-sovuq suv, havo quvurlarini, elektr, telefon simlarini ushlab qo‘yar, Yevropada ishlagan konlarini gapirib, chiroqsiz, havosiz, xuddi ko‘rkalamushdek yer qaziganlarini eslab, u yerlarda insonning xorligini so‘zlab borardi. Ular uzoq yurishdi. Tepadan chakka tomib badanlarni junjiktiradi, ruda ortilgan vagonetka eshelonlari o‘tganda, quloqlariga barmoqlarini tiqib, devorga yopishgancha to‘xtab turishadi. Necha-necha “tor ko‘cha”larga kirib chiqishdi, uzoq shtreklarga borib kelishdi, zaboylarda odamlar bilan gaplashishdi, bir yarim soatcha yurgandan keyin orqaga qaytadigan bo‘lishdi.

– Ha... – dedi Bektemir aka, – avval yordamchi bo‘lib biron kasbga zehn solib yurishga to‘g‘ri keladi. Murakkablashib ketibdi...

– Nima bo‘lsa ham konchi bo‘ldingiz endi, Bektemir aka, – dedi Akbarali.

Tog‘ qa‘ri jimjit bo‘lib qoldi. Taxta yo‘lak tagida shildirab suv oqar, chirog‘ini silkib oldinda ketayotgan Bektemir aka o‘ychan jilmayar edi: u chindan ham konchiga o‘xshaydimi?

Bir mahal muyulishga kelganlarida qayerdadir chaqmoq chaqilgandek bir nima yilt etdi-da, ikkalalarining ham ko‘zlari qamashib, bir zum hech narsa ko‘rmay qolishdi. So‘ngra zulmat taralganda, bir-birlariga savol nazari bilan qarashdi. Bektemir aka temiryo‘ldan sakrab o‘tib, oldinga yugurdi. Nariroqqa borganlarida bir nima chirs-chirs etib, yana chaqmoq chaqildi.

– Bu yoqda! – dedi Bektemir yana oldinga yugurib.

Ho‘l taxtalar ustidan oldinma-keyin yugurib, toyib, qoqilib bir joyga yetib borishsa, yo‘l chetida devorlari betonlangan katta kameraning shifti o‘pirilib, yo‘g‘on relslardan yasalgan temir balkalarning bir uchi muallaq osilib yotibdi. Butun temir balkalardan payvandlab ishlangan og‘ir shift bir chetidagina ilinib, lopillab turar, har lopillaganida allaqayerida chirs-chirs elektr chaqmoq chaqib butun shtreklarni dam charaqlagan shu‘laga, dam zim-ziyo qorong‘ilikka g‘arq etar edi.

Akbarali yaxlit temir shiftning vahimali lopillashidanmi yo ko‘zlari hech narsani ko‘rmay qolganidanmi, o‘zini yo‘qotib baqira boshladi:

– Ehtiyot bo‘ling, qoching, Bektemir aka!

Elektr hamon chirsillab ko‘z ochirmas edi, ular bir-birlarining qayerda turganlarini ovozlaridan, nafas olishlaridagina payqashar edi.

– Transformator! – deb qichqirdi Bektemir. – Hozir balkalar bosib tushsa, transformator portlaydi! Bu – yong‘in degan gap, zaboylarda odam bor! Bu yoqqa yur!

– Qoching! Nima qilmoqchisiz?

– Transformatorni o‘chirish kerak, portlaydi!

– Qoching, bosib qoladi hozir!

– O‘chirish kerak, falokat yuz bermasin, qayoqdasan?

Chirs-chirs chaqmoq chaqilar, temir shift dahshatli lopillar edi. Bektemir uning tagiga kirib, qaytib chiqdi.

– Dastaga bu yondan yaqinlashib bo‘lmaydi, ko‘zga uryapti.

– Qayoqdasan, ko‘tar buni! – U devor tagida turgan qandaydir eski yashikka yopishdi.

– Qoching, deyapman, Bektemir aka! Ana tushyapti! – deb baqirdi Akbarali. Bektemir bo‘lsa bo‘yin tomirlari o‘ynoqlab yashikni siljitar edi, yashik og‘ir, jiqqa suv, chetlariga beton yopishib qotgan...

– Ko‘tarishvor! Bir zumda yacheykadan oshib tushib o‘chirib chiqaman! Qayoqdasan?

Chirs-chirs etgan shu‘lada Akbarali uning qonsiz yuzini, og‘irlik zo‘ridan soqqaday bo‘lib ketgan yolg‘iz ko‘zini so‘nggi marta ko‘rib qoldi.

– Qayoqdasan?!

– Qoching, Bektemir aka! Tezroq qoching, portlaydi!

Akbaralining tovushi o‘ziga ham allaqayoqlardan eshitilgandek bo‘ldi. Qayoqqa ketayotganini o‘zi ham bilmasdan, qoqila-surina qochar, baqirar edi. U negadir birdan darmonsizlandi, tomog‘i xirillab, ovozi chiqmay qoldi, chakkasini ushlagan qo‘lida qon yuqini ko‘rib yana vahimasi oshdi. Uzoqda tynukdagidek bo‘lib kun yorug‘i ko‘ringanda hammayoqda chiroq o‘chdi. Yo‘llar, shtreklar zim-ziyo bo‘lib qoldi. Shu payt orqada bir nima gursillab, uzoqdan mudhish faryod eshitildi. Bu achchiq tovush oyog‘idan chalgandek, Akbarali qorong‘ida zax devorga yuzi bilan suyalib qoldi. Biroq shtreklardan nimadir guvillab uni quvlab kelayotgandek edi, haligi tovushning tog‘ qa‘ridagi aksi sadosi eshitildi qulog‘iga. U tuproq devorga suykalib, tarmashib oldinga siljidi, nafasi bo‘g‘ilib, uzoqdagi kun yorug‘i uni o‘ziga tortayotgandek edi. Haligi tovush... Bektemirning tovushi. Uni temir balkalar bosib qoldi. Ulgurmadi. Transformatorni o‘chirdi-yu, o‘zi chiqib olishga ulgurmadi... Qochish kerak, endi qochish kerak!

Kimdir qo‘rqmadi, u qo‘rqdi. Bir zumgina qo‘rqdi. Bir zum... Bir zum. O‘sha hal qildi. Qaytmoqchi ham bo‘lgan edi, qaytmadi. Yashik... og‘ir, sementli yashik... Qaytmadi. Qo‘rqdi. Bir zumgina qo‘rquv... Endi qochish kerak! Qochish kerak!

– Qochish kerak!!!

– Bolam, Akbarali! Menga qara, o‘rgilay, ag‘darilib yot, bolam, bosinqirayapsan...

Akbarali o‘rnidan sakrab turib, chakkasini ushlab ko‘rdi – qo‘lida qon yuqi yo‘q edi. Ro‘parasida, rangi quv o‘chgan onasi turibdi.

– Uxlaganga ham o‘xshamaysan, bolam. Nimadan qo‘rqding, yomon tush ko‘rdingmi?

Akbaralining ko‘z o‘ngida hamon Bektemir turardi. Lekin Bektemir yo‘q. Bektemir temirlar ostida majaqlanib ketgan... Akbarali xunuk tushga o‘xshagan bu o‘ylarini uloqtirib tashlamochi bo‘lgandek ko‘zini yumib, boshini silkidi. Boshi toshdek og‘ir edi...

U qochib keldi. Qochib qutulganman deb o‘yladi. Lekin odam o‘zidan qochib qutulolmas ekan. Kallasi ham, ko‘ksi ham bo‘m-bo‘sh...

O‘rtoqlari kelganda yana o‘zini chetga oladigan bo‘ldi. Xola razm solsa, orada eng kamgap, kamsuqumi shu. Keyinroq oshnalari chaqirib kelsa ham, “Chiqmayman”, – deb javob beradigan bo‘ldi. O‘shandan beri sheriklari ham kelmay qo‘yishdi. Akbarali ularga qulfi dilini ocholmadi, el bo‘lolmadi.

Dardingni aytolmaganingdan keyin el bo‘lolmaysan-da.

Shunday vaqtlar ham bo‘lar ekanki, do‘stlaringdan, odamlardan najot so‘rolmaysan, o‘zingni o‘zing himoya qilolmaysan, o‘z orzularing yuziga o‘zing tuproq tortib, jon rishtalaringni o‘zing qirqasan.

U yana o‘sha-o‘sha, gardanidan bosgan ko‘rinmas yukdan bukchayib, dardini birovga aytolmay yo ishida zavq, yo uyqusida halovat, yo oshida ta‘m sezmay kunlarni, oylarni yolg‘iz, yer suzib o‘tkazdi.

...Sharofat xola yotib qolgandan keyin Hadyaning ham, Abdusamadlarning ham daragi bo‘lmay ketdi. Akbarali hammasini o‘zidan cho‘chitib, bezdirib qo‘yganga o‘xshaydi. U uyning qorong‘i bir burchagida uzoq yolg‘iz o‘tiradigan bo‘ldi. Ba‘zan o‘z-o‘zi bilan gaplashadi: “Bir zum... faqat bir zum... O‘sha lahzada bir zumgina o‘zimni boshqacha tutganimda edi... Odam o‘zini o‘zi o‘ldirganda ham unga bir zumlik bardosh yetishmay qoladi, deyishadi...” Yana allanimalar deydi. Keyin qo‘rqib o‘rnidan turib ketadi.

Borib qayoqlardandir ichib keladi, kechasi uxlamay u yoqdan-bu yoqqa ag‘darilib chiqadi.

Keyingi vaqtda onasiga, uning betobligiga ham e‘tibor bermay, allaqayoqlarda bir nima qidirgandek, bir o‘zi tentirab yurar, kech qaytar edi. Bugun ham kun botguncha aylanib yurib, poyolkaning ovloq bir yeridagi kimsasiz bufetga kirib bordi. Bu yerda bufetchi xotin uni tanib qolgan edi, so‘ramasdanoq, ikki yuz gramm aroq quyib berdi. Ishsiz kunlari Akbarali bu yerga ikki-uch qayta kelib ketadi, boshqa kunlari bo‘lsa ishdan keyin...

Uyda Sharofat xola kasal. O‘ziga qaramasa ham, o‘g‘lining hushtak chalib, papiros tutatib kelganiga ba‘zan xursand bo‘lib bosh ko‘taradi. Ammo qarovsiz qolgan bemorning ahvoli kundan-kun og‘irlashardi. Ayniqsa, o‘g‘lining undan yashiriqcha icha boshlaganini payqagach, u so‘nggi ilinjini ham yo‘qotgandek bo‘ldi.

– Oyi! – dedi Akbarali bir kuni mast holda onasining yoniga o‘tirib.– Men hammasini aytib berdim. Sonyaga. Bufetchi xotinga aytdim...

– Nimani aytding, bolam?

– O‘shani... U yoqda... odam o‘ldirganimni... Sabab bo‘lganimni. Sharofat xolaning ko‘zi tindi, xuddi tushdagidek, tubsiz qorong‘i jarlikka sho‘ng‘ib ketdi. Lekin hushi bor edi, gapirolmas edi, xolos. “Iloyo, ketib qolmasam bas. Yana qittak quvvat bor!” deb o‘ylaganini biladi. Anchadan keyin tili aylandi:

– U nima dedi, bolam?

– Ichgin, unutasan, dedi.

Akbarali omonat o‘tirgan joyidan gandraklab, yiqilib tushishiga sal qoldi. Sharofat xola darmonsiz qo‘li bilan uni ushlab qolmoqchi bo‘lib, allanima dedi. Endi unga baribir edi. “Endi u dunyoligimni o‘ylashim kerak”, deb qo‘ydi ichida. Shuning uchun: “Kimni, nega, qanday qilib?” deb so‘rab o‘tirmadi.

– Sen, bolam, bufetchi xotinga emas, boshqa hech kimga ham emas, faqat shodasoqliklar oldiga borib gunohingni o‘tinishing kerak. Faqat o‘shalar gunohingdan kecha oladi. O‘zingni ko‘rsat, bosh eg. Boshqalarga yorilganing bilan u la‘nati bo‘yinturug‘ing gardaningda qolaveradi. Qaytaylik, jon bolam, ko‘zim ochig‘ida...

Mast Akbarali karavotdan sirg‘alib, qoq polga mukka tushdida, bo‘kirib yig‘lab yubordi...

Shu kechadan keyin Akbarali ichkilikni tashlay olmasa ham, soqoli o‘sgan, qovog‘i salqi, mast holda onasiga qatiq-sut, dori-darmon olib kelib berib yurdi. Ammo Sharofat xola endi na ovqat yer, na dori ichar edi. Bir kuni u o‘g‘lini yoniga chaqirib, vasiyat qildi:

– Rozi bo‘l, bo‘tam... Shodasoyga olib borib, ota-buvalarimiz yoniga qo‘y, men ham rozi ketay, jon bolam... Tirigimda unamading...

Akbaralining kayfi birdan tarqab, zaif badanini titroq bosdi, rangi oqarib ketdi. Faqat anchadan keyingina o‘ziga kelib:

– Oyi!– deb o‘zini karavotga tashladi. Lekin Sharofat xola allaqachon ko‘z yumgan edi...

– Men o‘ldirdim sizni, oyijon, men o‘ldirdim, men, men, men!.. – derdi Akbarali ikki qo‘li bilan salqi yuzlarini changallab.

...Akbarali ona qabridan bosh ko‘tarib, o‘rnidan turganida atrof nimqorong‘i edi. Oyoq ostida xazon shitirlab jimlikni buzdi, qo‘nalg‘ada qushlar cho‘chib pitirlashdi. Akbarali teraklarni, qabr do‘ngliklarini oralab panjaralarga, sag‘ana toshlarga urilib, so‘qmoq yo‘lni izlar, allaqanday vahimadan qora ter bosib ketgan edi. Nimagadir ilinib yengi yirtildi, qovjirab o‘t bosgan do‘ngliklar, xarsangtoshlar qorong‘ida vahimali soyaday kishi yuragiga g‘uluv solardi. Akbarali nihoyat so‘qmoqni topdi, uzoqdan panjarali darvoza ko‘rindi. Biroq muyulishda bir odam qorasini ko‘rib, sochining tomirlarigacha muzlab ketdi. Odam juda katta edi, u daraxtlar soyasida, qorong‘ida pisib turgandek ko‘rindi. Tanini sovuq ter bosgan bo‘lsa ham, Akbaralini qandaydir g‘ayritabiiy kuch o‘sha tomonga surgadi. “Qo‘rqaveramanmi, endi mening qo‘rqadigan joyim yo‘q!” – deb pichirladi-yu, o‘zi istamasa ham oyog‘i tortib ketdi. Odam sharpasi daraxt soyasida birpas ko‘rinmay qoldi, Akbarali dadil bosib borardi. Daraxt orasidan oqarinqirab ufq ko‘rindi. Shu payt besh qadamchagina narida haligi sharpa yana paydo bo‘ldi. Endi u yoni bilan turardi. Akbarali unga qarab to‘xtadi-yu orqaga tisarildi. Birdan... Havogacha titrab ketdi. U baqirib yubordimi, o‘zi bilmaydi, lekin og‘zi ochilib, bexosdan tamom gung bo‘lib qolgan edi. Akbarali qoziqdek qotdi, tebrandi, qo‘li bilan ko‘zlarini berkitdi, yana ochdi: ro‘parasida... o‘zi... ha, o‘zi, Akbarali turardi!

Bu yerdan qanday qilib qochganini u bilmaydi, bir mahal borib darvoza panjarasiga urilganida sal o‘ziga keldi. Xayriyat, yiqilib qolmabdi... Yo yiqilib, yana turib ketdimi? Qancha yotdi? Tildan qolmadimikan?

Gapirib ko'ray desa yonida odam yo'q. O'zicha gapirsa ham bo'ladi-ku. Tili shishinqirab og'ziga sig'may turganga o'xshaydi, lekin yo'q, aylanyapti.

– Yolg'on! Yolg'on! Bas. Qo'rqmayman! – deb qichqirib yubordi u.

Qorong'ida jimjit qabriston yangrab ketdi, soyning narigi qirg'og'idagi jordan: "...as!" "...an!" – degan aks sado keldi. Akbarali o'z tovushidan yana qattiqroq qo'rqib ketgan edi. "Nega qichqiryapman? – deb o'yladi.– Bu jinnilik alomati emasmikan? Bu ko'zimga ko'ringan odam... odam? O'zim-ku bu! Yo jinni bo'lganda odam o'ziga o'zi ko'rinarмикan? O'zim..."

Ha, bu uning xuddi o'zi edi. O'sha qirra burun, yonog'i chiqqan oriq yuz... Lekin qop-qora. Soya!

...U haqiqatan ham hech narsani o'ylamay qo'ydi. To'g'ri borib mehmonxonaga kirdi. Yo'lakda mudrab o'tirgan semiz xotin biqqi qo'lini cho'zib uning pasportini oldi-yu kalitni berib, yana uyquga ketdi.

Akbarali kalitda nomeri ko'rsatilgan xonani ochib kirdi-da, yechinmasdanoq karavotga cho'zildi. Derazalar lang ochiq, tashqaridan Shodasoyni muzdek shovillashi quloqqa chalindi. Bu – ruhan charchagan, jisman ezilib ketgan Akbaralining chalkash o'ylarini birpasda allaqayoqlarga olib qochdi, u qachon qotib uxlab qolganini ham bilmaydi. Ertalab junjikib o'rnidan turdi.

Endi u ancha tetik edi. Tungi g'alati voqeani aniq eslab, labining bir cheti bilan salgina ma'yus jilmayib qo'ydi. Qattiq charchagan ekan-da, odamning jinni bo'lishi ham hech gapmas. Endi nima qilish kerak? Kimga uchrash kerak? Uchrash? Nega? Akbarali hech narsaga tayyor emas, hech qanday rejasini yo'q edi. Karavotda o'tirgancha o'siq soqollarini paypaslab ko'rdi. Och qoringa papiros tutatdi. Eshik taqillaganda cho'chib o'rnidan turdi, odam tovushi eshitilishi bilan kechagi charchog'i yana qaytib kelgandek, ichida nimadir yana so'ndi, bo'shshib, loqayd bo'lib qoldi.

Eshik qoqqan kechagi semiz xotin ekan, Akbaralini ko'rib, qo'rqib ketgandek, g'alati salomlashdi-da, stolga mehmonxona anketasini tashlab, to'ldirib berish kerakligini aytib, chiqib ketdi.

Akbarali anketa qog‘ozni qo‘liga oldi. Ikkita. Ikkita tashlab ketibdi. Nega ikkita? Har ehtimolga qarshi deb bo‘lsa kerak, biri buzilib-netib qolsa...

Nimalarni o‘yLAYapti o‘zi? Shundan boshqa o‘yi yo‘qmi? Yo‘q-da, miyasiga tuzuk-quruq o‘y kelmay qoldi. Miyasi karaxt. Nima gap o‘zi? Nima qilish kerak? Bu yerda nima qilib o‘tiribdi? Anketa... mana, anketa to‘lg‘azish kerak.

U beixtiyor g‘ijimlab qo‘ygan anketani stolga yozib, kafti bilan tekisladi-da, qo‘liga qalam oldi. Qog‘ozga tikildi. “Akbarobod posyolka mehmonxonasi” deb yozilgan edi anketaning tepasida. Akbarali o‘qidi, negadir iljayib qo‘ydi, keyin hijjalab o‘qigandek, yana uzoq tikilib turdi. Ko‘zini pirpiratdi. G‘ijim qog‘ozni kafti bilan yana tekislab, yana o‘qidi, ikkinchi anketani ham olib, solishtirib o‘qidi. Ko‘zini chetga olib birpas o‘tirgach, yana tikildi. Qog‘oz lovillab yonib ketgandek, seskanib o‘rnidan turdi. Eshikka ot ilmoqchi bo‘ldi-yu, ostonada to‘xtab, yana stoldagi qog‘ozlarga qaradi. Oyoq uchida qaytib kelib, ko‘zini uqalab, yana o‘qidi. Endi buning ro‘yo emasligiga astoydil ishondi shekilli, yuzi qog‘ozdek oqarib, o‘rniga o‘tirib qoldi. Suvdan chiqib qolgan baliqdek og‘zini ochib ancha o‘tirgandan keyin, qog‘ozga bir nima bo‘lmadimikan, degandek qiya ko‘z tashladi. Qog‘oz turibdi. Tepasiga aniq yozilgan: “Akbarobod posyolka mehmonxonasi”. Akbar... Akbarali... Akbarobod... Nega Akbarobod? Shodasoy edi-ku? Oti boshqa bo‘libdi-da. Boshqa... boshqa Akbar.

Shu payt ro‘paradagi toshoynaga ko‘zi tushib, o‘rnidan sanchib turdi. Ko‘zguga yaqinlashdi, birdan terga tushib, tizzalari qaltiray boshladi: unga basharasini soqol bosgan, yonoq suyaklari turtib chiqqan, rangsiz, yovvoyi bir odam ko‘zlari baqrayganicha tikilib turardi.

– Bu boshqa... Boshqa, boshqa! – deb qichqirib yubordi Akbarali. Birdan lop etib kechagi go‘ristonda ko‘rgan odam qorasi yodiga tushdi. U Akbaraliga ko‘proq o‘xshardi...

U hozir boshi tars yorilib ketadigandek, otilib yo‘lakka chiqdi. Semiz xotin kahrabodek husayni uzum bilan choy ichib o‘tirardi. Cho‘chib o‘rnidan turdi.

– Menga qarang... Menga qarang... – dedi Akbarali unga. Lekin tili aylanmay qoldi. Qo‘li bilan g‘alati harakatlar qildi-yu, xotinning qattiq qo‘rqanini ko‘rib, gapirolmay, shoshganча ko‘chaga otildi.

Shu ketgancha yuguraverdi.

Tongda suv sepilgan asfalt yo‘lkalar salqin, ozoda, tovsilib qolgan kuzak gullar sof havoda xushbo‘y taratib turadi. Hansiragan Akbarali bularni payqayotgani yo‘q, unga havo yetishmayapti, etagiga o‘t ilashgandek hamon yugurmoqda. Qayoqqa ketyapti, o‘zi bilmaydi.

Bir mahal uni kimdir chaqirgandek bo‘ldi. U orqasiga qayrilib qarashga jur‘at qilmay, to‘xtab devorga suyandi. O‘pkasi og‘ziga tiqilgandek hansirar edi. Haligi ovoz yana keldi.

Bu chorrahadagi reproduktor edi. Unda konchilar hayotining so‘nggi yangiliklarini eshittirishmoqda: “Akbarobodliklar kecha yana bir quvonchli voqeaning guvohi bo‘ldilar: mahalliy futbol komandasi Olmaliq sportchilarini qabul qilib...”

Akbarali yana yugurdi. Uni qandaydir bir dahshat quvlab borar, noaniq bir fikr oldinga sudrar edi. Dokadek oqargan, badanlari qaltiragan holda go‘riston darvozasi oldida paydo bo‘ldi. Avval darvozaning salqin panjarasidan ajralolmagandek anchagacha yopishib turdi-da, keyin yana yugurdi, qoqila-suri-na kechagi qora ko‘ringan muyulishga yetib bordi. U oyoqda zo‘rg‘a turar, ko‘zlarini ishqalab-ishqalab haykalga tikilar, hech narsa ilg‘amas edi.

Chala sarg‘aygan qayrag‘och soyasida, qabr ustida chog‘roqqina bronza haykal. Kecha shomda ko‘lankaday qora-yib, katta, haybatli bo‘lib ko‘ringan ekan.

Akbarali avval tepada suzib borayotgan bulutlarni ko‘rdi. So‘ngra qayrag‘ochning haykalga soya solib turgan shoxini. Shundan keyin o‘zining yaqinginadagi yoshlik davriga juda o‘xshash, chiroyli, irodali, navqiron bir konchining qiyofasiga ko‘zi tushdi.

Odam o‘ziga o‘zi tikilib tursa g‘alati bo‘larkan. Boshqa olamdan, narigi dunyodan kelgandek... Akbaralining hushi o‘zida bo‘lmasa ham, lekin negadir haykalni o‘z qo‘li bilan ushlab ko‘rgisi keldi. Sarg‘aygan o‘tni bosib, o‘zining bronza

qiyofasidan ko‘z uzmasdan, asta yaqinlashdi, qo‘lini uzatib sovuq xarsang toshga barmoqlarini tegizdi. Yana yaqinroq qadam bosay deganida qabr do‘ngligiga qoqindi. Go‘r... Akbaralining go‘ri. Ancha cho‘kib ham qolibdi...

“Men tirikman, men tirikman...” – derdi ko‘nglida boshqa bir fikr dam-badam bosh ko‘tarib.

O‘zi esa haykalni paypaslarkan, pichirlardi:

– Akbarali... Akbarali G‘oziyev...

Toshga o‘yib zarhal bilan yozilgan lavhada ham shunday deyilgan edi:

AKBARALI G‘OZIYEV
(1931—1960)

*Konchi do‘stlarini halokatdan qutqarish
yo‘lida qahramonlarcha halok bo‘ldi.*

Akbarali endi hech narsaga hayron bo‘lmaydigan bo‘lib qolgan. Hayron bo‘lish, o‘ylash qobiliyatini yo‘qotgan, bir mo‘jiza yuz berib, otasi bilan onasi tirilib kelib, hozir ro‘parasida paydo bo‘lsa ham hayratda qolmas edi chog‘i. U bir qo‘li bilan xarsangga suyanganча qotib qoldi, ko‘zi tindi. Anchadan keyin zarhal harflar ko‘z o‘ngida yana paydo bo‘ldi: “A-k-b-a... Akbarali G‘oziyev... halok bo‘ldi”.

U yana ko‘zini yumdi. Miyasining qaysi bir burchidadir kichkinagina umid, bir o‘y sarg‘aygan bargday zo‘rg‘a ilinib, qiltillab turar edi: “Ko‘zimga ko‘rinyapti, hozir ko‘z ochaman-u mening otim o‘rnida Bektemir akaning oti paydo bo‘ladi!”

Yo‘q, yana o‘zining oti paydo bo‘ldi. U harflarni paypaslab ko‘rdi, ularni qaltiroq barmoqlari bilan qo‘porib tashlashga ham urindi. Tilla rang harflar tovlanib turardi. Keyin Akbarali tars yorilib ketayotgan chakkasini ushladi. Shu payt barmoqlariga boqsa – qon, tirnog‘i qayrilib ketibdi.

Qon yuqini ko‘rib hushi yorishgandek bo‘ldi, bu qon al-animalarni esiga soldi. Qon, zax... qorong‘i shtreklar. Dahshatli shovqin, achchiq yovvoyi tovush, ingrash...

Akbarali qonli barmog‘iga yana qarab, talpindi, qochmoqchi bo‘ldi, keyin bo‘shashib to‘xtadi: “Axir bu Bektemir aka-ku! Bektemir aka halok bo‘ldi! Odamlarni deb... majaqlanib ketdi!”

U qovjiragan maysaga o‘tirib yig‘ladi. Uzoq yig‘ladi, endi tamom hushiga kelgan edi, voqea butun tafsilotlari bilan yodiga tushdi, yana bir marta xayolidan o‘tdi. Hatto o‘z ko‘zi bilan ko‘rmagan tafsilotlar ham ko‘rinib ketdi ko‘ziga. Mana, konda chiroqlar o‘chib, barcha motorlar, konveyerlar to‘xtagandan keyin hamma shtreklardan qo‘l fonarini yoqib konchilar chiqib kelishdi. O‘n, o‘ttiz, yetmish, yuz kishi... Ular transformator yonida temir tom bosgan yolg‘iz murdani topadilar, qurshab oladilar, kaskalarini yechadilar. Qorong‘ida uzoq sukut. Yuzlab odamlar hayotini saqlab qolgan bu mardning kim ekanligini hech kim aytolmaydi, yuzi tanib bo‘lmaydigan darajada majaqlanib ketgan... Keyin kastum... kastum cho‘ntagidan propusk, shaxsiy guvohnoma chiqadi.

Akbarali Bektemir akaning baxtiyor kulib turgan yuzini ko‘z oldiga keltirdi, u konchi formasini kiyganda qanday quvonib ketgan edi: “Yarashdi, yarashdi, Bektemir aka!” “Ha, yaqinda o‘zimga ham tegadi!..”

Guvohnoma: Akbarali G‘oziyev. Hamma yerda hayratomuz, musibatli tantana. Mitinglar. Akbaralining nomi tildan tushmaydi. Qariyalar duoda, tirik qolgan konchilarning bolalari uning fidokorligiga bag‘ishlab sborlar o‘tkazadilar. Haykal, muzey... Konchilar posyolkasi “Akbarobod” deb ataladi. “Akbar”, desa onalarning ko‘ziga yosh keladi. Akbarali ezgu nom...

Bu-chi, bu bo‘lsa ayanchli bir qo‘rqoq, chirkin bir hasharotdek kavaklarda pisib yuribdi, o‘zining la’nati, iflos vujudini, bir paqirga qimmat jonini o‘ylab do‘stlik, muhabbat, ona mehridek ezgu narsalarni poymol qilib kelib, mana, go‘ristonda o‘tiribdi, tiriklar u yoqda tursin, yonidagi qabrlarga ham bosh ko‘tarib tik qaragani haddi yo‘q.

“Odamlarning soddaligi! Odamlarning sofligi... aziz armonlari. Yo‘q, bular meni bu dunyoga sig‘dirmaydi. Men qayoqqa borishim kerak? Bektemir aka! Notanish odam... Qora yerda men yotsam bo‘lmasmidi! – Akbarali qabr toshidan boshini ko‘tardi. – Men yana o‘zimni o‘yLAYAPMAN. Nahotki shundan

boshqaga yaramasam?.. Yarar edim, o'sha bir zum – daqiqadan o'tib olsam, albatta yarar edim. Lekin endi... endi kech. Bir zumlik xato. Bir nafas tubanlik... uni endi butun hayotni berib ham tuzatib bo'lmaydi. – Akbarali o'zining haykaliga qaradi. – Xayr... Bektemir aka”...

– Meni hech kim tanimayapti, bobo! Hech kim tanimayapti... – deb yig'lab yubordi Akbarali qissasini tugatar ekan.

Ko'zlarini javdiratib ag'rayib o'tirgan Azimjonga ham u endi bu dunyoning odami emasdek tuyulib ketdi. Yuzi uniqqan, oriq, cho'kib ketgan ko'zlari nursiz. Odamga tikiladi-yu, hech narsani ko'rmayotgandek. Shuncha hikoyadan keyin ham u Azimjonga begonaligicha qoldi.

Uzoq jimlik cho'kdi. Vaqt yarim kechadan og'ib qolgan, tun salqin edi. Ochiq derazadan Shodasoyni salqini bilan qayerdandir pishgan behi hidi anqib kirdi. Qizg'ish lampochka zirillab yonar, Ochil buvaning ajin peshanasida ikki tomchi ter yaltirar edi.

O'rtadagi stolda o'sha to'ldirilgan anketalar yotibdi. Azimjon bu jimlikda nima bilan shug'ullanishini bilmay, stolda yotgan qalamni olib, anketaga bir nimalar chizdi. Rus harflarini mashq qilib, “Akbarobod... Akbarobod”, deb takrorlab yozdi. Qiziq... U Akbarobodda o'tiribdi. O'z xolavachchasi Akbaralining shahri. Chiroyli shahar. Chiroyli afsona. Sirli mangulik... (Azimjonning ko'zi Akbaraliga tushdi.) Faqat mana bu odam...

Xona hamon jimjit. Tun ham bu uch odam o'rtasidagi sirni saqlashga qasd qilgandek, og'ir sukutga tolgan edi. Lekin Ochil buva jimlikni buzdi:

– Ha, bolalarim... Odam deb o'lgan odam – doim tirik bo'ladi.

Bobo o'zi o'ylab o'tirgan gapni yakunladi shekilli, Azimjon bunga uncha tushunmadi. Voqea butunlay buning aksini ko'rsatib turibdi-ku: odamlarni deb o'lgan Bektemir aka degan kishi; u o'lib, nom-nishonsiz ketgan. Tiriklar – boshqa...

Lekin Azimjonga bobosining gapi yoqdi: “Odam deb o'lgan odam – doim tirik”. Azimjon buni hatto anketa qog'ozining orqasiga mashq qilayotgan ruscha harflar bilan yozib ham qo'ydi, yana bir o'qib ko'rdi.

Akbarali ma'nosiz ko'zlari bilan bo'shliqqa tikilib o'tirar edi. Ochil buva "Yotib dam olish kerak", deb o'rnidan turganida u birdan ko'zlari mo'ltillab unga yolvorganday termilib qoldi: "Aytadigan gapingiz shumi? Endi men nima qilaman?" degan qo'rquv bor edi ko'zlarida.

– Ertalab miya tiniqroq bo'ladi. Bir chorasini toparmiz, hozir kech bo'lib qoldi, sen ham yotib damingni ol.

U soqolini silab o'rnidan turganda salobatli gavdasi xonani to'ldirgandek bo'ldi. Uning bir maslahat bermay o'rnidan turishi Akbaraliga o'lganning ustiga tepgandek bo'ldi shekilli, battar quti o'chdi. Azimjon u bilan bir zum yolg'iz qolishga qo'rqqandek bobosiga ergashdi.

Ular o'z xonalariga chiqib yotishdi. Qayerdadir xirqiroq xo'roz qichqirardi.

– Adashib qolgan jo'jaxo'roz bu. Hali vaqt bor, uxla, damingni ol, – dedi Ochil buva chiroqni o'chirib yotarkan.

Lekin Azimjon payqadiki, boboning o'zi uxlayotgani yo'q. U hadeb u yoqdan-bu yoqqa ag'darilaverdi. Akbaralining fojiasi uni endi to'lg'antira boshladi shekilli. Dam nafasi ichiga tushib ketar, dam uzun, chuqur uf tortar edi.

Azimjon bir vaqt boshini ko'tarib qarasa, bobosi qorong'ida oppoq bo'lib karavotda o'tiribdi: soqoli oq, ko'ylak-lozimi oq. Tushundiki, boboning Akbaralining oldidan "Yotamiz, dam olamiz", deb chiqib kelgani yotish, dam olish uchun emas ekan.

– Bobojon, nega indamadingiz, maslahat bermadingiz? – dedi Azimjon bobosining yoniga borib o'tirarkan.

– Men shu uzundan-uzoq umrimda-chi, bolam, hech qachon bunday ojiz, bunday ayanch holga tushgan emasdim, – dedi Ochil buva.

Shundan keyin ikkalasi ham indamadi. Ular shu o'tirganlaricha tong otguncha karavotda o'tirib chiqishdi.

– Dam olsin, o'ziga kelsin, – deb qo'yardi Ochil buva har zamonda. O'zi bo'lsa o'tirgan joyida tebranib, keksa asablarini bosishga urinar, peshanasini artib-artib o'y surar edi.

– Siz hech qachon ayanch holga tushmaysiz, buva, – deb shivirlaydi yonida Azimjon. – Siz... siz hamma narsaga xo'jayinsiz. Nazarimda, qismat ham sizning qo'lingizda... Biz-

ning shirkatimizning bosh direktori kekxa odam. Nufuzli pirga qo‘l bergan. “Pirimning olti ming muridi bor”, deb maqtanardi. U pirni ko‘rganman. Juda xasis odam, nasha chekar edi. Mashina bosib ketdi...

Azimjon “Buni nega gapiryapman?” deb xijolat chekib o‘tirgan edi, bobosi kulib yubordi – ta’sir qilibdi:

— Pirni mashina bosib ketibdi, degin? – Ochil buva yana maza qilib kuldi.

Shu bilan ular jonlanib, o‘rnilaridan turishdi. Derazalar tong shafag‘idan qizargan edi. Yuvinib-kiyinishguncha yo‘lakda qadam tovushlari ham eshitila boshladi, chelaklarini taraqlatib farroshlar ishga tushishdi.

Bobo-nevara boshlashib chiqib, Akbaralining eshigini qoqishdi. Qiya turgan eshik ochilib ketdi. Akbarali yo‘q edi. Xona o‘sha-o‘sha: tartibsiz, derazalar lang ochiq, joy g‘ijim.

Ochil buva kirishi bilan yuragi “shuv” etdi-yu, indamay o‘tirdi: birpas kutish kerak. Azimjon yo‘lakka mo‘raladi, allaqayoqlarga borib ham keldi, xonaning egasi hech qayerda yo‘q edi. Besh minut o‘tirishdi, yigirma minut... Ochil buva toqati tugab o‘rnidan turmoqchi edi, stoldagi anketa qog‘oziga ko‘zi tushdi. “Adem dep o‘lgen adem dayemo tirik”. Bu Azimjonning qo‘li. Kechagi yozgani. Xatolari bo‘lsa ham ancha o‘rganib qolibdi. Zehni joyida. Bunisi nima? Tagida yana bir xat bor-ku. Qo‘li qaltirab, aji-buji, lekin xatosiz yozibdi: “O‘zini deb yashagan – o‘lik”. Oho, hikmat-ku! Ikki satr bayt bo‘pti!

Ochil buva jilmaygancha birpas yozuvga tikilib o‘tirgach, yuziga yolqin urgandek, birdan o‘rnidan turib ketdi. Yalt etib derazaga qarab, qog‘ozni cho‘ntagiga tiqdi. Eshikka otildi.

O‘qdek o‘tib ketgan chol bilan yigitga yo‘lakdagilar anqayib qarab qolishdi. Azimjon qayoqqa ketishayotganini hali bilmas, bobosiga arang yetib yurar edi. Bobo mehmonxonani aylanib o‘tib, o‘t bosgan chorbog‘ ustidan yo‘l soldi, paxsa devor raxnasidan oshganlarida go‘ngtepadagi bir to‘da tovuq vahima bilan qaqalagancha tirqirab qochdi. To‘zg‘igan pat ichidan chiqib kuchukka yo‘liqishdi, xayriyat, bog‘log‘liq ekan, tomorqadan tekis yalanglikka chiqib olishdi.

Yalanglikda Ochil buva qadamini sekinlatib, nafasini bosishga urindi. Lekin rangi oqargan, to‘g‘riga tikilgan ko‘zlarida odatdagi vazmin xotirjamlik yo‘q edi. Yalanglik ko‘m-ko‘k maysa, oyoq bosilmagan; shabnam nuqraday yiltillar, tep-tekis edi. Ikki yuz qadamcha yurganlarida yalanglik bilan qirqilib, tikka tushib ketgan jar tagida qaynab oqqan Shodasoy ko‘rindi, salqin shamoli, yurakka vahima soladigan shovillashi yuzlarga urdi.

– Bobo! Beriroq turing! – deb qichqirib yubordi Azimjon.

Ovoz eshitilmasa ham, Ochil buva bir qadam orqaga chekindi. Soyning betinim shovillashidanmi, ko‘p yugurganidanmi, yo noma‘lum hayajondanmi – Azimjonning boshi aylanib ketdi. Bobosi uning yuziga qarab, ahvolini tushundi, lablari qimirladi: “Bu yerda hamma ham shunday bo‘ladi, qo‘rqma”, – dedi shekilli. Uning etigi qo‘njigacha nam, yuzida ojizlik, musibat ko‘lankasi kezar, soqoli sal titrar edi. U avval jar ostida ko‘piklanib turgan soyga uzoq qarab turdi, keyin cho‘kkalab shabnamda qolgan qandaydir izlarni paypasladi, kaftini soqoliga surib o‘rnidan turdi, orqaga qaytdi.

Azimjon ergasharkan, voqeani tushungan edi. U Akbaralining qissasidan bu jar haqidagi so‘zlarini esladi: “Tagida yalmog‘iz kamar bor deyishadi. Bolalarni u yerga yo‘latishmasdi. Meni ham dadam u yerdan quvlagani-quvlagan edi...”

Soyning suroni orqada qolgandan keyin, qaltiroq bosib ketgan Azimjon so‘radi:

– Siz shunga aminmisiz, bobo?..

– Ha, – dedi Ochil buva nevarasiga hazin qarab. Cho‘ntagidan g‘ijimlangan qog‘ozni olib unga tutqazdi. Azimjon dam to‘xtab, dam yurib uzoq o‘qidi. Akbaralining kechagi qutsiz yuzi, ma‘nosiz qarashlari ko‘z oldiga keldi.

– Kechqurungi o‘sha g‘apingiz... turtki bo‘libdi-da, – dedi u bobosiga, – Komilani uydan haydab bir xato qilgan edingiz. Bu safar ham...

– Bu safar xato qilganim yo‘q. O‘zi... bandi mo‘rt edi. Uchdi ketdi.

– Berahmsiz...

– Hayot berahm. – Cholning qatlam-qatlam ajin bosgan ko‘z yonlari namlandi. – Qo‘rqoqqa ayniqsa berahm. Bola ahvolni

o‘zicha tuzatmoqchi bo‘lgan. Lekin yana qo‘rqoqlik bilan. Yo‘q, xatoni tuzatish, haqiqatni yuzaga chiqazish uchun jasorat kerak, sen ham bilib qo‘y!

* * *

Bundan avvalgi darslarda, Usmon Nosirning “Monolog” she’ri tahlili davomida Siz bilan bir mulohazani o‘rtoqlashgan edik. U ham bo‘lsa, chinakam badiiy asarlarda hayot haqiqati bor bo‘yi bilan tasvirlanishi to‘g‘risidagi fikr edi. Bunday asarlardagi murakkab ziddiyat osonlikcha hal bo‘lmaydi, biron falokatni keltirib chiqargan hodisa sababchisini topish yengil kechmaydi. Asar qahramonlari, xuddi hayotdagi singari, Sizing ayblovlaringsizdan o‘zini himoya qiladi, o‘zining mantiqiy da’volarini Sizga qarshi qo‘yadi...

“Chinor” romanidagi fojiali qismat egalaridan biri – Akbarali obrazi to‘g‘risida ham shunday deyish mumkin. Ko‘rganimizdek, Akbarali tuppa-tuzuk yigit. Onasini yaxshi ko‘radi, urushda o‘lgan otasining xotirasiga hurmatni yo‘qotmagan.

U “bersang – yeyman, ursang – o‘laman” deydigan odamlar xilidan ham emas. Konda, og‘ir sharoitda halol mehnat qiladi, yaxshi ishlagani uchun hatto faxriy yorliqlar bilan ham taqdirlanadi.

Uning qalbi ham insoniy tuyg‘ularga to‘la. Darslikda berilgan parchanigina emas, romanning to‘liq matnini o‘qisangiz, Akbarali va u bilan birga ishlaydigan go‘zal bir qiz o‘rtasida qanchalar haroratli muhabbat kechganiga guvoh ham bo‘lasiz...

Bir qarashda, bunday yigitning hayotdan baxt talab qilishga, umrini tinch-xotirjamlikda o‘tkazishga to‘liq haqqi bor. Lekin...

Lekin yozuvchi inson bolasidan kutiladigan vazifa, uning dunyoga berishi lozim bo‘lgan hissasi bu bilan cheklanmasligini qat’iy turib isbotlaydi. Dunyoda faqat yaxshi bo‘lishning, odobli, itoatli, yumshoqtabiat bo‘lishning o‘zi yetmasligini uqtiradi. Zero, hayot shunchalar shafqatsiz, uning kutilmagan zarbalari, sinovlari shu qadar ko‘pki, inson ularga doimiy tayyor turmog‘i lozim.

“Hayotim bir tekis, avvaldan rejalashtirganimdek, ortiqcha g‘avg‘olarsiz o‘tadi”, degan kimsa aksariyat holda adashadi. Agar hayot rejaga, bir chiziqqa doimo bo‘ysunganida edi, in-

soniyat allaqachon o‘ziga jannatlarni qurib olgan bo‘lardi. Afsuski, o‘zbek xalqi topib aytganidek, “Uyning gapı ko‘chaga to‘g‘ri kelmaydi!”

Ancha paytga qadar Akbaralining hayoti bir tekis, ortiqcha tashvishlarsiz kechayotgan, u o‘zi sevgan kasbni qilib, tirikchiligini o‘tkazib yurgan edi. Agar yarim kechada uning uyiga otasining quroldosh do‘sti Bektemir kirib kelmaganida, balki bu sokin hayot yana uzoq davom etgan ham bo‘lardi...

Taqdir deganlari o‘z aytganidan qolmadi – Akbaralini bir necha daqiqalik sinovga soldi va... shafqatsizlarcha sindirdi!

O‘sha mash‘um daqiqada Akbaralining ichida kamida ikki his bir-biri bilan ayovsiz olishdi. Ulardan biri: “Yur, Bektemirga yordam ber, agar ikki kishi bo‘lsalaring, ulgurasizlar! Axir Bektemir otang bilan birga bunaqa xavflarning nechtasini yengib kelishgan. Ular cho‘chimagan-ku!” – deb uni oldinga chorlasa, ikkinchisi: “Borma, xavfli, oldinda o‘lim turibdi, yosh joning juvonmarg bo‘lib ketadi! Yaxshisi – qoch! Joningni, hayotingni saqla!” – der edi.

Agar fursat salgina ko‘proq bo‘lganida, ozgina o‘ylab keyin bir qarorga kelishga imkon berganida edi...

Afsuski, bu gal ham alloma G‘afur G‘ulom aytgan haqiqat isbotlandi:

Ba‘zida bir nafas olgulik muddat
Ming yulduz so‘nishi uchun yetgulik...

Ming yulduzni so‘ndirishga qudrati yetadigan hal qiluvchi lahzalar Akbarali yulduzini ham so‘ndirdi. Endi uning ko‘rgan kuni – kun emas. Azob-uqubat, vijdon qiynog‘i, qalb so‘rog‘i...

Bu qiynoq kundan kunga kuchaysa-kuchayadiki, aslo ozaymaydi. Uning kuchayishiga esa sabablar ko‘p. Ular ichida bir sabab borki, uni aslo unutib, yoddan chiqazib bo‘lmaydi. Garchi romanda bu haqda alohida aytilmasa-da, Siz bilan biz bu sababni, bu holatni sezmasligimiz mumkin emas.

Bektemir bir emas, bir necha yillar davomida dahshatli urushni kechib kelgan. O‘nlab, balki yuzlab marotaba ajalga ro‘para kelib, uning changalidan qutulishga o‘zida kuch topgan. Uni fashist degan hayotning yovuz kushandasi ham mahv

qila olmagan. Bektemir ne-ne o‘limlarni dog‘da qoldirib, “Endi yashayman, urushda ko‘rgan azoblarimning hammasi evaziga ham endi yashayman!” – deb yurtiga qaytgan odam edi! Uning orzulari – oilasi, go‘zal qizchasi suyunishi uchun ham ro‘yobga chiqarmoqchi bo‘lgan orzulari ko‘p edi. U tun-u kun charchoqni bilmay ishlashga, ishlab urush ko‘rgiliklarini unutishga, endi hayotdan faqat va faqat baxt topishga talpingan va bunga to‘la haqqi bor bir jon edi – inson edi!

Shunday insonning umriga... Akbarali zomin bo‘ldi!

Yo‘q, u Bektemirni bo‘g‘ib, osib, urib o‘ldirmadi. Hatto haqorat ham qilgani yo‘q. Bor-yo‘g‘i... hech nima qilmadi, xolos...

Unga yigitlik umrida bir marotaba inson bolasi, HAYOT atalmish ne‘mat najot qo‘llarini cho‘zgan edi. Bir marotaba undan o‘zining ham INSON EKANLIGINI ISBOTLASHni so‘ragan edi. Akbarali mana shu HAYOTning qo‘llarini tutmadi, yordamga muhtoj insonning yoniga bormadi!..

Bu yog‘i – o‘zingizga ma‘lum – azob, azob, azob...

Yozuvchi Akbaralini qurshab olgan mana shu azobni bor bo‘y-basti bilan tasvirlaydi, qahramonga qo‘shib o‘quvchini ham shu azob orasidan olib o‘tadi. Akbarali o‘zini chalg‘itishga, o‘sha mash‘um lahzani unutishga har qancha urinmasin – foydasi yo‘q! Bektemirning yordam so‘rab qilgan chaqirig‘i quloqlari ostida jaranglayveradi, tushlariga kiraveradi.

“Chinor” romanidan joy olgan bu mungli qissa hali uzoq zamonlar ko‘plab avlodlarni o‘yga toldiradi, ularni ham birrov o‘z umriga, hayotiy a‘moliga jiddiy nazar tashlab, o‘zini taf-tish qilishga undayveradi. Bu avlodlar orasida Siz-u biz ham bormiz, albatta.

Savol va topshiriqlar

-
1. Asqad Muxtor hayoti va ijodi to‘g‘risida gapirib bering.
 2. Asqad Muxtorning qanday she‘rlarini bilasiz?
 3. Yozuvchining “Chinor” romanidan boshqa biror prozaik asarini o‘qiganmisiz?
 4. “Chinor” romanidagi Akbarali obrazi Sizda qanday taassurot qoldirdi? Unga achindingizmi?

5. Konda Akbaralining o‘rnida Siz bo‘lganingizda qanday yo‘l tutgan bo‘lardingiz?

6. Bektemirning orzulari nima edi? Nima uchun u aynan Akbaralini qora tortib keldi?

7. Asardagi Akbaralining onasi – Sharofat xolaning eng katta orzusi nima edi? Nega u butun umr shu orzu bilan o‘tdi?

8. Sharofat xolaning iztiroblarida o‘g‘li Akbaralini qanchalik aybdor, deb hisoblaysiz?

9. Asar parchasidan Akbaralining ruhiy qiynoqlari aks ettirilgan tasvirlarni toping.

10. Nega Akbaralini bir sharpa doim ta‘qib qilgandek bo‘laveradi?

11. Chinakam qahramon emas, tirik yurgan Akbaralining xotirasi abadiylashtirilishida qandaydir ramziy ma‘no bor, deb hisoblaysizmi? Fikringizni misollar bilan isbotlashga harakat qiling.

12. O‘z qilmishidan qiynalayotgan Akbarali nega onasiga yoki do‘stlariga dardini ayta olmaydi? Bu ham qo‘rqoqlikmi yoki boshqa tuyg‘ular sababmi?

13. Hamma ham Akbaralidek ruhiy qiynoqlarga tushishi mumkinmi? Bu narsa nimadan dalolat beradi?

14. Ochil boboning Akbarali o‘limidan keyingi so‘zlarini qanday izohlagan bo‘lardingiz?

15. Nega u Akbaralini “mo‘rt barg” deb nomladi?

16. Akbarali o‘z joniga qasd qilib to‘g‘ri yo‘l tutdimi? U boshqa nima qilishi mumkin edi?

17. “Azim chinorning bir mo‘rt bargi” mavzusida insho yozing.

SAID AHMAD

(1920–2008)

O‘zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Said Ahmad (to‘liq ism-sharifi Saidahmad Husanxo‘jayev) 1920-yilda Toshkentning Samarqand darboza mahallasida dunyoga keldi. U o‘rta maktabni tugatgach, avval Toshkent Rassomlik bilim yurtida, so‘ng Toshkent Pedagogika institutida o‘qidi va uni 1943-yilda tugatdi. Yoshligidan adabiyotga havasmand bo‘lgan adib adabiyot darslarida, maktabdagi to‘garaklarda faol qatnashardi. Adib dastlab “Mushtum” jurnaliga adabiy xodim bo‘lib ishga kirdi. Tabiatan hazil-mutoyibaga moyil Said Ahmad uchun bu jurnal muhiti yaxshigina ijodiy maktab bo‘ldi. Shuningdek, yozuvchining qator jurnal va ijtimoiy-siyosiy gazetalar tahririyatlaridagi faoliyati uning yetuk ijodkor bo‘lib yetishishiga, elga tanilishiga sabab bo‘ldi.

Said Ahmad juda sermahsul ijodkor. Adib ko‘p yozsa-da, xo‘b yozadi. Uning “Tortiq” nomli dastlabki hikoyalar to‘plami 1940-yilda chop etilgan. Shundan so‘ng adibning “Er yurak”, “Farg‘ona hikoyalari”, “Cho‘l burguti”, “Muhabbat” kabi ellikka yaqin katta-kichik kitoblari alohida to‘plam va ko‘p jildliklar shaklida nashr etilgan. Bu asarlarning barchasi zo‘r qiziqish va hayajon bilan o‘qiladi. Sababi, adabiyotshunoslarimiz to‘g‘ri ta’kidlaganlaridek, Said Ahmad Oybekning psixologik tasvir mahoratini, G‘afur G‘ulom yumori, Abdulla Qahhorning ixcham va teran fikrlash fazilatlarini o‘zida mujassamlashtirgan adib. Darhaqiqat, bu uch bobokalon qalam ustasining ijodiy tajribasi sevimli yozuvchimiz uchun ulkan mahorat maktabi bo‘ldi.

Said Ahmad – o‘tkir kulgi ustasi. Bu xususiyat uning barcha janrlardagi asarlariga ko‘chgan deyish mumkin. Jumladan, adibning “Kelinlar qo‘zg‘oloni” (1976) komediyasi dovrug‘i olamga ketgan sahna asari hisoblanadi. Asar o‘zining samimiy tili, sharqona lutf va kulgiga boyligi, tarbiyaviy ruhi bilan ko‘plab xorijiy mamlakatlar tomoshabinlarining ham ko‘nglini

rom etdi. Adib ssenariysi asosida yaratilgan qator kinofilmlar haqida ham shu gapni aytish mumkin.

Mustaqillik yillarida adib yana-da katta g'ayrat bilan qalam tebratdi. U shu yillarda ko'plab publitsistik maqolalar, badialar yozdi, shuningdek, quvnoq yumoristik, jo'shqin lirik hikoyalar, ta'sirchan xotiralar yaratdi. Yozuvchining "Xandon pista", "Bir o'pichning bahosi" kabi hajviy to'plamlari, "Yo'qotganlarim va topganlarim", "Qorako'z majnun", "Kiprikdagi tong" kitoblari, 3 jildidan iborat "Tanlangan asarlar"i xuddi shu istiqloq yillarida yaratildi.

Said Ahmad yirik nasriy asarlari bilan ham kitobxonlarga yaxshi tanish. Uning 1988-yilda yaratilgan "Jimjitlik" romani xalqimizning sho'ro hukumati davridagi zohiran tinch, turg'unlik, aniqrog'i, "jimjitlik" yillarida kechirgan kunlaridan hikoya qiladi. Asarda "qizil imperiya"ning rang-barang nayranglari tufayli hayoti fojiali kechgan kishilar taqdiri bo'yab-bejalmasdan, haqqoniy ko'rsatilgan.

"Ufq" romani nafaqat Said Ahmad ijodida, balki adabiyotimizda ulkan voqea bo'lgan uch qisimli asar bo'lib, roman-trilogiya hisoblanadi. Asarda xalqimizning Ikkinchi jahon urushigacha, urush davri, urushdan so'nggi yillardagi qismati qalamga olingan. Romanning birinchi kitobi "Qirq besh kun", ikkinchi kitobi "Hijron kunlarida", so'nggi, uchinchi kitobi esa, "Ufq bo'sag'asida" deb ataladi. Trilogiyada o'sha yillari xalq boshiga tushgan mashaqqatli kunlar, musibatlar, ularni katta bardosh bilan yengib o'tgan kishilar adib tomonidan zo'r mehr va ilhom bilan tasvirlangan.

Said Ahmadning shaxsiy hayoti ancha murakkab bo'lgan. U 1947-yilda "xalq dushmani" sifatida ayblanib, nohaq qamoqqa olingan, bir necha yil qatag'on jabrini tortgan. 1953-yildan so'nggina oqlangan. Biroq bu azoblar sevimli yozuvchimiz ruhini, qaddini buka olmadi. Adibning barakali va mazmunli ijodiy faoliyati davlatimiz tomonidan munosib taqdirlandi. Adib "O'zbekiston xalq yozuvchisi" unvoniga, Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan, "Buyuk xizmatlari uchun", "Do'stlik" ordenlari bilan mukofotlangan. Said Ahmadga Vatanimizning yuksak mukofoti – "O'zbekiston Qahramoni" unvoni berilgan.

QOCHOQ

(“Ufq” trilogiyasidan parcha)

...Baxtiyor odam hammani o‘ziga o‘xshatadi. Ikromjon hozir shunday kayfiyatda edi. Yor-birodarlari oldida yuzi yorug‘ bo‘ldi. Vatan uchun qilgan xizmatlari oliy mukofot bilan taqdirlandi.

U bu mukofotni o‘z qishlog‘ida, birga mehnat qilgan, birga ter to‘kkan jo‘ralari oldida ko‘kragiga taqdi. Hozir uning ko‘ziga boshqalar ham xuddi shunday baxtiyor, shunday shod tuyulardi. Hali majlisda qandaydir yaramas bir bola to‘g‘risida gap bo‘ldi. U yaramas bola armiyadan qochgan. Qishlog‘ini, ota-onasini xijolatga qo‘ygan. Negadir Ikromjon bunga uncha parvo qilma-di. Bu gaplarning unga mutlaqo aloqasi yo‘q. U taqdirlangan, zoye ketmagan mehnatlarining gashti bilan mast edi.

Klubdan chiqqan kishilar to‘da-to‘da bo‘lib simyog‘och tagi-da gaplashib turishibdi. Xotin-xalaj allaqachon tarqab ketgan. Tog‘a harbiy komissarlikdan kelgan leytenant bilan pachag‘i chiqqan qora “Emka” mashinasi oldida nimanidir shivir-shivir gaplashib turibdi.

Ikromjon ularning gapiga xalal bermaslik uchun yonlaridan tez o‘tib ketdi. U hozir samovarga kirib bitta choy ichmoqchi. Klub ichi dim bo‘lib ketganidan terlab, chanqagan edi. Sholcha yozilmagan yaydoq so‘rida choy ichib o‘tirganlar oldidan o‘tib ichkariga kirayotgan edi, g‘alati bir gap eshitib to‘xtadi. Deraza tarafga qarab o‘tirgan yigit nimadir deyapti. Ikromjon tarafga qarab o‘tirgan keksaroq kishi unga yuz-ko‘zi bilan qandaydir ishora qildi. Yigit uning ishorasiga tushunmadi, gapini davom ettiraverdi:

– ...Dunyoning ishlari qiziq ekan-da, lekiniga Tog‘a malades, aytmadi. Aytganda Ikrom po‘st tashlavorardi. Bitta-yu bitta bo-lasi qochoq bo‘lib o‘tirsaya. Voy, mening bolam shunaqa qilsa, shartta kallasini uzib tashlardim...

Yigit gapini to‘xtatmaganidan diqqati oshib ketgan hamsuh-bati jahl bilan:

– Ey, qo‘ysang-chi, qanaqa befahm odamsan, – deb o‘rnidan turib ketdi.

Shundagina yigit o'girilib orqasiga qaradi-da, Ikromjonni ko'rib qizarib ketdi, juda katta gunoh qilib qo'yganini bilib boshini egib o'tiraverdi.

Ikromjon garang bo'lib qolgan edi. Yelkasida og'ir yuk bordek, mashaqqat bilan uning oldiga keldi.

– Nima deding? Ayt, aytaver!

Yigit gap topolmay uning yuziga qarab angrayganча turaverdi.

– Senga aytyapman, – dedi Ikromjon baqirib. – Ayt, nima deding, ayt!

Ikromjon uning yoqasidan bo'g'ib oldi. Birpasda ularning atrofini odam o'radi. Bu mojaro ustiga yetib kelgan Tog'a yigitning tirsagidan tortib Ikromjonning qo'lidan bo'shatdi-da, uni koyidi.

Ikromjon javdirab Tog'aga qaradi:

– Rostmi, Rayim... bu qanaqa gap?

Tog'a unga juda ham bosiq javob qildi:

– Rost gap, do'stim, rost gap.

Birpasda Ikromjonning qaddi bukildi-qoldi. Tog'a atrofni o'raganlarga jahl bilan qaradi. Uning bu qarashidan nima demochiligini anglagan kishilar sekin-sekin tarqab ketishdi. Birgina Ummatali Ikromjonning yelkasidan omonat ushlab turardi.

Tog'a Ummataliga qaradi.

– Siz borib kampirni suyuntiring, Ummatali.

Ummatali ikkilanib turdi-da, og'ir-og'ir qadam bosib nari ketdi.

– Bo'ldi, oshnam, – dedi Tog'a titroq tovushda. – Shunaqa bo'lishini bilganimdan aytmagan edim-da. Qandoq qilasan, chidaysan, chidaysan-da, og'ayni!.. – Tog'a shundan boshqa gap topolmadi.

Ikromjon boshini sarak-sarak qildi, jahl bilan ko'kragiga mushtladi. Mushti qattiq bir nimaga tegib og'ridi. Engashib ko'kragidagi ordenni ko'rdi. U orden olganini unutib qo'ygan edi. Jonholatda ordenini ko'ksidan yulib oldi:

– Ol, olib qo'y, Tog'a. Taqishga haqqim yo'q.

– Jinni bo'lma!

– Ha, shunday. Bosh ko‘tarib qishloqda yurishga ham haqqim yo‘q. Odamlarning yuziga qanday qarayman? Nima degan odam bo‘ldim endi? I-ix! Qani endi, u yaramas shu topda oldimda bo‘lsa, tilka-tilka qilsam. Bo‘g‘ib o‘ldirsam.

– Yur, yur, Ikrom, bas endi, ketaylik.

Tog‘a uning tirsagidan ushlab yo‘l boshladi. Ikromjon bir silkinib undan tirsagini bo‘shatdi.

– Qo‘yaver, o‘zim ketaman.

– Birga ketaylik, unaqa qilma, oshna.

– Yo‘q, o‘zim ketaman.

Ikromjon dadil yurib qorong‘i ko‘chaga kirib ketdi. U eshigiga yetganda to‘xtadi. “Xotinimga nima deyman?” degan o‘y boshidan yalt etib o‘tdi-yu, u yoq-bu yog‘ini tuzatdi. Qaddini rostlab ostonadan hatladi.

Ayvonda Jannat xola bilan Nizomjon gaplashib o‘tirishardi. Jannat xola sandal ustida turgan suratni qo‘liga olib Nizomjonga ko‘rsatar, o‘g‘lining bolalikdagi sho‘xliklarini kulib, yig‘lab gapirar edi.

Ikromjon ayvon labiga o‘tirib yog‘och oyog‘ini yecha boshladi. U o‘tirganda qizil qutichani yoniga qo‘ygan edi. Nizomjon buning nimaligini bilardi. Hamqishlog‘i Asrora orden olganda ko‘rgandi. Jannat xola erini charchagan bilib, sekin so‘radi:

– Maylisinglar uzoq cho‘zildi chog‘i. Charchabsiz. Mehmon bola ham, Xudoga shukur, tuzalib qoldi. Aytdim-ku, mening dorim darrov tuzatadi deb. Unga Tursunboyginamning suratini ko‘rsatayotgan edim.

Ikromjon undan ko‘zini yashirdi.

– Bolaginam, shundoq erka edi, shundoq erka edi, to maktabga borguncha ham dadasining yelkasidan tushmadi. Opichib guzarga olib chiqardilar, opichib magazinga olib kirardilar.

Ikromjon g‘ayritabiiy intilish bilan bir oyoqlab o‘rnidan turib ketdi.

– Bas qil! Ovozingni o‘chir!

Jannat xola qo‘rqib ketdi. U o‘ttiz yil birga yashab eridan birinchi marta bu xil gap eshitishi edi.

– Bunaqa o‘g‘lim yo‘q! Befarzand odamman!

– Voy, nega unaqa deysiz? Tavba deng! Sizga nima bo‘ldi? Sizga nima bo‘ldi?

Jannat xola nima bo‘lganini bilolmay, devorga suyanganicha dag‘-dag‘ titrab turardi.

Ikromjon bir oyoqlab uzoq turolmadi. Gandiraklab ayvon oldiga terib qo‘yilgan g‘ishtga yonboshi bilan yiqildi. Nizomjon sapchib turib uning oldiga keldi-da, azod ko‘tarib ko‘rpachaga yotqizdi. U behush edi.

Jannat xola nima gapligini bilmay devorga suyanib, rangi qum-qum oqarib turardi...

IX

Jannat xola endi cho‘ldan bir qadam ham boshqa yoqqa jila olmasdi. Uning yuragi shu cho‘lda. To‘qayga pinhoni qatnab yurishiga, chodirdan ustara yo‘qolishiga sabab bor edi.

Tursunboy shu to‘qayda. Uning qamishlar orasida yashirinib yurishini Jannat xoladan boshqa hech kim bilmasdi.

Kecha Jannat xola o‘g‘lining oldiga borganda soqoli o‘sib ketganini, sochlari quloqlaridan osilib vahshiy qiyofasiga kirib qolganini ko‘rgan edi. Shuning uchun ham u erining ustarasini oborib bergandi.

Ikromjon qishloqqa ketdi. Endi tushlik paytida ham o‘g‘liga ovqat olib borsa bo‘ladi.

Hamma shudgorga chiqib ketgan. Chodirlar oldida hech kim yo‘q. Jannat xola shoshib un chalib quymoq soldi-da, boltani qo‘liga olib, to‘qayga qarab ketdi.

Tursunboy qamish kapa oldida tizzasini quchoqlab darvesh qiyofasida o‘tirardi. U turgan joyga odam qadami yetmagan edi.

U ko‘pdan beri birov bilan gaplashmagan, dunyoda nimalar bo‘layotganidan bexabar edi. Sovun tegmagan betlari kir, ham ko‘rpa, ham to‘shak o‘rnini bosgan to‘nining yenglari titilib, etaklari balchiqqa belanganidan dog‘ bosib ketgandi. Uning bir vaqtlar qizlarni shaydo qilgan qop-qora ko‘zlari endi ma’yus, atrofga ma’nosiz boqardi.

Kecha sahar paytida osmoni falakdan turna o‘tdi. Tursunboy o‘shanda ham uyg‘oq edi. Turna ovozi unga juda ko‘p narsalarni eslatib ketgan edi.

Turna qanotida bu cho'llarga bahor olib keldi-yu, ammo Tursunboyning qalbida uyilib, muz bitib yotgan qorni eritilmadi. Unga bahor kelmadi.

U har kuni to'qay kezib, qamishlar orasidan ishlayotgan hamqishloqlarini ko'rib o'tiradi. Ularning bari tanish odamlar. Faqat bittasi begona. Bu yigit kim bo'ldi ekan?

Ikki kun bo'ldi, Tursunboy Zebini shu yigit bilan ko'rdi. Qum yoqasida u bilan ancha gplashib o'tirdi.

Tursunboy Zebining ovozini ham eshitdi. Eshitdi-yu, o'zi ovoz chiqazolmadi. Agar yolg'iz uchratolsa edi, albatta, ovqat keltirishni yalinib so'rardi. Yo'q, yolg'iz uchratolmayapti. U kimdandir moxovlar yashaydigan orol haqida eshitgandi. Moxovlar oroliga hech kim kiritilmaydi, hech kim u yerdan chiqarilmaydi. Nahotki, Tursunboy ham o'sha moxovlardek tanho yashasa?

Uning qamish chaylasi oldidan o'rdaklar uchadi, yaqinginasidan to'ng'izlar o'tadi. U bu joyda xuddi o'shalardek yashirinib yashashga, odamlar ko'ziga ko'rinmay yashashga majbur.

U qachongacha shu xil yashashini bilmasdi. Bu to'g'rida o'zidan so'ramasdi ham. Mabodo shunaqa xayol boshiga kelsa o'zidan-o'zi qo'rqib ketardi. U nimanidir kutardi. Nimani kutayotganini o'zi bilmasdi.

U ko'pincha ertani emas, taqdirini emas, onasining olib keldigan ovqatini kutardi. Shundan boshqa hayotdan ilinji qolmagandi.

Jannat xola chayla oldiga kelganda Tursunboy qimirlamay o'tirardi. U shoshib ona qo'lidan tugunchani oldi-yu, hech qayoqqa qaramasdan, hech narsa demasdan o'zini ovqatga urdi.

U bir umr ovqat ko'rmagandek pishillab, shaloplatib quymoqni yeb bo'ldi. Yog' bo'lib ketgan qo'llarini yaladi. Unga qarab turgan onaning yurak-bag'ri ezilib, ko'zlaridan mo'lt-mo'lt yosh dumalardi.

Tursunboy qo'llarini to'nining etagiga artib onasiga qaradi.

– Shattaligimni dadam biladimi? Unga aytma. Naq tutib beradi.

– Dadang bir oyoqdan ajrab kelgan.

– Bilaman, bilaman, – dedi Tursunboy yana labini yalab.

– Tog‘aning o‘g‘lidan qoraxat kelgan, xotiniga bildirmayapti. Tursunboy boshini egib qimirlamay o‘tirib qoldi. U raisning o‘g‘li bilan o‘rtoq edi. Ikkovi birga o‘qishgan, birga katta bo‘lishgan edi.

– Azizxon Qahramon bo‘ldi.

Tursunboy qo‘l siltab teskari qaradi. Birdan boshini egdi-yu, uzoq sukutda qoldi.

– Shunaqa, bolam. Seni ham shunaqa qahramon bo‘ladi, deb o‘ylagan edik.

Tursunboy indamadi. Boyagi o‘tirishida o‘tiraverdi. Keyin bosh ko‘tarib ma‘yus dedi:

– Bir piyola achchiqqina ko‘k choy bo‘larmidi-ya!

– Qandoq qilib olib kelaman, bolam. Birov bilib qoladi. Sen sho‘ring qurg‘urga qumg‘on olib kelay desam, o‘t yoqolmaysan. Tutunidan bilib qolishadi.

Tursunboy o‘rnidan turib kerishdi. U kerishganda to‘ning oldi ochilib yalang‘och ko‘kraklari ko‘rinib ketdi.

– Yaktaging ham kir bo‘lib ketibdi.

Birdan achimsiq ter hidi kelib ona dimog‘iga urildi. U burnini jiyirib yuzini teskari o‘girdi.

– Ko‘ylak olib kelmapsan-da.

– Qandoq olib kelaman. Dadang bilib qolsa nima bo‘ladi? Shu kunda o‘zimning ham ancha mazam yo‘q. Bezgak tutyapti. Dadangga bildirmayapman. Bilib qolsa, qishloqqa tushirib yuboradi. Men ketib qolsam, holing nima kechadi? Kechalari tanam zirqirab og‘risa ham tishimni tishimga qo‘yib chidayapman. Peshanam qursin, buncha sho‘r bo‘lmasa.

Bola onaning dardiga parvo qilmadi. Hamon labini yalab, boshqa o‘ylar bilan ovora edi.

– Shunaqa, bolam, kasalman. Ishqilib, toleyingga o‘lib qolmay-da.

– Anovi bola kim?

– Dadang boshlab kelgan. Yaxshi ishlayapti. Tizzalarimda darmon qolmadi.

– Ertaga ovqatni ko‘proq olib kel!

– Xo‘p, bolam, xo‘p. Ishqilib, kasalimni dadang bilib qolmasin-da, darrov qishloqqa jo‘natvoradi.

– Etik topib kelmasang, oyoqlarimni qamish tilib tashladi.

– Etikni qaydan olaman? Dadang bir poy etik kiyadi. Bir oyog‘i yo‘q uning. Bugun ustarasini qidirib meni juda qiynavordi. Umrimda qilmagan ishim. Qaychi opkelgan edim. Sochingni olib qo‘yaymi?

– Kerak emas. Etik topib kel!

Ona-bola uzoq gaplasholmadilar. Jannat xola, bolasini qabrga qo‘yib kelayotgandek, yuragida og‘ir dard bilan orqasiga qaytdi.

Tursunboy yana yolg‘iz qoldi. Yana qamishlarning sovuq shitirlashi, yana baqalarning kishi me‘dasiga tegadigan bir xil qurillashi.

Tepada ko‘m-ko‘k osmon, atrofda qovjiragan sap-sariq qamish...

Tursunboy onasi ketgan yo‘ldan asta yurib yalanglikka yaqin keldi. Atrofga asta razm solib, sekin qamishlar orasidan bosh chiqardi.

Notanish bola hamon ketmon uryapti. Yalang‘och badani terlab ketganidan yangi yuvilgan samovardek yaltiraydi. Marza chetida ikki qo‘lini beliga qo‘yib Zebi turibdi. Bola unga qaramaydi. Zebi xaxolab kuladi.

Uning kulgisi Tursunboyning qulog‘iga o‘qdek botdi.

Zebining boshidagi ro‘molini shamol uchiryapti, bo‘yinlariga o‘rab tashlayapti. Tursunboy uning shu bo‘yinlariga bilagini tashlagan. Kulgi toshib chiqayotgan lablaridan o‘pgan.

Qani endi, shu kunlar qaytib kelsa! Kelarmikin?

Shu topda ularning orasi ikki yuz metrcha ham kelmaydi. Chaqirsa eshitadi. Yugursa yetadi. Ammo chaqirishning ham, yugurib yetishning ham iloji yo‘q. Ularning orasi millionlarcha kilometr, unga na yurib yetib bo‘ladi, na uchib. Balki, bir umr yetib bo‘lmas.

Zebi qumg‘ondan sopol piyolaga choy quyib yigitga olib bordi. Yigit bir dam ketmonini yerga tashlab qo‘lidan piyolani oldi. Zebiga qarab-qarab simira boshladi.

Tursunboy tamshandi. Sho‘r ko‘lmak ichaverib Tursunboy choy ta‘mini unutayozgan edi. Shu topda unga Zebidan ko‘ra qo‘lidagi qumg‘on a‘lo tuyulib ketdi.

To'qayning aylana joyidan Jannat xola bir quchoq ildiz orqalab chiqdi. U betobligidan ildizlarni arang ko'tarib kelardi. Orqasidagi yukdan munkayib, burni yerga tegay-tegay derdi. Notanish yigit shudgordan yugurib chiqib orqasidan yukni oldi. Kampir qotib ketgan belini silab, yerga o'tirib qoldi. Tursunboy bu manzarani ko'rib turardi. Shu topda uning ko'ziga bu notanish bola nihoyatda badbashara, nihoyatda yovuz bo'lib ko'rindi.

Go'yo onasining mehrini shu bola undan tortib olib qo'ayotgandek, uni onasidan begona qilayotgandek tuyuldi.

Notanish bola ildiz boylamini yelkasida azod ko'tarib chodir tarafga qarab pildirab ketdi. Shudgorda Jannat xola bilan Zebixon qoldi.

Tursunboy bir intilish bilan qamish orasidan chiqdi-yu, yuragi dov bermay orqasiga tisarildi.

Uning ko'ksida Zebiga nisbatan qandaydir alamli o'ch yonardi. Zebixon Jannat xolani suyab marzaga olib chiqdi. Kapa oldidagi qamish g'aramiga o'tqazdi. Qumg'ondan choy quyib tutdi. Kampir quruqshab qolgan lablarini piyolaga tutdi-yu, negadir ichmay to'qay tomonga qaradi.

U qo'lidagi choyni ham bolasiga ilinardi. Tursunboy tuggingini yutdi. U o'z onasini yaxshi biladi. Agar u shu topda uning yonida bo'lganda albatta qo'lidan olib shu choyni ichardi. Ona bir qultum suvga zor bo'lib turgan bo'lsa ham baribir olib ichardi. Chunki onasi o'zi yemay, unga yedirgan, o'zi ichmay, unga ichirgan.

Yigit o'tinni tashlab qaytib keldi. Jannat xolaga nimadir dedi. Kampir boshini sarak-sarak qilib o'rnidan turdi. Munkayganicha chodir tarafga qarab ketdi.

Zebi bilan notanish bola orqasidan qarab qolishdi. Zebi qamish ustida yotgan fufaykani olib yigitning yelkasiga tashlab qo'ydi.

Tursunboy titrab ketdi. Qo'llari mushtga aylandi. Tishlari g'ichirladi.

Tol shoxiga ilingan temirni kimdir tosh bilan urdi. Uning zalvarli ovozi cho'l bo'ylab yangrab ketdi.

Oshpaz odamlarni tushlikka chaqirayotgan edi.

Zebi bilan notanish yigit o'sha yoqqa qarab keta boshlashdi. Yo'lda Zebi yigitning bilagiga osilib oldi.

Bu manzarani Tursunboy g‘azab bilan kuzatib qoldi.

U ochlikni ham, tanholikni ham unutdi. Telbadek dovdirab balchiq kechib, bo‘ri uyasidek sovuq chaylasiga ketardi.

Tursunboy hamma narsadan kechganda ham birgina shu Zebidan kechmas edi. Shu tanholikda ham ko‘nglining bir chekasida qachonlardir u bilan topishish ilinji yashardi. Endi u shu ilinjidandan ham mahrum bo‘lganiga ishondi. Zebixon uning oxirgi ilinji edi. Uning jarangli kulgilari hamon quloqlari ostida yangrab turardi. Uning san‘at asaridek ko‘rkam qomati ko‘z oldida turardi. Birinchi bor o‘pgandagi labida umrbod qolgan allaqanday totli maza hamon uni tamshantirardi.

Endi-chi? Endi bu gaplar bir xayol, bir ro‘yo bo‘lib qoldi.

Tursunboyning hayotda ushlab turadigan hech narsa qolmadi.

Tursunboy hissiz ham yashay olardi. Yigitlik qasamidan kecha olgan, ona vujudini kemirayotgan dardni pisand qilmagan, sharmandalikda yashashga rozi bo‘la olgan yigitda yana qanday his bo‘lishi mumkin?

Shularning bariga ko‘ngan odam sevgisiz ham yashashi mumkin.

Tursunboy ana shunday bo‘lib qolgandi.

X

Jannat xola yarimjon bo‘lib yotib qolgan. U goh xud, goh bexud. Ikromjon bir oyoqlab shudgor kezadi.

Jannat xola shu ahvolda ham sudralib ishlayotganlar oldiga keladi. G‘imirsib ularga choy tashiydi. Eri qancha koyisa ham parvo qilmaydi. Ikki kungina yotadi-da, yana qumg‘on ko‘tarib shudgorga keladi, yo bo‘lmasa to‘qayga kirib o‘tinbop ildiz teradi.

– O‘tinning sira zarurligi yo‘q. Po‘k ildizdan o‘tin chiqmas, bu o‘tindandan olov chiqmas. Nima qilasiz ildiz yig‘ib?

To‘lanboyning gapi unga kor qilmaydi. Baribir ildiz yig‘ib kelaveradi.

Jannat xola butunlay yotib qolishdan qo‘rqardi. Yotib qolsam, Tursunboyning holi nima kechadi, deb tashvishlanadi.

U bir haftadan beri o‘g‘lini ko‘rgani yo‘q. Tursunboy bilan bundan yetti kun oldin uchrashganda:

– Bolam, odamlardan ajralib chiqolmayapman. Ovqatingni zovur orqasiga qo‘yib ketaman, – deb tayinlagan edi.

Shundan beri ikki marta ovqat oborib qo‘ydi. Har borganda bo‘shagan tovoqni olib kelardi.

Bugun hamma barobar shudgorga chiqqan. Har yer-har yerdan bo‘g‘ib pol olishyapti. Uch kun ichida pol tortib bo‘lishsa kanaldan ariq ochib kelishadi. Hammaning dalada bo‘lishi Jannat xolaning ayni muddaosi edi. U kechadan beri o‘rnidan turolmay yotgan bo‘lishiga qaramay, vaqtni g‘animat topib, chodir orqasiga o‘tib qozon osdi. Go‘shtsiz bo‘lsa ham palov damladida, erining kelib qolishidan qo‘rqib dam yedirmay suzib oldi. Qumg‘onda qaynab turgan suvni grelkaga quyib bir kaft ko‘k choy soldi-da, munkillab orqa yo‘l bilan to‘qayga ketdi. Beliga boylab olgan grelka paxtali nimchadan o‘tib biqinini kuydirardi. Ammo u munkayganicha alamga tishini tishiga qo‘yib chidab borardi.

– Peshanam qursin, ne kunlarga qoldim.

U to‘qay ichiga kirib, tashqaridan qaragan kishining nazari tushmaydigan bo‘lgandan keyingina grelkani belidan oldi. Terlagan ekan, bahor shabadasi tanini yayratib yubordi. Ko‘ylak yoqalarini yechib rohatlandi.

Jannat xola ko‘p o‘yladi. Bolasining, erining, o‘zining taqdiri to‘g‘risida juda ko‘p o‘yladi, o‘yining oxiri shu bo‘ldi: “Bu xilda yashab bo‘lmaydi, endi bas! Tursunboyni insofga keltirish kerak. Egilgan boshni qilich kesmaydi. Urushga borsin. O‘zini oqlasin. Yagona yo‘l shu! Agar Tursunboy ko‘nmasa, uni o‘zim tutib beraman. Shunday qilaman!”

Onaning qarori qat‘iy edi.

U Tursunboyning chaylasiga yaqin borganda birdan yuragi hovriqib ketdi. Bolasi doimo chayla oldida tizzasini quchoqlab o‘tirardi.

Nega ko‘rinmaydi? Kampir shoshib chayla ichiga bosh suqdi. Tursunboy qamish ustida ko‘zlarini yumib yotibdi. Ona qo‘rqib ketdi. O‘zini uning ustiga tashladi. Tursunboy ko‘zini ochdi, unga alamli qaradi.

– Senga nima bo‘ldi, bolaginam?

Tursunboyda allaqanday sher kuchi paydo bo'ldi-yu, sapchib o'rnidan turib ketdi. Keyin darmonsizlanib yana yonboshiga yiqildi.

– Nima bo'ldi? Tobing yo'qmi?

Tursunboy arang javob berdi:

– Bir haftadan beri tuz totganim yo'q.

– Axir ikki marta ovqat keltirib qo'ygandim-ku.

– Bo'sh tovoqdan boshqa narsa ko'rganim yo'q.

Jannat xola har gal tovoqni olgani borganda tovoq tuproqqa qorishib yotganini ko'rardi. Biroq, u o'g'lining fe'lini bilganidan, o'zi shunaqa, u yerdagi cho'pni bu yerga olib qo'ymasdi, deb qo'ya qolardi. Bolarining aybi qachon onasiga bilinibdi, deysiz! Qancha xavf-xatarda pishirgan ovqati bolasiga buyurmayotgan ekan, uni itlar talashib yeyishayotgan ekan.

Jannat xola ro'molga o'ralgan tovoqni shoshib o'g'lining oldiga qo'ydi. Tursunboy kir bo'lib ketgan panjalarini barobar tovoqqa tiqib g'ijimlab og'ziga solardi. Ikki-uch oshamdayoq tovoq bo'shadi. Ona grelkadan sopol piyolaga choy quyib bolasiga tutdi. Tursunboy ola turib qo'li qaltirab piyolani tushirib yubordi. Ko'zlari olayib ona tizzasiga boshini tashladi.

Badanidan achimsiq ter hidi kelib turgan bolani ona bag'riga bosib, boshlaridan siladi.

Tursunboyning isitmasi baland edi.

– Bezgak tutyapti seni, bolam. Yur, yur, ketaylik. Seni olib ketgani keldim.

Tursunboy javob o'rniga ingradi.

Shu topda Jannat xolaning ko'ziga dunyo qop-qorong'i bo'lib ketdi. O'z dardini unutdi. Boshidagi ro'molini yechib ko'lmakdan ho'llab kelib, o'g'lining peshanasiga bosdi. Bolasi ko'zini ochmay ingradi.

Jannat xola oriq barmoqlari bilan o'g'lining yuzlaridan silab, ko'zlarini bir nuqtaga tikkanicha ovoz chiqazmay yig'lardi.

Orzular shamolga uchdi. Homilalikdan to shu kungacha qilgan umidlari tamom bo'ldi. Bolasining yo'lga kirgan kundagi quvonch, tili chiqib, birinchi marta aya, degandagi olam saltanatiga teng shodliklar, dadasi opichlab guzarga olib chiqib

ketayotganda eshik oldida orqasidan qarab qolgandagi hech nar-saga teng ko‘rib bo‘lmaydigan baxt, birinchi bor maktabga ku-zatganda oppoq ko‘ylak, g‘arch solib tikilgan etik kiyib chop-qillab ketayotgandagi tongdek, hech qachon ko‘rmagan tong... Hammasi, hammasi ona ko‘z oldidan bir-bir o‘taverdi. Tursun-boy alahsirardi.

– Yangi to‘nim qani, etigim... Zebi, Zebi! Zebi! Eshikni kim taqillatyapti, ochma! Olma pishib qopti-ku. Kelyapti, kelyapti!

– Velosipedimga tegmasin! Etigimni tort! Oshingni yemay-man! Zebi qani?!

Jannat xolaning yurak-bag‘ri ezilib ketdi. Nima qilsin? Nima qilsa, bolasining dardiga em bo‘ladi? Chorasiz! Uning dardini yengillatishga hech qanday imkon yo‘q. Bolasi quvg‘in. Hamma eshik berk. Ochiq havo ham unga berk. Shu torgina to‘qaydan boshqa makoni yo‘q uning. Bu joy ham uni umrbod saqlayol-maydi.

Ona ikki qo‘lini osmonga ko‘tarib faryod chekdi:

– E Xudo, menda shuncha qasding bormidi!

Uning havoga ko‘tarilgan qo‘llari shaloplab ikki tizzasiga tush-di. U shu ko‘yi qancha o‘tirganini bilmaydi. Atrofni qorong‘ilik bosgan, qamishlar shamolda sovuq guvullaydi. Yonida yotgan bo-lasi o‘qtin-o‘qtin ayanchli ingraydi. Shu payt olisdan kimningdir, “Jan-nnaaaat”, – deb qichqirgani eshitildi. Ona hushiga kelib qu-loq tutdi. O‘sha ovoz yana bir necha bor takrorlandi.

Jannat xola o‘rnidan turdi. Qorong‘ida bolasining basharasi ko‘rinmasdi. Yana o‘tirib timirskilanib peshanasini topdi. Hamon issiq.

Ona ikki o‘t orasida qoldi. Ketsa, bolasidan ko‘ngli tinchi-maydi. Kim biladi, holi nima kechadi? Ketmasa, hozir uni qidi-rib kelib qolishadi. Unda nima bo‘ladi?

U bolasining peshanasidan qo‘lini olmay turaverdi. Uni chaqirayotgan ovoz borgan sari yaqinlashaverdi. Ona shoshib chayladan chiqdi.

Qamishlar orasidan bir necha joyda mash‘ala ko‘rindi. Har tarafdin “Jannat!”, “Jannat!” degan tovushlar kelardi.

Uni adashgan yo bo‘lmasa biron falokatga yo‘liqqan gumon qilib hamma baravar oyoqqa turgan edi.

Jannat xola jonholatda shudgor olingan tarafga yugura boshladi. U qamish orasidan chiqishi bilanoq Nizomjon yo‘liqdi.

– Qayoqda yuribsiz, aya, tinchmisiz?

Jannat xola uning Nizomjonligini ovozidan tanidi. Nima deyishini bilmay g‘o‘ldiradi.

Nizomjon ovozining boricha to‘qayga qarab qichqirdi:

– Kelavinglar! Jannat ayam bu yoqdalar!

U bir necha marta atrofga shunday deb qichqirgandan keyin mash‘alalar shu tarafga qarab kela boshladi. Birinchi bo‘lib oqsoqlanib Ikromjon keldi. Birpasda uni mash‘ala ko‘targanlar o‘rab olishdi.

– Qayoqda yuribsiz?

Jannat xola javob berolmadi. Uning ko‘zlari bejo. Faqat qo‘llarini muttasil silkitib to‘qay tarafga qarab qichqirardi. Ona aqldan ozgan edi. Nizomjon uni suyab chodir oldiga olib kelguncha terga pishib ketdi. Jannat xola hamon to‘qayga qarab qichqirar, uning qo‘lidan chiqib o‘sha yoqqa yugurmoqchi bo‘lardi. Chodir ichiga kirishganda, u birdan jimib qoldi. Holdan toyib to‘shakka o‘zini tashladi-yu, qimirlamay shiftga tikilib yotaverdi.

Odamlar birin-ketin tarqab ketishdi. Ikromjon Jannat xolaning og‘ziga choy tutdi. U boshini sarak-sarak qilib ichmadi. Darmonsiz qo‘llari bilan ko‘rpani boshiga tortib ko‘zini yumdi.

U shu yotganicha ertalab ham ko‘zini ochmadi.

U yagona farzandidan umid uzolmay, uning baxtini ko‘rolmay armon bilan chodirda jon bergan edi.

Erta azonda Nizomjon Tog‘aga xabar bergani Zirillamaga ot choptirib ketdi. Tushga qolmay Ikromjonning yor-birodarlari gruzovoyda tobut bilan yetib kelishdi. Cho‘l ufqi qizarib turgan kech paytida marhumaning jasadi solingan tobutni yelkaga olishdi. Nizomjon unga o‘g‘il bo‘lib, hassa tutib, tobut oldiga tushdi.

Uning o‘z bolasi to‘qayda, qamishlar orasidan marosimni kuzatib turardi. U kim vafot topganini bilmasdi. Dadasining tobut oldida bel bog‘lab, yig‘lab ketayotganini ko‘rdi-yu, ko‘zlari bejo bo‘lib ketdi. Axir, u kuni bilan onasini kutayotgan edi. Unga ovqat olib kelmoqchi edi. Nima bo‘ldi? Nahotki o‘lgan

bo'lsa? Endi uning holi nima kechadi? Endi unga kim ovqat olib keladi?

Ona unga faqat kiydirish, yedirish uchun ona edi, xolos. Ona uning firoqida, dardida ado bo'ldi. Bolasi esa bu to'g'rida o'ylamasdi.

Ona, qazoyim yetib olamdan o'tsam, bolam o'z qo'li bilan qabrga qo'yadi, deb umid qilardi.

Bolasi qabrga yaqin kelmay, bo'riga o'xshab to'qaydan xunuk qarab turardi.

Ona, bolam orqamda qoladi, chirog'imni yoqadi, deb niyat qilardi.

Bolasi bunday o'ylarni boshiga keltirmasdi. U tug'ib katta qilgan onasining jasadini begonalar yelkada tabarruk qilib ko'tarib ketayotganlarini ko'ra turib ham bir qadam oldinga jilmasdi.

Quyosh qip-qizil cho'g' bo'lib botayotgan cho'l oqshomida hijronzada, alamzada, farzand dog'ida kuyib ado bo'lgan onani tuproqqa qo'yishdi.

Hammaning boshi quyi egilgan.

Ikromjonni Tog'a suyab turardi. Nizomjon qabr yonida cho'kkalab bosh egib o'tirganicha hamma qo'zg'alganda ham boshini ko'tarmadi.

Oftob o'chdi. Ufqda olovli bulutlar qoldi. Nizomjon boshini ko'targanda yaltirab turgan parcha bulutlar kuygan qog'oz cho'g'idek birpasda o'chdi. Cho'l jimjit bo'lib qoldi. U hasratnadam bilan bitta-bitta bosib chodir tomonga yura boshladi.

Qishloqdan kelganlar gruzovoyga chiqib olishgan. Tog'a Nizomjonni kutib turgan edi, yoniga chaqirdi.

– Inim, chaylada yotma! Ko'rpa-to'shagingni ko'tarib amakingning chodiriga kel. Yolg'iz qolmasin, – deb tayinladi.

Nizomjon uning aytganini qildi. Chodirda fonar yoqmay Ikromjon tizzasini quchoqlaganicha qimirlamay o'tirardi. Nizomjon nima deyishini bilmay bordon ustiga o'rin sola boshladi. Ikromjon unga qayrilib qaramadi ham. Nizomjon qattiq charchaganidan yonboshlashi bilan uxlab qoldi. U ertalab tong qorong'isida uyg'ondi. Ikromjon hali ham o'shanday qimirlamay o'tirardi. Nizomjon nima deb ovutishni bilmasdi. Nima deydi? Bola

bo'lib birovni yupatmagan. U Ikromjonning yoniga tiz cho'kib, yelkasiga qo'lini tashladi. Ikromjon unga o'girilib qaradi. Uning oq oralab qolgan soqollarida yosh tomchilari titrab turardi.

Nizomjon o'zini tutolmadi. Ho'ngrab yig'lab yubordi.

Chodir teshigidan yorishib ketgan osmonning bir parchasi ko'rinib turardi.

XI

Ikromjon shovillab turgan kimsasiz to'qay ichida ancha uzoqlab ketgan edi. Aksiga olib u na bo'ri, na quyon, na o'rdak uroldi. To u qo'ltiqtayoqqa suyanib mo'ljalga olguncha o'rdak uchib ketar, quyon iniga yetib bo'lardi. To'qay yalangligida o'zini oftobga solib yotgan bahaybat echkemar uning qorasini ko'riboq dumi bilan qamishlarni shitirlatib chayqatib, birpasda g'oyib bo'ldi.

Ikromjon yura-yura charchadi. Miltiqni yerga qo'yib chalqancha yotib oldi. Beg'ubor ko'm-ko'k osmonga tikilganicha qimir-lamay yotaverdi. Qattiq charchaganidan ko'zi ilingan ekan, nimadir shitirlab uyg'otib yubordi. Ikromjon biron hayvon bo'lmasin, deb sapchib o'rnidan turdi. U yoq-bu yoqqa alangladi.

Undan o'n besh qadamlar narida, qamishlar orasida bir odam osmonda pildirab uchib ketayotgan o'rdaklarga qarab turardi. Notanish kishi unga orqasini o'girib turganidan basharasini Ikromjon ko'rolmadi. Qo'ltiqtayog'iga osilib o'rnidan turdi. Notanish kishidan ko'zini uzmay engashib miltig'ini olayotgan edi, u chap tomonga yura boshladi. Ikromjon beixtiyor unga ergasha boshladi.

Oyoq tagida quruq qamish shitirladi. Notanish o'girilib orqasiga qaradi. Qaradi-yu, qo'rquvdan ko'zlari dum-dumaloq bo'lib ketdi. Ikromjon uni tanimadi.

Sochlari o'sib yelkasiga tushgan, kiyimlarining juldiri chiqqan, yuzlari chivin chaqqandan yara bo'lib ketgan bu odam Tursunboy edi. U ozib, qorayib, darmonsizlikdan arang sudral-gandek yurardi.

Odam qiyofasi yillar o'tishi bilan, sharoit ta'siri bilan o'zgarib ketishi mumkin. Faqat odamning ko'zi o'zgarmaydi.

Ikromjon uning Tursunboyligini ko'zidan tanib qoldi. Qich-qirib yubordi:

– Tursun!

Tursunboy qimirlamadi. Ikromjon tayoq bilan sakrab-sakrab oldiga kelayotgan edi, Tursunboy yana nari ketdi. Uning bu harakatlari xuddi allaqanday yovvoyi hayvonlarni eslatardi.

Chinakamiga u vahshiylashib qolgan edi. Yaqin olti oy birov bilan gaplashmay, odamsifat yotib-turmay, issiq tatimay shu ahvolga tushgan edi.

– Tursun, Tursunboy, bolam! – dedi jonholatda Ikromjon.

Tursunboy bu gal joyidan qimirlamay turib qoldi. Ikromjon bora solib uning bo‘yniga osildi. Qo‘ltiqtayog‘i yerga tushdi. Bir oyoqlab turib uning yelkalarini silar, peshanalaridan o‘pard. Bir oyoqlab turib uning yelkalarini silar, peshanalaridan o‘pard.

Birdan dimog‘iga qo‘lansa hid urilib Tursunboyning bag‘idan qo‘yib yubordi-da, yakka oyoqlab turib qoldi. Muvozanatini saqlay olmay orqasiga chalqancha ag‘darilib tushdi. Bolasi uni turg‘azib qo‘ymadi. O‘zi bir qo‘liga tiralib yana o‘rnidan turdi. O‘g‘lining yuziga qaradi.

Tursunboyning yuziga ko‘pdan suv tegmagan. Butun vujudidan achimsiq ter hidi burqsib turardi.

Ikromjon bu nogahon uchrashuvdan tamomila esankirab qolgan edi. Nima qilishini, o‘g‘liga nima deyishini bilmasdi. U shu bir oyoqlab turgancha juda oz fursat ichida ko‘p narsalarni o‘yladi. Ko‘p narsalarni xotiriga keltirdi.

Xotining to‘qayga ildiz terishga borishi sababi shu bir necha minut ichida ayon bo‘ldi.

Ikromjon butun borlig‘ini, bugunini, ertasini bag‘ishlagan yolg‘iz farzandiga qarab birdan jirkandi. Qoshlari chimirilib, peshanalari tirishdi.

Uning oldida o‘z bolasi emas, bir yirtqich turgandek bo‘ldi.

– O‘tir! – deb buyurdi Ikromjon.

Tursunboy itoatkorlik bilan yerga cho‘kkaladi.

– To‘qayga qachon kelding?

Tursunboyning tili gapga kelmadi. U go‘yo gaplashish qobiliyatini yo‘qotgandek javobga so‘z axtarayotganga o‘xshardi. Oxiri u qiynala-qiynala javob berdi:

– To‘rt oy bo‘ldi.

Tursunboy boshini egib yerdan cho‘p olib tishlab o‘tiraverdi.

– Onang o‘ldi, – dedi Ikromjon.

– Bilaman. Ko‘mishga olib ketayotganlarida ko‘rib turgan edim.

Ikromjon o'zini yo'qotib qo'ydi. Qarshisida o'tirgan bolasini yagona oyog'i bilan tepib yubordi. Tursunboy orqasiga ag'darilib tushdi. U to o'rnidan turguncha Ikromjon emaklab borib boshiga, yuziga uraverdi. Bola otasiga musht ko'tarilmadi. Uning bunday qilishga darmoni yo'q. Ochlik o'z kuchini ko'rsatib, uni holdan toydirgan. Ikromjon hamon uning duch kelgan joyiga musht so-lardi. U mushtlardi-yu, allaqanday xunuk ovoz bilan baqirardi:

– Onang qandoq xotin edi! Qandoq xotin edi! Nomard! Ona qabrga qo'yilayotganda ko'rib turib yoniga borolmagan, oqpadar! O'z qo'li bilan tuproqqa qo'yishdan qochgan, yaramas! Onang qandoq xotin edi-ya! Sen juvonmargga qandoq mehr qo'ygan edi-ya! Sen uni o'ldirding! O'zing o'ldirib, yana o'zing uni tuproqqa qo'yganlarini tomosha qildingmi? Iflos! Ikromjon musht urib charchadi. So'kib ovozi bo'g'ildi. U Tursunboyning bo'g'ini qo'ldan bo'shatib basharasiga qarab tupurdi.

– Mana senga!

U bunga ham qanoat qilmay qo'ltiqtayog'ini olib uning yelkasiga ikki marta zarb bilan urdi. Tursunboy alamdan ingradi. Orqasi bilan sudralib nari ketdi.

– Yot-begonalar tobutni yelkada olib ketayotganlarini ko'rib chidab turdingmi? Yo'lingga termilib ko'r bo'lgan onaga shumi mukofot? Butun umrini, jonini, rohatini bag'ishlagan onaga shumi mukofot? Alifdek qomatini sen bukding, yuzlariga ajinlarni sen solding, ko'zlaridan nurni sen o'g'irlading, shu yorug' dunyoni qorong'i zindon qilding! Sen juvonmargdan qandoq umidlari bor edi onangning. Sening o'ringga it boqsak bo'lmasmidi. Yelkamda ko'tarib katta qilganman. Shu yelkalarimda katta qilganman. Og'irimni yengil qilarsan, deb o'ylagan edim. Mushkulimni oson qilarsan, deb o'ylagan edim. Oq sut bergan onangni go'rga qo'yishga yaramading. Onaga vafo qilmagan bola, kinga vafo qiladi! Yurt ishiga yaramagan bola, qay ishga yaraydi!

Ikromjon unga qarab qahr-g'azab bilan qichqirardi:

– Xoin! Qochoq! Nomard! Hezalak! Iflos! It! Tur o'ringdan!

Tursunboy o'rnidan turdi. Ikromjon yana qo'ltiqtayog'iga osilib qaddini rostlab oldi-da, unga buyurdi:

– Yur!

Tursunboy qimirlamadi. Ikromjonda qandaydir hech to‘xtatib bo‘lmas kuch paydo bo‘lgandi. Hozir u har qanday ishni qilishga qodir. Har qanday vahshiy kuch bilan olishishga tayyor edi.

Tursunboy bezovtalik bilan tutilib so‘radi:

– Qayoqqa?

– Qishloqqa. Yurt oldiga. Sen yaramasning jazoyingni yurt bersin.

– Dada, dadajon!

– Dada dema. Sendek bolam yo‘q. Seni allaqachon o‘ldiga chiqazib qo‘yganman. Ko‘zlaring o‘yilsin, o‘qraygan ko‘zlaringni quzg‘unlar cho‘qisin! Yur, deyapman senga!

Tursunboy unga vahima bilan qarab turdi-da, birdan orqasiga burildi. Ikromjon uni ushlab qolmoqchi edi, siltab tashladi. Ikromjon yonboshi bilan yiqildi. U o‘rnidan turganda Tursunboy ancha nariga ketib qolgan edi. Ikromjon shoshib yelkasidan qo‘sh miltig‘ini oldi. Tirsagini qo‘ltiqtayoq charmiga tirab turib mo‘ljalga oldi. O‘q ovozi xuddi cho‘l ustida allaqanday vahimali hayvon o‘kirkandek bir necha daqiqa aks sado berib turdi. Tutun tarqaganda Ikromjon o‘g‘lining qamishlarni qayirib hamon chopib ketayotganini ko‘rdi. Xayriyat, tegmabdi, dedi. Yana miltiqni o‘qladi. Bu gal bolani mo‘ljalga olmadi. Jahl bilan duch kelgan tarafga qarab tepkini bosdi.

O‘q tovushidan cho‘chigan qushlar osmonni to‘ldirib bezovta qanot silkitishardi.

* * *

Ikromjon Tursunboyni uchratgan kundan beri tinchini yo‘qotgan edi. Bolasi ekan-da, ahvoli nima bo‘ldi, deb o‘yladi. Uning qilmishlarini eslab qahr-g‘azab ichida qovurilardi. U o‘sha kundan beri to‘qay kezib uni izlaydi. Topolmaydi. U endi Tursunboyni uchratsa, uning diliga insof solmoqchi, afv so‘ratmoqchi. Jangga yuborishlarini, qonli urushda dog‘ni yuvishni so‘rashga unatmoqchi.

U bu tong ham to‘qayga qarab ketdi. Bu gal u miltiq olmadi. Otalik jur‘ati bilan uni ko‘ndirishni niyat qilgan edi.

G‘ira-shira tong yorishib kelayotgan edi. Ikromjon qamishlar orasida uzoq kezdi. Ovoz chiqarib o‘g‘lini chaqirdi. Hech qaydan javob bo‘lmadi.

Birdan qamish kapaga ko'zi tushib to'xtadi. Sekin borib kapa ichiga mo'raladi. Tursunboy to'zib ketgan to'nini boshiga qo'yib qimirlamay yotardi. Ikromjon ajib bir hayajon bilan tepasiga keldi. Engashib:

– Bolam, bolam, – deb chaqirdi.

Ammo Tursunboy javob bermadi. U ota diydoridan, ota mehridan, yor-birodarlar davrasidan olisda, chaqirsa ovoz yetadigan joyda quvg'in bo'lib olamdan o'tgan edi.

Ikromjon sovuq tanani bag'riga bosib, qotib qolgan yelkalari-dan siladi. Peshanalaridan o'pdi. Uning ko'zyoshlari Tursunboyning muzdek sovuq yuzlarini yuvdi. Ikromjon kimsasiz to'qay orasida alamlarini, ichini kuydirgan dardlarini tanidan chiqarib yuborgudek bo'lib o'kirib-o'kirib yig'lardi.

Tursunboyning bari qilmishlari endi joni bilan birga tanini tark qilgan edi. Endi u yolg'iz tana bo'lib ota bag'rida qolgan edi. Endi bu tana otaniki edi. U yoshlik paytlaridagidek beozor uxlayotganga o'xshardi. Yuzlari norasida yuzidek pok edi uning. Yigirma bir yil ardoqlab boqqan, shamolni ravo ko'rmay joniga o'rab o'stirgan bolasi xoinlikdan, qo'rqqoqlikdan, ona oldidagi hech qachon yuvib bo'lmaydigan gunohlardan pok bo'lolmay, ota quchog'ida begonadek yotardi.

Ikromjon yig'ladi, yig'ladi, yig'idan ko'zyoshlari quridi. Bolasining boshiga xashak to'plab yostiq qildi-da, uni asta yerga yotqizdi.

Atrofda oftob yashnayapti. Yangi popuk chiqazgan qamishlar yel bilan o'ynashyapti. Osmoni zaminda qaychiga o'xshab turna karvoni qo'y haydagan cho'pondek qurelab o'tyapti! Osmon shu qadar so'ngsizmi? Uning ortida nimalar bor? Bu zangori yo'l qay tomonga olib boradi? Qiziq! Turnalar qayga uchayotganikin?

Ikromjon telbaga o'xshab to turnalar ufqqa singib ketguncha qarab turdi. Birdan seskanib yana yerda yotgan bolasiga qaradi. To'nini yechib ustiga yopti-da, bir tizzalab cho'kka tushdi-yu, qo'ltiqtayog'i bilan yer o'ya boshladi.

U o'g'liga, yagona o'g'liga go'r qazirdi.

Bolasi uyda umrini yashab o'lsa bo'lmasmidi? Yurt izzat bilan uni so'nggi yo'lga kuzatardi. Odamlar davra qurib ko'zyosh

to'kib qabrga qo'yardi. Endi u to'qaydan chiqolmay, sharmandalik, yuzi qoralik bilan jon berdi. Uning go'ri ham boshqalarnikiga o'xshamasdi. Go'ri ketmon bilan emas, qo'ltiqtayoq bilan qazilardi.

Ikromjon ham alam, ham nafrat bilan go'r qazirdi. Bahor sellari mag'zi-mag'ziga singgan yer qo'ltiqtayoq uchiga bir kaftdan ilinib chiqardi. Ikromjon qora terga tushib ketdi. U qabrni tizza bo'yi qaziganda hali oftob o'chmagandi. U qaddini rostlab yana osmonga qaradi. Osmon toza. Unda na qush uchar, na bulut suzardi. Yoniga qaradi. Uning choponi tagida Tursunboy yotardi. Ikromjon bir dam unga hasratli boqib turdi-da, yana yer o'yishga tushib ketdi.

Oftob so'ndi, ufqda qip-qizil shafaq yondi. Qamishlar uchi o'chayotgan sham so'xtasiga o'xshab qoldi. Ikromjon qabrdan chiqib terlab turgan tanidan yaktagini yechdi-da, Tursunboy-ni o'radi. Allaqanday g'ayritabiiy kuch bilan uni ikki qo'llab ko'tardi-da, bir tizzalab surilib qabr oldiga keltirdi.

Cho'l ustini asta qorong'ilik bosib kelayotgan yoz oqshomida ota o'z bolasini shonsiz, sharafsiz, marosimsiz qabrga qo'ydi. Loy aralash tuproq tortdi.

Oy singan qizil lagandek bo'lib bo'zarib chiqdi. U sekin-sekin havolanib terak bo'yi ko'tarildi-da, qimirlamay osilib qoldi. Birin-ketin yulduzlar ko'zi ravshanlana boshladi. Osmoni zaminda arava orqasidan ko'tarilgan to'zondek bo'lib somonchi yo'li ko'rindi.

Ikromjon qabr tepasidan ketolmadi. Har gal o'rnidan turib ketmoqchi bo'lardi-da, yana faryod urib o'zini qabr ustiga otardi.

Oy yoritib turgan to'qay yalangligida Ikromjon qabrni quchoqlab yotarkan, kimdir uning yelkasidan ko'tardi.

– Dada, dada, turing, ketamiz.

Nizomjon ko'pdan beri uning ahvolini kuzatib turardi. Far-yodiga chidayolmay, oxiri zo'rlab bo'lsa ham olib ketishga ahd qilgan edi.

– Yuring, yuring, ketamiz. Endi bas. Ketaylik.

Ikromjon bosh ko'tarib unga qaradi. Hech narsa demay sudralib borib qo'ltiqtayog'ini oldi-da, chayqala-chayqala oldinga tushib ketaverdi.

To to‘qaydan chiqishguncha ham ular bir-birlariga churq etib og‘iz ochishmadi.

Nizomjon nima deya olardi?

Ikromjon nima deya olardi?

Ikromjonning bag‘rini kuydirayotgan alam bu poyonsiz to‘qaylarga, oy nuri ojiz yoritib turgan so‘ngsiz cho‘llarga sig‘masdi...

“UFQ” ROMANI HAQIDA

Ushbu romanda xalqimiz hayotining kichik, biroq mazmun-mohiyati jihatdan juda dolzarb davri aks ettirilgan. Chunki xalqimiz urush arafasidagi, Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda mislsiz fidoyilik, qahramonliklar ko‘rsatdi. Uzunligi 270 km bo‘lgan Katta Farg‘ona kanalining qo‘l kuchi bilan 45 kunda qazib bitkazilishi misli ko‘rilmagan jasorat, har qanday jahon rekordini ortda qoldirar edi. Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra, kanal qazishda 160 ming kishi qatnashgan, kanal trassasida 17,8 million metr kub tuproq chiqarilgan, shundan faqatgina 1,7 million metr kub tuproq mexanizmlar yordamida qazilgan. Urush yillarida xalqimizning front va front ortidagi og‘ir mehnati, urushdan keyingi tiklanish davridagi chekkan zahmatlarining har bir kuni jasorat edi.

Bu ulkan ishlarning ortida qo‘li qadoq jonli odamlar, ularning murakkabliklar to‘la suronli taqdiri, orzu-armonlari bor edi. Said Ahmad xuddi shu fidoyi insonlar hayotini, kechinmalarini qalamga olgan, ular haqida bir emas uchta jozibali, lirik bo‘yoqlarga boy, hayajonli kitob bitgan. Ularni jamlab, “Ufq” deb nomlagan. Darhaqiqat, roman uch katta davrni o‘z ichiga olgani uchun uni roman-trilogiya deb ataymiz. Asarning dastlabki kitobi “Qirq besh kun”, ikkinchi kitobi “Hijron kunlarida”, uchinchi kitobi esa “Ufq bo‘sag‘asida” deb nomlangan. “Qochoq” deb shartli nomlangan parcha romanning “Hijron kunlarida” deb ataluvchi ikkinchi kitobidan olingan. E‘tibor bergan bo‘lsangiz, ushbu parcha juda og‘ir o‘qiladi, aniqrog‘i, uni o‘qish emas, his qilish og‘ir. Urush qahramoni Ikromjon Usmonov frontdan bir oyog‘idan ajrab, qaytib keladi, ortidan unga berib ulgurilmagan

ordeni ham tantanali topshiriladi. Bundan ruhlangan Ikromjon va uning rafiqasi Jannat xola barcha bilan barobar mehnat qiladilar. Biroq ular hayotida falokat yuz beradi – ularning yer-uko'kka ishonmay o'stirgan yolg'iz o'g'illari Tursunboy urushga ketayotib qochadi, ularning yuzini yerga qaratadi. Eng yomoni, Tursunboy qochib kelib, ular o'zlashtirayotgan to'qayzor ichkarisiga joylashib olgan. Bu sirni onasi Jannat xolagina biladi. U ikki o't orasida. Bir tomondan, o'g'lining Vatanga xiyonati ich-ichini o'rtasa, ikkinchi tomondan, yolg'iz farzandiga joni achiydi. Qochoq o'g'lini boqish, uni kishilar ko'zidan yashirish bilan ovora bo'lib, tinkasi qurigan mushtipar ona kasallanib qolib vafot etadi. Ikromjon o'g'lining isnodiga chiday olmay yurganda, to'qayda Tursunboyni uchratadi. Ota va bola o'rtasida jiddiy to'qnashuv bo'lib o'tadi. Ikromjon o'g'lini el-yurt oldida uzr so'ratmoqchi, diliga insof solmoqchi bo'ladi. Biroq nobakor o'g'il ko'nmaydi, ota qo'lidan qochib ketadi. Qochoq o'g'il Tursunboy "...ota diydoridan, ona mehridan, yor-birodarlari davrasidan olisda, chaqirsa ovoz yetadigan joyda quvg'in bo'lib, olamdan o'tadi".

Asarda Tursunboy qilmishi qoralanadi, hatto otasi ham xiyonatkor o'g'ilni mahv etishga tayyor. Avvalo, ota-onadan ham ayb o'tgan: ular yolg'iz o'g'illarini erka, tantiq qilib o'stirganlar. Bugun erka farzand ularni el orasida sharmisor qilyapti. Biroq bu ayblovlar zamirida urushni qoralash, bu qirg'inbarotni o'ylab chiqarganlarni la'natlash yotibdi. Urush ota-onalarni farzand dog'ida kuydirdi, bolalarni yetim qildi, mamlakatni xarobaga aylantirdi. Barcha baxtsizliklarning sababi – ana shu urush.

Aziz o'quvchi, so'z garchi Tursunboy taqdiri haqida ketayotgan bo'lsa-da, asarda u yolg'iz personaj hisoblanmaydi. Siz buni yaxshi bilasiz, chunki "Ufq" trilogiyasini to'liq o'qigansiz (qaysingiz o'qimagan bo'lsangiz, maslahatimiz, roman bilan albatta tanishib chiqing). Yozuvchi "Ufq" romanida xalqimizning urush ortidagi mehnati, mashaqqatli hayotini Ikromjon, Jannat xola, To'lanboy, Nizomjon, Asrora, Dildor, Zebi, A'zamjon kabi qator qahramonlar taqdiri orqali yorqin tasvirlaydi.

Ustoz adib Abdulla Qahhor yozuvchining ushbu asardagi mahoratini shunday ta'riflaydi: "Bu kitobni ("Ufq" romanini) kitob-

xon boshdan-oyoq shavq bilan, hech qayerda turtinmasdan, diqqati susaymasdan, ishtahasi bo‘g‘ilmasdan o‘qib chiqadi... Kitobda qimirlagan har bir jonning qayg‘usi, quvonchi, qilish-qilmishi, muhabbati, g‘azabi, og‘zidan chiqadigan har bir so‘zi rost...”

Darhaqiqat, ushbu asar “... odamga quvvat beradigan umid, uning boshini “toshdan” qiladigan ishonch barq urib turgan haqiqiy hayot manzarasidir”. Ushbu roman uchun bundan-da yuksak baho bo‘lmasa kerak.

Savol va topshiriqlar

1. Said Ahmad hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz? Gapirib bering.
2. Adib ustozlari Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhorlardan qanday xislatlarni o‘zlashtirgan?
3. Said Ahmad yozuvchilikdan tashqari yana qanday san‘at turini egallagan?
4. Said Ahmad turg‘unlik yillaridan hikoya qiluvchi qanday asar yaratgan?
5. Said Ahmad ssenariysi asosida yaratilgan qanday badiiy filmlarni bilasiz?
6. “Ufq” romanining yaratilish tarixi haqida nimalar deya olasiz?
7. Roman-trilogiyaning “Qirq besh kun” deb nomlangan birinchi qismi qanday umumxalq qurilishi haqida hikoya qiladi?
8. Tursunboyning erka, xudbin bo‘lib o‘shining sababi nimada deb o‘ylaysiz?
9. Tursunboyning ko‘proq nima qiziqtiradi? Asardan olingan parchadan bu savolga javob toping.
10. Ikromjon o‘g‘li Tursunboyning to‘qayzorda uchratganda, ular o‘rtasida shunday savol-javob bo‘lib o‘tadi:
 - To‘qayga qachon kelding?..
 - To‘rtay bo‘ldi.Tursunboy boshini egib yerdan cho‘p olib tishlab o‘tiraverdi.
 - Onang o‘ldi, – dedi Ikromjon.
 - Bilaman. Ko‘mishga olib ketayotganlarida ko‘rib turgan edim. Ikromjonning shu javobdan keyingi holatini parchadan topib, mazmunini sharhlab bering.
11. Ikromjonning ruhiy iztiroblarida, musibatlarida ko‘nglini ko‘targan, dardiga malham bo‘lgan mehribon kishilar – To‘lanboy, Nizomjon, Asrora, Dildor, Zebi, A‘zamjon haqida so‘zlab bering. Ikromjon va Nizomjon munosabatlari haqida gap ketganda ularga nisbatan quyidagi qaysi maqolni qo‘llasa bo‘ladi (masalan, “Mahallang – ota-onang”, “Tug‘ishgandan tutingan afzal” kabi)?
12. Ikromjonning o‘g‘li xatti-harakatlariga munosabati ikki xil: bir tomondan unga farzandi sifatida joni achisa, ikkinchi tomondan uni “Xoin! Qochoq! Nomard!” deya la‘natlaydi. Buni siz qanday tushunasiz?
13. “Ufq” romanidan olingan parchadan tabiat tasvirining asar qahramonlari ruhiyatiga mos keladigan o‘rinlarni toping va adabiyot daftaringizga ko‘chirib oling.

14. Said Ahmadning “Ufq” romanini “...odamga quvvat beradigan umid, uning boshini “toshdan” qiladigan ishonch barq urib turgan haqiqiy hayot manzarasidir”, – deb ta’riflagan adib kim edi?

15. Ikromjon, Jannat xola, Nizomjon xarakterlaridagi milliylik nimalarda ko’rinadi?

16. Uyda “Qochoqning fojiasi” mavzusida insho yozib keling.

Nazariy ma’lumot

ROMAN SHAKLLARI

Roman (*frans. roman*) – nasriy asar janri. Uning dastlabki lug‘aviy ma’nosi roman tillarida (o‘rta asrlarda roman tillarida yozilgan har qanday asarni anglatadi) yaratilgan adabiy asardir. Keyinchalik bu atama o‘zining lug‘aviy ma’nosidan uzoqlashib, keng qamrovli nasriy asar nomini anglata boshlagan. Roman – inson hayotini jamiyat bilan bog‘lab, keng tasvirlovchi yirik epik janr hisoblanadi. U boshqa nasriy janrlar – qissa, hikoyalardan o‘zida ko‘plab personajlarning taqdirini aks ettirishi, katta miqyosdagi voqea-hodisalarni tasvirlashi bilan farq qiladi.

Roman mavzu va shakl jihatdan xilma-xil. Avvalgi darslarimizda bu janrning mavzu jihatdan bir necha xil ekanligi haqida suhbatlashganmiz. (Eslang: tarixiy roman – A.Qodiriy, “O‘tkan kunlar”; O.Yoqubov, “Ulug‘bek xazinasini”; harbiy roman – Oybek, “Quyosh qoraymas”; Shuhrat, “Shinelli yillar”; zamonaviy roman – P.Qodirov, “Olmos kamar”; O.Yoqubov, “Diyonat”; sarguzasht va fantastik roman – X.To‘xtaboyev, “Sariq devni minib”; ijtimoiy-falsafiy roman – A.Muxtor, “Davr mening taqdirimda” kabi.) Ushbu janrni to‘liq idrok qilishda uning shakllarini bilish ham juda muhimdir. Chunki shunday romanlar bitiladiki, romannavis ko‘ngliga tukkan, yoritishi kerak bo‘lgan voqealar bir kitobga sig‘maydi. Muallif uni ikki, uch, to‘rt va hatto undan ortiq kitob holida yaratishi mumkin. Shunga ko‘ra roman o‘zining hajmi va shakliga ko‘ra dilogiya, trilogiya, tetralogiya, romanlar turkumi ko‘rinishlarida bo‘lishi mumkin. Demak, romanning voqealar ko‘lami uning necha kitobdan iborat bo‘lishini belgilaydi.

Umumiy mazmuni, g‘oyasi, asosiy qahramonlari, voqealar tizimining o‘zaro aloqadorligi, bog‘liqligi bilan bir butunlikni, yaxlit-

likni tashkil etuvchi ikki kitobdan iborat ikki mustaqil roman – roman-dilogiya deb ataladi va nisbatan katta voqea-hodisalarni qamrab oladi. Bunda asardagi bosh qahramonlar taqdiri tasviri har ikkala kitobda ham davom etadi. Masalan, P. Qodirovning “Yulduzli tunlar”, “Avlodlar dovoni”, H.G‘ulomning “Mash‘al”, M.Ismoilning “Farg‘ona tong otguncha”, X.To‘xtaboyevning “Sariq devni minib”, “Sariq devning o‘limi” romanlarini o‘zbek adabiyotida yaratilgan roman-dilogiyalarning namunalari desa bo‘ladi.

Roman-trilogiya haqida ham roman-dilogiyaga nisbatan qo‘llangan ta‘rif mos keladi. Shunday ekan, trilogiya – uch kitobdan iborat roman bo‘lib, ijtimoiy hayotning katta bir davrini o‘z ichiga oladi. Bunday asar undagi qahramonlar hayotini, davrning juda katta qismini voqealar fonida ko‘rsatishga qodir bo‘ladi. Masalan, Siz kuni kecha o‘rgangan Said Ahmadning “Ufq” trilogiyasi uch kitobdan iborat romandir. Romanning birinchi kitobi “Qirq besh kun” deb atalib, unda xalqimizning urushgacha bo‘lgan hayoti, uning mehnat jasorati (Katta Farg‘ona kanali qurilishini eslang) qalamga olingan. “Hijron kunlarida” deb ataladigan ikkinchi kitob esa, birinchi kitob qahramonlarining urushda va front ortidagi qahramonliklari haqida hikoya qiladi. Asarning uchinchi kitobi – “Ufq bo‘zag‘asida” esa, ularning urushdan so‘nggi taqdiri tasvirlangan. Ko‘ryapsizki, ushbu roman-trilogiyada juda katta davr qamrab olingan va bu uch mustaqil kitob qahramonlarning g‘oyat murakkab, baxtli va mashaqqatli taqdirini batafsil yoritgan.

Jahon adabiyotida L.N.Tolstoy, S.T.Aksakov, Xalqaro Nobel mukofoti laureatlari: ingliz yozuvchisi Jon Golsuorsining “Forsaytlar haqida qo‘shiq”, arab yozuvchisi Najib Mahfuzning “Xan al-Xalili”, Vasiliy Yanning “Chingizxon”, “Botu”, “So‘nggi dengizgacha”, o‘zbek adibi S.Ahmadning “Ufq” kabi trilogiyalarini uch kitobdan iborat roman-trilogiyalarning mukammal namunasi, desa bo‘ladi.

Roman-tetralogiyalar to‘rt kitobdan iborat roman shakli bo‘lib, jahon romanchilik tajribasida uchraydi. (Masalan, rus adibi V.Katayevning “Qora dengiz to‘lqinlari” tetralogiyasi.)

O‘zbek adabiyotida O‘zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Ma-likning to‘rt kitobdan iborat “Shaytanat” romani yaratilgan.

To‘rtidan ortiq kitobdan iborat roman shakllarini romanlar turkumi deb atash rasm bo‘lgan. Romanchilik tajribasida bunday asarlar turkumiga fransuz adiblari Romen Rollanning o‘n jildlik “Jan Kristof”, Roje Marten dyu Garning sakkiz jildlik “Tibo oilasi” romanlarini misol qilib keltirish mumkin. Ahamiyatlisi shundaki, har ikkala adib ham ushbu asarlari uchun Xalqaro Nobel mukofotiga sazovor bo‘lganlar.

Romanchilik deganda epopeya degan tushuncha ham ko‘p ishlatiladi. Uning roman shakllari (dilogiya, trilogiya, tetralogiya, romanlar turkumi)ga faqat bilvosita aloqasi bor, ya’ni unda asarning necha kitobdan iborat bo‘lishi emas, balki qanchalik ko‘p va katta voqea-hodisalarning qamrab olinishi muhim. Masalan, asar qahramonlarining bir necha avlodi taqdiri yoritilgan buyuk fransuz adibi Balzakning “Insoniyat komediyasi”, S.Ayniyning “Qullar” kabi roman-epopeyalari shular jumlasidandir.

Savol va topshiriqlar

1. Romanlarning mavzu va shakllari deganda nimani tushunasiz?
2. Roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetralogiyalarni ta’riflang. Ular orasida qanday o‘xshashlik va farq qiluvchi jihatlar mavjud?
3. Romanlar turkumi nima? Bu atama qanday shakldagi asarlarga aytiladi?
4. Qanday asarni roman-epopeya deb aytamiz?

OZOD SHARAFIDDINOV (1929–2005)

Hurmatli o‘quvchi! Hozirga qadar Adabiyot darslarida Siz asosan shoir va yozuvchilar hayoti hamda ijodini o‘rganib kelmoqdasiz. Holbuki, adabiyot atalmish bo‘stonda “gul ko‘p, chaman ko‘p”. To badiiy ijod vujudga kelgan ekan, bu ijod mahsuli to‘g‘risida mulohaza yuritish, uni tadqiq etishga harakatlar ham juda qadimdan mavjud bo‘lgan. Qolaversa, ko‘plab shoir-yozuvchilar bir vaqtning o‘zida sinchkov olim, so‘z ilmining mohir bilimdonlari sifatida ham faoliyat ko‘rsatishgan. Demak, bugungi suhbatimiz adabiyot ilmi – adabiyotshunoslik to‘g‘risida, o‘zbek adabiyotshunosligining yirik vakili, O‘zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov hayoti va ijodi haqida boradi.

Ozod Sharafiddinov 1929-yilning 1-martida Qo‘qon shahri yaqinidagi Oxunqaynar qishlog‘ida tavallud topgan. Uning bolalik, o‘smirlik kezlorigina emas, keyingi butun hayoti ham Toshkent shahri bilan chambarchas bog‘liq bo‘ldi. Olim o‘zining oilasi, onasi to‘g‘risida, jumladan, quyidagilarni yozadi:

“Men onamni “aya” derdim. Ayam Qo‘qonning yonginasida-gi Oxunqaynar qishlog‘ida tug‘ilib o‘sgan, so‘ng taqdir taqozosi bilan avval Qo‘qonga, keyin Toshkentga kelib turib qolgan...

Biz oilada to‘rt farzand edik; ochig‘ini aytganda, bolalikda ona mehriga to‘yganmizmi-yo‘qmi, aniq ayta olmayman. Biz uyqudan turmasdan ayam ishga ketib qolar, kechqurun u kishi ishdan qaytganda biz uxlab qolardik. Shu alpozda yillar o‘tdi – biz ulg‘aydik, uyli-joyli bo‘ldik, ayam ham salkam yarim asrlik a‘zolik stajiga ega bo‘lgan partiya faxriysiga aylandilar. Ammo bir kun kelib, keksalik kor qildimi yo ko‘p yillik “qadrdon” kasallari – diabet yengdimi, har holda ayam yotib qoldilar. Butun umri odamlar orasida, harakatda, faoliyatda o‘tgan odam yotib qolmasin ekan – tashqi dunyodan uzilib, to‘rt devor ichiga qamalib qolish yomon bo‘lar ekan. Biz – farzandlar, albatta, qo‘limizdan kelganicha ayamning ahvolini yengillatishga

harakat qildik, lekin u kishi alam va iztiroblar ichida hayotdan ko'z yumdilar. Keyin o'ylab qarasam, u kishining umriga zavol bo'lgan narsa faqat qand kasalining tajovuzlarigina emas ekan. Gap yo'q, o'lim haq! Ammo odamni qismatidan besh kun burun bu dunyo bilan vidolashuvga majbur qiladigan sabablar ham ko'p ekan. Ayamning hadeganda tilga chiqavermaydigan allanechuk og'ir pinhoni bir dardi bor edi. Ko'pincha ishdan qaytib, huzurlariga kirsam, ko'zlari namiqqan, yuzlari tund bo'lardi.

– Yana yig'ladingizmi, aya?

– Yo'q, bolam, nega yig'lay? Shunchaki siqildim-da, – derdilar ayam shikasta ovozda.

Bir kuni o'zlari yorildilar:

– Nega bunaqa-a, o'g'lim? Men ellik yillik umrimni partiyağa bag'ishladim, sochimni supurgi, qo'limni kosov qilib uning xizmatini qildim, endi esa partiya shiramni so'rib olib, po'stimni tuflab tashladi. Shuncha xizmatlarim qumga singib ketdimi?..”

(O.Sharafiddinovning onasi to'g'risidagi bu hikoyasi nega batafsil keltirilganiga shu darsimiz oxirida, albatta, javob topasiz.)

Ozod Sharafiddinov Toshkent shahrida o'rta maktabni tugallab, O'rta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti)ga o'qishga kiradi va 1951-yilda uni muvaffaqiyatli yakunlaydi. Oradan uch yil o'tar-o'tmas, Moskvada nomzodlik dissertatsiyasini ham himoya qiladi.

O.Sharafiddinov mehnat faoliyatining asosiy qismi o'zi o'qigan universitetda kechdi. U 1955–1995-yillar oralig'ida, qariyb qirq yil mana shu ilm dargohida yoshlarga bilim va tarbiya berdi, minglab shogirdlarga beminnat ustozlik qildi.

Uning 1996–1997-yillarda “Tafakkur” jurnali bosh muharriri o'rinbosari, 1997-yildan to umrining oxiriga qadar “Jahon adabiyoti” jurnali bosh muharriri vazifalarida ishlagan kezlari ham nihoyatda barakali, sermahsul ijodiy yillar bo'ldi.

Ozod Sharafiddinov haqida gap ketganda, hayotda ham, ilm-da ham, kundalik turmushda ham halollikni, adolatni, e'tiqodni mahkam tutgan, har qanday sharoitda haqiqatni himoya qilgan zardast inson siymosi ko'z oldimizda gavdalanadi. Bu chinakam

ma'nodagi olim, bukilmas shaxs boshidan ne-ne savdolar kechmadi. Yuqorida aytilganidek, iqtisodiy qiyinchiliklar va urush yillariga to'g'ri kelgan og'ir bolalik va o'smirlik davrida ham, adabiyot va san'atga bir yoqlama, hukmron mafkura manfaatlaridan kelib chiqib baho berish talab etilgan o'tgan asrning 50–80-yillarida ham, o'ziga qarshi turli ig'volar uyushtirilgan paytlarda ham Ozod Sharafiddinov hayotiy prinsiplaridan tonmadi, barcha ko'rgiliklarga bardosh berdi. Albatta, bu kurashlar olimning jism-u jonini zangaday kemirdi, “qand kasali”day bedavo dardga yo'liqtirdi, biroq uning ruhi doimo tetik, vijdoni uyg'oq qoldi.

Yosh olimning 1962-yilda chop etilgan “Zamon. Qalb. Poeziya” nomli dastlabki kitobiy o'zbek adabiyotshunosligiga juda o'ktam bir ovoz kirib kelayotganidan darak bergandi. Shundan so'ng e'lon qilingan “Adabiy etudlar” (1968-y.), “Yalovbardorlar” (1974-y.), “Iste'dod jilolari” (1976-y.), “Birinchi mo'jiza”, “Talant – xalq mulki” (1979-y.), “Adabiyot – hayot darsligi” (1980-y.), “Hayot bilan hamnafas” (1983-y.), “Go'zallik izlab” (1985-y.) singari o'nlab kitoblarida O.Sharafiddinov o'zbek adabiyoti durdonalarini mohir zargar singari sinchiklab tahlil etdi, hali el nazariga tushmagan o'nlab iste'dodlarni kashf qildi. U muayyan ijodkor izlanishlariga yoxud konkret adabiy asarga yondashar ekan, bunda haqiqatni, ilmiy xolislik va halollikni asosiy me'zon qilib qo'ydi. Uning bu xarakter jihatlarining toblanishida Abdulla Qahhor bilan ko'p hamsuhbat bo'lgani, uning ijodiy maktabida saboq olgani ham muhim rol o'ynagandi.

Ozod Sharafiddinovning ko'plab maqolalari adabiy jamoatchilik orasida birdan og'izga tushar, turli katta-kichik davralarning munozara mavzusiga aylanardi (masalan, “Zaharxanda qahqaha”, 1962; “Hayotiylik jozibasi, sxematizm inersiyasi”, “Yurtin madhi bo'ldi so'nggi satri ham”, 1979; “She'r ko'p, ammo shoirchi?”, 1983; “Bir tilda gaplashaylik”, 1987 va boshqa maqolalari). Ayniqsa, boshqalar nomini tilga olishga ham cho'chib yuradigan Cho'lpon, Fitrat singari ijodkorlar to'g'risida yozgan maqolalari, e'lon qilgan kitoblari adabiyot ixlosmandlaridagina emas, umum omma orasida ham katta shov-shuvlarga sabab bo'lgandi. (1968-yili O. Sharafiddinov muharrirlik qilgan “Tirik satrlar” nomli to'plam hamma yerdan yig'ishtirib olingandi!)

Albattaki, “to‘g‘ri gap tuqqaniga yoqmaydigan” zamonda uning mulohazalariga ko‘plab arboblarni qarshi bo‘lar, olimning “tilini tiyib qo‘yish”ga zo‘r berib harakat qilinardi.

1991-yilda yurtimizning mustaqillikka erishgani Ozod Sharafiddinov hayoti va ijodiga yangi nafas baxsh etdi. Olim “Yo‘lboshchi”, “Mustaqillik me‘mori”, “Istiqlol jilolalari” singari maqolalarida, “Istiqlol fidoyilari” (1993), “Sardaftar sahifalari” (1999), “Ma‘naviy kamolot yo‘llarida” (2001), “Dovondagi o‘ylar”, “Ijodni anglash baxti” (2004) singari kitoblarida milliy mustaqillik yo‘lida kurashgan yirik tarixiy shaxslar – Fitrat, Cho‘lpon, Usmon Nosir, Abdulla Qahhor, Oybek, G‘afur G‘ulom, Maqsum Shayxzoda singari zabardast adiblar to‘g‘risida eng so‘nggi haqiqatlarni bitdi. Mazkur kitoblardan, shuningdek, Ozod Sharafiddinovning hayot va tiriklikning mazmun-mohiyati, inson umrini qanday o‘tkazishi lozimligi to‘g‘risidagi chuqur mushohadalarga boy falsafiy maqolalari, hozirgi globallashayotgan dunyoning og‘riqli muammolari borasidagi teran mulohazalari ham o‘rin olgan.

1997-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan yurtimiz tarixida birinchi marta “Jahon adabiyoti” jurnali tashkil etildi. Ozod Sharafiddinov bu jurnalga bosh muharrir etib tayinlandi. Har oyda chop etiladigan, hajman yirik bu jurnalga original materiallar tayyorlash, dunyo adabiyotining eng sara namunalarini peshma-pesh tarjima va tahrir qilish bosh muharrirdan ozmuncha matonat talab etmas edi. (Ozod Sharafiddinov bu jurnalning roppa-rosa 100 ta sonini tayyorlashga ulgurdi!) Qolaversa, adibning sog‘lig‘i ham yaxshi emas edi. Mana shu sharoitda Ozod Sharafiddinov chinakamiga qahramonlik ko‘rsatib mehnat qildi, umrining har daqiqasini eli uchun, shu elning ma‘naviy va ma‘rifiy kamoli uchun sarf etdi.

Ozod Sharafiddinov dunyo adabiyotining o‘nlab durdona asarlarini, yuzlab donishmandlarning ilmiy-falsafiy maqolalarini ona tilimizga mohirona tarjima qildi. Uning shaxsiy kutubxonasi eng boy kitob xazinalaridan biri ediki, bu xazinadan yurtimizning ko‘plab ziyolilari bahramand bo‘ldi.

Ellik yil sho‘ro hukumatiga, uning aldanchi partiyasiga sidqidildan xizmat qilib, evaziga ozgina insoniy mehr va e‘tibor

koʻrmay, “alam va iztiroblar ichida hayotdan koʻz yumgan” mushtipar onasidan farqli oʻlaroq, Ozod Sharafiddinov oʻz xalqining eʼtibori va eʼzozini qozondi. Unga mamlakatimiz Prezidenti Farmoni bilan “Mehnat shuhrati” (1997), “Buyuk xizmatlari uchun” (1999) ordenlari va “Oʻzbekiston Qahramoni” (2002) degan eng oliy unvon berildi.

Afsuski, shafqatsiz oʻlim Ozod Sharafiddinovni 2005-yil 4-oktabr kuni hayotdan olib ketdi. Chin maʼnodagi ziyoli, milliy maʼnaviyatimizning yirik dargʻalaridan boʻlgan Ozod domlaning farzandlariga aytgan soʻnggi soʻzlari ham avlodlarga bir vasiyatdek yangrab qoldi:

“Kitoblarimni asranglar, mening eng katta boyligim mana shu kitoblar edi...”

Shukrki, ona xalq uchun, uning baxti va saodati uchun tinimsiz mehnat va ijod qilgan fidoyi insonlar oʻlimidan keyin ham oʻsha xalqning qalbida, kundalik oʻylarida yashashda davom etadilar. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov oʻzining “Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch” asarining “Eng buyuk jasorat” deb nomlangan faslida Ozod Sharafiddinov hayoti va ijodiga yuksak baho berar ekan, jumladan, quyidagilarni taʼkidlaydi:

“Oʻylaymanki, oʻzini oʻzbek xalqining farzandi degan har qaysi inson ana shunday fidoyi yurtdoshlarimiz bilan cheksiz faxrlanadi, unib-oʻsib kelayotgan bolalari, shogirdlariga maʼnaviy jasorat timsoli sifatida aynan mana shunday odamlarni namuna qilib koʻrsatadi. Va hech shubhasiz, umr boʻyi el-yurt manfaatini, Vatan istiqboli uchun kurashib yashaydigan shunday qahramon farzandlari bor xalq hech qachon kam boʻlmaydi”.

OʻLSAM HAM AYRILMASMAN QUCHOQLARINGDAN

Sehrli musiqaday jaranglovchi bu ajib soʻzlarni ilk bor bolaligimda – urush boshlangan yili eshitgandim. Yosh tomoshabinlar teatrining Eski Joʻvadagi almisoqdan qolgan torgina zali. Odam tirband. Sahnada past boʻyli, kulcha yuzli, istarasi issiq artist koʻzlari chaqnab, ovozi bir koʻtarib, bir pasaytirib hayajon bilan sheʼr oʻqimoqda:

Vatan – ona so‘zi naqadar laziz,
Sensan har narsadan mo‘tabar, aziz,
Hurmatini saqlar har bir o‘g‘il-qiz,
Muqaddas, mo‘tabar, ulug‘ Vatanim,
O‘lsam ayrilmasman quchoqlaringdan...

Vatan. Vatan tuyg‘usi. Vatan muhabbati. Nimadir bular? Bular qanday sehrli qudratki, hali voyaga yetmagan, dunyo ko‘rmagan, turmushning past-balandlaridan bexabar, o‘yin-u sho‘xliklardan o‘zga dardi yo‘q bir o‘smirning yuragiga jo bo‘lib olib, butun umr uning xatti-harakatini, yurish-turishini boshqarib turadi? Bu tuyg‘u inson farzandida tug‘ma bo‘larmikin? Yoki go‘dak tamshana-tamshana onasini emganida, ona suti bilan birga bu tuyg‘u uning ham tomirlariga yugurarmikin?

Umuman, “Vatan” deganning o‘zi nadir?

Tug‘ilib o‘sgan uyingmi? Beshikda qulog‘ingga kirgan mungli va ayni chog‘da nurli allami? Buvingning ertaklarimi? Maktabmi? Ilk bor visol onlariga guvoh bo‘lgan so‘lim xiyobonlarmi? Albatta, bularning hammasi va yana allaqancha narsalar birlashib, “Vatan” degan narsaning so‘nmas timsolini yaratsa kerak. Va yana o‘ylaymanki, bolaning murg‘ak qalbidagi ilk bor paydo bo‘lgan Vatan timsoli har qancha yorqin bo‘lmasin, hali o‘zining shakl-u shamoyilini to‘la topib ulgurmagan bo‘ladi. Vatan tuyg‘usi insonning o‘zi bilan birga o‘sib ulg‘ayadigan tuyg‘u bo‘lar ekan. Tajribangiz ortgani sari, hayot doshqozonida qaynab pisha borganingiz sari Vatan degan narsani chuqurroq qadrlaydigan bo‘lib qolasiz. Vatan haqidagi tasavvuringiz to‘lishib, kengayib, boyib boradi...

Odamzod shunday yaratilganki, u boshqalardan ajralgan holda, yakka-yolg‘iz, so‘ppayib umrguzaronlik qilolmaydi. Hatto umrining yarmini xumni vatan qilib o‘tkazgan qadimgi yunon faylasufi Diogen ham, baribir, shogirdlari bilan, boshqa faylasuflar bilan aloqada yashagan. Ota-onalar, farzandlar, qarindosh-urug‘lar, yor-u birodarlar, do‘stlar-u dugonalar har qanday inson hayotiga turfa xil ma‘no ato qiladi. Odam ularni yaxshi ko‘rishi, ular bilan inoq yashashi mumkin, ularni yoqtirmasligi ham mumkin. Lekin nima bo‘lganda ham ularning hammasidan yuz o‘girib, hammasidan butunlay kechib ketib bo‘lmaydi. Xullas, qarinqin-

dosh-urug‘, do‘st-u birodarlar, mahalla, jamoa, qolaversa, butun jamiyat odamning o‘sib-ulg‘ayishida, umrguzaronligida istasa-istamasa unga tayanch bo‘ladi, uning parvozigiga qanot beradi. Shuning uchun “Vatan” tushunchasi muayyan jug‘rofiy hududnigina qamrab olmaydi, balki uning tarkibiga butun jamiyat, uning kechagi kuni, buguni va ertasi ham kiradi.

Shuning uchun men “o‘lsam ayrilmasman quchoqlaringdan” deya bot-bot takrorlaganimda bilamanki, men Vatanimga kerakman. Kimligimdan, yosh-u qariligimdan, kasb-u korimdan qat‘i nazar. Bilamanki, mensiz Vatanimning nimasidir kemtik, noto‘kis bo‘lib qoladi. Ayni chog‘da, shuni ham bilamanki, Vatanim menga ko‘proq kerak. Vatan mensiz yashashi mumkin, lekin men Vatanisiz yashayolmayman! Rost-da! Men yetmishga kirib, umrimda nimaiki ro‘shnolik ko‘rgan bo‘lsam, shu Vatanning bag‘rida uning saxovati tufayli, “bir mehribon qo‘l” bilan peshanamni silagani tufayli ko‘rdim...

Men bunga ba‘zan o‘zimda yo‘q xursand bo‘laman, yaratganga beaded shukronalar qilaman, ba‘zan esa, Vatanning menga ko‘rsatgan behisob inoyatlariga, el-u yurt ardog‘iga munosib javob bera olayotganim yo‘q, Vatan oldidagi farzandlik burchimni to‘la o‘tayolmayapman, deb o‘kinib qo‘yaman. Bu o‘kinch meni ko‘p narsalar to‘g‘risida o‘ylashga undaydi.

Axir bu go‘zal Vatan Allohning el qatori menga ham atagan buyuk tuhfasi. Mendan avval o‘tgan avlod-ajdodlarim uni jamiki betakror jozibasi bilan, tunganmas xazinalari bilan menga meros qoldirgan. Xo‘sh, nima qilmoq kerak?

Tekin meros ekan deb uning boyliklarini bir chekkadan sovuraverishim kerakmi? Axir, yotib yesa tog‘ chidamas ekan.

Yo‘q, orqa-oldimizga qaramay sovurish yo‘lini tutadigan bo‘lsak, bu go‘zal o‘lka uch-to‘rtta avlodning umri o‘tmasdanoq odam yursa oyog‘i, qush uchsa qanoti kuyadigan dasht-u biyobonga aylanadi-yu, biz hammamiz kelajak avlodlarning qarg‘ishiga uchraymiz. Baxtimizga, o‘tgan avlod-ajdodlarimiz bizga Vatanni meros qilibgina qoldirgan emaslar, balki bu Vatanni chin yurakdan sevishni, unga fidokorlik bilan xizmat qilishni, uning husniga husn, boyligiga boylik qo‘shishni ham meros qoldirishgan. Vatanni sevmoq imondandir, deb ta‘lim berishgan ular...

Bu gaplar, albatta, ma'rifatli odamlarning hech qaysisi uchun yangilik emas. Shunga qaramay, bu to'g'rida gapirayotgan ekanman, boisi bor. Vatanga muhabbat Onaga muhabbat kabi muqaddas va yuksak tuyg'u. Onaga muhabbatning shunday bir o'ziga xosligi borki, odam bu tuyg'usi haqida olamga jar solib, hammani undan voqif qilavermaydi, hatto onasining o'ziga ham har kuni: "Onajon, men sizni jonimdan ortiq yaxshi ko'raman", deyavermaydi. Lekin har kuni onasiga g'amxo'rliqi, mehribonligi, saxovati, shafqatini ishi bilan, gap-so'zlari, xatti-harakati bilan amalda namoyon qiladi.

Vatan muhabbati ham shunday: u hammaga ko'z-ko'z qilinmaydi, u to'g'risida tantanavor e'lonlar chop etilmaydi, har muyulishda odam ko'kragiga urib, Vatanga oshiqqligini pisanda qilmaydi. Madaniyatning yuksak pog'onalariga ko'tarilgan jamiyatlarda odamlar o'z Vatanlariga muhabbatni shovqin-suron ko'tarmay, ayyuhannos solmay, tamagirliksiz, bepisanda, maqtanchoqliksiz amalga oshiradilar. Vatanga muhabbat bozorga solinadigan match emas, balki inson qalbining to'rida gard yuqtirmay pokiza saqlanadigan eng nafis, eng inja bir tuyg'udir. Uning to'g'risida huda-behuda jar solaversang, har kuni amalda emas, og'izda "namoyon" etaversang, bu tuyg'uning muqaddasligi qolmaydi. Kishining bir qulog'idan kirib, ikkinchi qulog'idan chiqib ketaveradigan jo'ngina bir jumlagi aylanib qoladi.

Shu o'rinda olis zamonlarda o'tgan ajdodimiz Shiroqning Vatan yo'lidagi buyuk fidokorligi yodimga tushadi. Biz bu odamning oddiy cho'pon bo'lganini bilamiz, xolos. Uning o'zi qanaqa odam bo'lgan, yoshmi, keksami, bola-chaqalari bo'lganmi-yo'qmi ekanidan butunlay bexabarmiz. Lekin shuni aniq aytish mumkinki, u biror maktabda o'qib, xat-savod chiqarmagan bo'lsa kerak. Yana shunisi aniqki, u televizor ko'rmagan, radio eshitmagan, gazeta o'qimagan. Binobarin, Vatanni sevish, unga jon fido qilish kerakligi haqidagi xitoblar-u siyqasi chiqqan balandparvoz chaqiriqlarni eshitmagan. Lekin yurtiga bostirib kelgan yovni sahroga olib borib adashtirib kelishga qaror qilganida, sahrodan o'zining ham sog' qaytib kelmasligini yaxshi bilgan. Demak, ona-Vatanini yovdan saqlab qolish uchun ongli ravishda jonini qurbon qilishga otlangan.

Albatta, uning nomini mangu qahramonlar safiga olib kirgan bu mislsiz fidokorlik el-u yurtga, ona-Vatanga muhabbatdan, o'zini xalqining bir zarrasi, yurtining sodiq farzandi deb his qilishdan tug'ilgan. Shiroqning jasoratini mangu qilgan omillardan, unga beqiyos go'zallik ham baxsh etgan xislatlardan biri uning har qanday tamadan mutlaqo xoliligi bo'lgan. Har holda, Shiroq "bir zamonlar kelib, o'zbek yoshlari mening jasoratimni darsliklaridan o'qib, sha'nimga olqishlar yog'dirishar", degan o'ydanda mutlaqo uzoq bo'lgan.

Ha, Vatan muhabbati ana shunday pokiza, oliyjanob, beminnat bo'lmog'i, har qanday maqtanchoqlikdan, sun'iylikdan, pisandadan xoli bo'lmog'i kerak.

Shu o'rinda bir shoirning Vatan sevgisi haqidagi atigi to'rt misrada aytgan bir gapi esimga tushib ketdi: Vatan uchun kimlar, nimalar qilmagan? Birovlar, Vatan deb jon fido qilgan, birovlar Vatan deb gap sotgan...

Men hech kimni malomat qilmoqchi emasman, buning uchun mening haqqim ham yo'q. Lekin, nazarimda, shunday tuyuladiki, biz keyingi vaqtlarda Vatanga muhabbatimizni ko'proq "gap sotish" yo'li bilan ifodalashga berilib ketganga o'xshaymiz...

Bir misol keltiraman: keyingi paytlarda ancha-muncha odamlar televizor orqali yoki matbuot sahifalarida sira xijolat tortmay "men falon sohada Vatan uchun 30, 40 yoki 50 yil xizmat qilib qo'rganman", deya maqtanadigan bo'lib qolishdi. Biroq odam o'zi to'g'risida shunaqa deganida qilgan xizmatlarini pisanda qilayotganga o'xshab ketadi. Albatta, biror sohada 30 yilmi, 40 yilmi ishlagani juda yaxshi – buning uchun faqat rahmat aytish va boshqa yo'llar bilan rag'batlantirish kerak. Lekin nima uchun buni – butun umr bo'yi tirikchiligini o'tkazish uchun maosh olib qilgan ishini o'zining vatanparvarligi deb taqdim etishi kerak? Yo'q, birodarlar, har nima bo'lganda ham, men Vatan sevgisini oliyroq, yuksakroq bir xislat, deb bilaman.

Vatanni sevish va, ayniqsa, bu sevgini amalda namoyon qilish unchalik oson ish emas. Bu odamdan juda katta jasoratni, bardoshni, chidamni talab qiladi. Qizig'i shundaki, Vatan o'z farzandlaridan har oyda, har haftada, har soat, har soniyada jon fido qilishni talab qilmaydi. Vatan yo'lida sodir bo'ladigan bun-

day fidokorlik eng yuksak, eng oliy fidokorlik bo‘lib, u favqu-lodda hollarda ro‘y beradi. Lekin Vatan sevgisi odamdan bir qarashda mahobatli ko‘rinmaydigan, insonning oddiy faoliyatidan kam farq qiladigan, aslida esa, juda mashaqqatli mehnatdan iborat bo‘lgan kundalik jasoratni talab qiladi.

Bu o‘rinda bugungi odamlarga juda yaxshi o‘rnak bo‘ladigan yana bir toifa, chin vatanparvarlar avlodi yodimga tushdi. Ular tarixga jadidlar degan nom bilan kirgan odamlar edi. Bugun biz ular haqida ko‘p gapiramiz, ularning sha‘niga madhiyalar yog‘diramiz-u, lekin aslida o‘z faoliyatlarini nechog‘li azoblarda, ta‘qiblar ostida, haqoratlarga ko‘milgan holda o‘tkazganlarini xayolimizga ham keltirmaymiz.

Axir, jadidlarni, birinchi navbatda, chor hukumati doimiy ta‘qib ostida tutgan, ularning har bir qadamini nazardan soqit qilmagan, ular nashr etgan gazetalarni yopib qo‘ygan, chiqargan kitoblarini taqiqlagan, maktablarini berkitgan. Jadidlarni mahalliy ulamolar ham, din peshvolari ham yoqtirishmagan, ularni “kaltadum” deb, islomning dushmani deb atashgan, ko‘firlikda ayblashgan. Jadidlarni mahalliy boylar ham qo‘llab-quvvatlamagan, ularni moddiy boyliklarni behuda va befoyda sovradigan, quruq gap sotishdan boshqaga yaramaydigan ortiqcha odamlar deb hisoblashgan. Lekin eng yomoni shundaki, ba‘zi amaldor ziyolilar ham jadidlarni tan olgan emas, ularni xalq yo‘lida, uning ko‘zini ochish, ma‘rifatli qilish yo‘lida, uning hayotini yangilash, dunyoning oldingi xalqlari darajasiga ko‘tarish yo‘lida jonbozlik qilayotganliklarini tushungan emas, aksincha, asrlar davomida ko‘nikilgan turmush tarzini buzib, hammani besaranjom qilayotgan, allaqanday yangiliklarni joriy qilaman deb odamlarni tashvishga qo‘yayotgan, huzur-halovatini buzayotgan kuchlar deb bilishgan.

Mana shunday quyuq zulmat qo‘ynida jadidlar Vatan oldidagi tarixiy burchlarini chuqur anglagan holda chin yurakdan, sadoqat bilan, har qanday mashaqqatlarga chidab, tishlarini tishlariga qo‘yib xizmat qilishda davom etganlar. Bu xizmatlari evaziga ular davlatdan maosh olgan emas, aksincha, ko‘p hollarda o‘zlarining bitib-ortib ketmagan mablag‘larini sarflaganlar. Ba‘zan xayriya yo‘li bilan ozmi-ko‘pmi mablag‘ tushib qolsa, unga shu qadar

halol munosabatda bo'lishganki, bunaqa munosabatni bugun juda katta qiyinchilik bilan tasavvur qilish mumkin...

Bu ishlarning barini jadidlar shovqin-suronsiz, biron og'iz maqtanishsiz, pisandasiz va tamasiz amalga oshirganlar. Va nihoyat, mana shu xizmatlari uchun sho'rolar zamonida qamalib, ko'pchiliklari otib yuborilgan yoxud o'zga yurtlarga badarg'a qilinib, urug'lari quritilgan. Ularning bunday beminnat fidokorliklari biz uchun mangu ibrat bo'lib qolmaydimi?..

Sezib turibman – shu o'rinda bir tabiiy savol tug'ilishi mumkin – maqolada Vatan sevgisi og'izda emas, amalda, ishda namoyon bo'lmog'i kerak, degan gap ko'p aytilyapti. Yaxshi, lekin dushman qo'shinini sahroga olib borib adashtirib kelishga har kuni ham imkoniyat topilavermaydi-ku? Yoxud bugungi kunda jadidchilik faoliyati bilan shug'ullanish juda ham joiz bo'lmasa kerak. Xo'sh, bugungi oddiy odam nima qilmog'i, Vatanga muhabbatini qanday namoyon etmog'i kerak? Axir, tarixda qilingan ulug' jasoratlarni hamma ham har kuni qilavermaydi-ku?

Menimcha, Vatan yo'lida bir ishni qilishni istagan odam avvalo tarixga kirish haqidagi o'ylarni bir chekkaga yig'ishtirib qo'ymog'i kerak; chunki bir shoir aytganidek, avval ishni qoyil qilmoq kerak, shon-shuhratni esa keyin bo'lishib olinaveradi.

Hayot esa hamma vaqt jasorat ko'rsatishga imkon beradi – jasoratlar, fidokorliklar faqat favqulodda odamlarning mahriga tushgan emas. Prezidentimiz takror-takror aytadigan bir ibora bor: “Savob ishni har kim qilmog'i, har kuni qilmog'i lozim”.

Faqat bir narsani aytmoq joizki, savob ishlar, shu jumladan, Vatan ravnaqi yo'lidagi ishlar hech qachon avvaldan tasdiqlangan ro'yxat bo'yicha, birovlarining ko'rsatmasi bilan qilinmaydi. Har kim o'z aql-zakovati bilan, o'z qalbining amriga ko'ra qudrati yetgan darajada, imkoni bor darajada Vatan, el-yurt yo'lidagi ishlarni qiladi...

Shuning uchun yana qaytarib aytaman – Vatanga muhabbingizni amalda namoyon qilmoq uchun falon qiling, piston qiling, deb ko'rsatma berolmayman. Hayotning o'zida siz qilishingiz mumkin bo'lgan yumushlar oyoq ostidan chiqib qoladi. Hozir o'zi turgan joyda obodonchilik ishlariga yordam berayot-

gan, maktablarga, bolalar bog‘chalariga ko‘maklashayotgan, ijodkorlarning kitoblarini chop ettirishga madadlashayotgan, qo‘li qisqaroq oilalarga bolalarining to‘ylarini o‘tkazib berayotgan va yana qanchadan-qancha saxovatpesha ishlarni qilayotgan odamlar haqidagi xabarlar ko‘payib qoldi. Bularning bari el-u yurt ravnaqi yo‘lida qilinayotgan savob ishlardir. Agar bordi-yu bunaqa ishlarga ham qurbingiz yetmasa, hechqisi yo‘q, o‘kinmang – jilla bo‘lmasa, to‘rt-besh tup daraxt eking, hovlingiz atrofini obod qiling, loaqal, eshigingiz tagiga bir tup qirqog‘ayni ekingki, o‘tgan-ketganlar yashnagan gullarni ko‘rib, ichlarida “barakalla” deyishsin. Bunday ishlar ham yurtimizning husniga husn, chiroyiga chiroy qo‘shadi-ku.

Odam ota-onasini tanlayolmaganidek, Vatanni ham tanlayolmaydi. Albatta, Alloh odamga Vatanni muzliklardan ham, saharlardan ham, changalzorlardan ham ato etishi mumkin. Lekin siz bilan bizga Alloh O‘zbekiston deb atalgan, tuprog‘ida oltin gullaydigan, qishlarida bahor shiviraydigan, tog‘ desa tog‘i bor, bog‘ desa bog‘i bor, har tongda bulbullar madhini o‘qib tamom qilolmaydigan bir yurtni Vatan qilib bergan ekan, buning uchun o‘zimizni BAXTLI deb bilmog‘imiz kerak. Prezidentimiz aytganiday, shukronalar bilan yashamog‘imiz kerak. Vatan bizga ato etilgan ulug‘ ne‘mat ekan, Vatanga muhabbat ham har birimizga berilgan ulug‘ ne‘matdir. Chunki Vatanini sevgan odam, uning biron koriga yaragan odam hayotining chuqur ma‘no kasb etayotganini, umri zoye o‘tmayotganini his qiladi, uning insoniy g‘ururiga g‘urur qo‘shiladi. Vatan muhabbatidan benasib odamlar esa, unga loqayd qaraydigan, hatto unga qo‘l ko‘tarishdan toymaydigan odamlar esa, har qanday qiyofaga ega bo‘lmasin, basharasini har qanday niqob bilan panalamin, ma‘naviy qashshoq, imonsiz, xudobexabar, baxtsiz odamlardir. Ular Alloh oldida qandaydir gunoh qilgan maxluqdirki, Alloh ularni Vatanni sevish baxtidan benasib qilgan.

Aziz vatandosh! Siz bilan biz o‘zbeklarmiz. O‘zbekning o‘z g‘ururi bor. Bugun biz dunyo xalqlarining saflaridan munosib o‘rin olishga harakat qilmoqdamiz. Lekin biz, g‘ururimiz har qancha baland bo‘lmasin, o‘z qadrimizni har qancha baland qo‘ymaylik, o‘zimizni hech kimdan yuqori qo‘ymoqchi, birona

xalqni kamsitib, pastga urmoqchi emasmiz. Biz yaxshi bilimizki, Alloh jahon ayvonida o'zining hamma bandalarini teng qilib, barobar qilib, do'st qilib yaratgan. Ha, shunday, biz hamma xalqlarga birodarmiz, lekin hech kimning oldida tili qisqlik joyimiz ham yo'q. Shuning uchun "qayga borsam, g'oz yurarmen boshda do'ppi gerdayib" (E.Vohidov, "O'zbekim"), deyish uchun to'la asosimiz bor. O'zbekning dovrug'ini eshitmagan, "O'zbekiston" degan jannatmonand yurtning ta'rifidan xabar topmagan bir jon qolmasin. Faqat "O'zbekman" deb gerdayganimizda, shu go'zal yurtning ravnaqiga qo'shgan jinday hissamiz uchun qaddimizni tik tutib bir gerdayib qo'yaylik.

(Maqola juz'iy qisqartirishlar bilan berildi.)

* * *

Mana, Ozod Sharafiddinov ijodiy merosining bir tomchisi – mo'jaz maqola bilan tanishdik. Ozod domlanning (olimning shogirdlari, muxlislari u kishini hurmat qilib shunday atashardi) yuzlab ilmiy va adabiy-tanqidiy maqolalari orasidan nega aynan shu maqola tanlanganini ortiqcha izohsiz ham tushunib turgan bo'lsangiz kerak. Zero, qaysi zamonda, qanday mavqeni egallab yashamasin, insonning o'zi tug'ilib o'sgan, uni voyaga yetkazgan Vatanga bo'lgan munosabati ustuvor masala bo'lib qolaveradi. Jumladan, ijodkor shaxsning o'zi mansub millat, mamlakat taqdiri uchun kuyinishi, uning ravnaqi ustida bosh qotirishi hamma zamonlarda boshqalarga ibrat namunasi bo'lib kelgan. Bu borada Navoiy va Bobur, Cho'lpon va Fitrat faoliyatini ko'z oldimizga keltirishimiz kifoyadir.

Ozod Sharafiddinov uchun ham Vatanga muhabbat, uning oldidagi farzandlik burchini ado etish mas'uliyati umrning bosh masalalaridan bo'lgandi. Maqolasida u kamtarlik bilan o'zining ona yurtimiz madaniyati, fani, ta'lim-tarbiya sohasi rivojiga qo'shgan ulkan hissasi to'g'risida biror og'iz gap aytmaydi. Holbuki, olim tarjimayi holida yozganimizdek, zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligining taraqqiy etishiga Ozod Sharafiddinovning katta xizmatlari singgan. Ayniqsa, Cho'lpon, Abdulla Qahhor, Oybek, Otajon Hoshim singari adabiy siymolar merosini tiklash, tadqiq va targ'ib etish bevosita uning nomi bilan bog'liqdir.

Qolaversa, olim bugungi o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan namoyandalari – Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Omon Matjon, Xayriddin Sultonov, Erkin A‘zam, Murod Muhammad Do‘st, Tog‘ay Murod, Shavkat Rahmon kabi ijodkorlarning ilk qadamlaridan ularga dalda bo‘lgan, har bir yutug‘idan quvonib, tashvishlariga sherik bo‘lishni o‘zining insoniy burchi deb bilgan. Ozod Sharafiddinov bu yumushlarni, o‘zining ta‘biri bilan aytganda, ortiqcha shov-shuvsiz, tamasiz, pisandasiz bajarar, milliy ma‘naviyatimiz yutug‘ini o‘zining yutug‘i deb idrok etish bu olimning qon-qoniga singib ketgandi.

Endi “O‘lsam ayrilmasman quchoqlaringdan” maqolasidagi ayrim o‘rinlarni birgalikda sharhlashga urinib ko‘raylik.

Olim o‘z ruhiyatidagi uzoq yillik o‘zgarishlardan xulosa yasab: “Vatan tuyg‘usi insonning o‘zi bilan birga o‘sib-ulg‘ayadigan tuyg‘u bo‘lar ekan”, – deydi. Biror tuyg‘uning o‘sib-ulg‘ayishini tasavvur qilish uchun, avvalo, o‘sha tuyg‘u insonda bo‘lmog‘i, inson uni his qilmog‘i talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan har birimiz o‘zimizga bir savol berib ko‘raylik: “Menda Vatan tuyg‘usi bormi? Bu tuyg‘uni nimalar orqali his qilaman?”

Albattaki, mazkur savolga har birimizning beradigan javobimiz har xil bo‘lishi mumkin. Biroq barcha javoblarni umumlashtiruvchi tutash nuqtalar ham, shubhasiz, bo‘ladi. Bular: tug‘ilib ko‘z ochgan oilamizga, mahallamizga, ota-ona, buvi va buvalarimiz, yaqin do‘st-birodarlarimizga bo‘lgan o‘zgacha iliq, shafqatli munosabatimizda; mamlakatimizdan yetishib chiqqan sportchilar, olimlar, san‘atkorlarning jahon maydonlarida erishgan muvaffaqiyatlaridan yuragimiz hayajonga to‘lishida; xorijiy tashkilotlar eshigi oldida, katta-katta zallarida Vatanimiz bayrog‘ining hilpirab turishini ko‘rganda biz mana shu bayroqning egasi, shu mamlakatning fuqarosi ekanligimizdan g‘ururlangan paytlarimizda Vatan tuyg‘usi o‘zini namoyon qiladi. Xorijda o‘qish, turli musobaqalarga qatnashish munosabati bilan yoki ota-onasi hamrohligida chet elga chiqqan tengdoshlarimiz yuragida esa Vatan tuyg‘usi anchagina kuchli, sezilarli aks sado berishi ham bor gap.

Vatan tuyg‘usi insonning o‘zi bilan birga o‘sib-ulg‘ayishini unchalik katta bo‘lmagan hayotiy tajribalaringiz orqali, oddiygina solishtiruvlar yordamida sezishingiz mumkin. Yodingizda bo‘lsa,

boshlang‘ich sinflarda maktab hovlisidagi daraxtlarga ko‘p ham ahamiyat beravermas, agar ularning shoxiga varragingiz ilinib qolsa yoki shoxdagi mevalarga qo‘lingiz yetmasa, hech narsani o‘ylab o‘tirmay, daraxt shoxini sindirish mumkindek tuyulardi. Hozir-chi, hozir ham shunday deb o‘ylaysizmi, hozir ham o‘sha hech narsani o‘ylaymaydigan “bebosh bola”misiz?

Har qalay, bu daraxt ham xuddi Sizdek yashashga haqli, goh mevasi, goh soya-salqini bilan odamlarga xizmat qiladigan hayotning bir parchasi ekanini endi anglab qoldingiz, to‘g‘rimi? Endi yuragingizga shafqat degan, o‘z yashayotgan joyingizni obod qilish, qo‘lingizdan kelgancha boshqalarga yordam berish degan hislar begona emas. Uyingizda otangiz ne mashaqqatlar evaziga olib kelgan har bir buyumni asrab-avaylashga, ukalaringiz biror joyga shikast yetkazayotganda, ularni tartibga chaqirishga harakat qila boshladingiz. Onangizning ertadan kechgacha kuymalashib, birini qo‘yib, birini olib oila yumushlarini bajarishi, Sizni va ukalaringizni oq yuvib, oq tarashini kuzatar ekansiz, unga achinib, oz bo‘lsa-da, og‘irini yengil qilish istagi ham ko‘nglingizdan o‘tmoqda... Bizningcha, mana shu ulg‘ayayotgan hislaringiz birlashib, qalbingizda bo‘y cho‘zayotgan Vatan tuyg‘usini tashkil qiladi.

Ozod Sharafiddinovning boshqa bir xulosasi mana bunday: “Vatan” tushunchasi muayyan jug‘rofiy hududnigina qamrab olmaydi, balki uning tarkibiga butun jamiyat, uning kechagi kuni, buguni va ertasi ham kiradi”.

Vatan tushunchasi tarkibida o‘zimiz yashayotgan jamiyat a‘zolari, yurtimizning kechagi kuni va buguni jamuljam ekanini yaxshi tasavvur qilamiz. Biroq bu tushunchaga “Vatanning ertasi ham kirishi”ni qanday izohlaymiz? Axir “erta” hali yo‘q narsa-ku, uning qanday bo‘lishini bilmaymiz-ku. Hali mavjud bo‘lmagan, qanday bo‘lishi noma‘lum narsani tushuncha tarkibiga qo‘shish qalay bo‘larkin?

“Vatan” tushunchasi haqidagi Ozod Sharafiddinov fikrining eng muhim o‘rni ham ayni shunda. Agar diqqat bilan o‘qigan bo‘lsangiz, maqolaning nafaqat bu joyi, balki butun maqsad va mazmuni ertangi kunga yo‘naltirilgani, kelajak tashvishi bilan yo‘g‘rilganini sezasisiz. Muallif uzoq moziyda yuz bergan Shiroq

qahramonligini eslaydimi yoki XX asr boshida faoliyat yuritgan jadidlarni tilga oladimi – barchasidan murod – Vatanning ertangi kuni qanday bo‘ladi? – degan savolni o‘ziga va zamon-doshlariga berib ko‘rmoqlikdir. Olimning bu o‘ylari maqoladagi mana bu mulohazasi bilan chambarchas bog‘liq:

“Axir bu go‘zal Vatan Allohning el qatori menga ham atagan buyuk tuhfası. Mendan avval o‘tgan avlod-ajdodlarim uni jamiki betakror jozıbası bilan, tunganmas xazınalari bilan menga meros qoldırgan. Xo‘sh, nıma qilmoq kerak? Tekin meros ekan deb uning boyliklarını bir chekkadan sovuraverishim kerakmi?”

Darhaqiqat, Vatan degan imorat ko‘chmanchi qabilalar bahorda vaqtinchalikka qurib, qish boshida buzib yig‘ishtirib ketadigan chodir emas. Bu muqaddas dargoh Siz bilan bizga qadar ham bo‘lgan, Siz bilan biz o‘tib ketganimizdan keyin ham abadiy qolajak! Hamma gap uni ertangi kunga qanday ahvolda qoldirmoqlikdadir. Vatan chinakam Vatan bo‘lmog‘i uchun uning ravnaqiga har bir avlod istisnosiz o‘z hissasini qo‘shishi, uning boyliklarini ko‘paytirib, kelgusi nasllar uchun qoldirmog‘i shart. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bizdan ozod va obod Vatan qolsin!” deya butun xalqni bunyodkorlikka, yaratuvchi mehnatga da‘vat qilishining zamirida mana shu ulug‘ maqsad yotibdi.

Ozod Sharafiddinov maqolasida kishini jiddiy o‘yga toldiradigan yana bir o‘rin, bizningcha, mana bu fikrlar hisoblanadi:

“Vatanga muhabbat Onaga muhabbat kabi muqaddas va yuksak tuyg‘u. Onaga muhabbatning shunday bir o‘ziga xosligi bor ki, odam bu tuyg‘usi haqida olamga jar solib, hammani undan voqif qilavermaydi, hatto onasining o‘ziga ham har kuni “Onajon, men sizni jonimdan ortiq yaxshi ko‘raman”, deyavermaydi”.

Darhaqiqat, odam bolasining shunday nozik tuyg‘ulari, hislari bo‘ladiki, ular har qadamda oshkor qilinib, elga dasturxon bo‘lavermaydi. Insonning farosatlıligi, ibosi, imoni mana shu tuyg‘ularni asrab-avaylashi, ularni tarbiyalashi, ichdan kuchaytirib borishi bilan o‘lchanadi. Har qanday tuyg‘u, agar hudabehuda munozara mavzusiga aylanaversa, hammaga oshkor qilinaversa, o‘tmaslashib, siyqasi chiqib boraveradi. Ayniqsa,

Vatanga muhabbat tuyg‘usi mana shunday asrovga, e‘tiborga munosib muqaddas tuyg‘ular sirasiga kiradi. Olim bu tuyg‘uni bekorga Onaga muhabbat tuyg‘usiga qiyoslayotgani yo‘q. Vatan xuddi Ona singari yagona, odam ixtiyori bilan tanlanmaydigan, doimiy e‘tiborga loyiq qadriyatdir. Onaga xiyonat qilish, uning yuzini yerga qaratish, uni haqoratlash qanchalar og‘ir gunoh hisoblansa, Vatanga bemehrlik ham shunchalar og‘ir ko‘rgilikdir.

Afsuski, hali oramizda Vatan boylıkları, imkoniyatlaridan istaganicha foydalanib, uni asrab-avaylashni bilmaydigan kimsalar uchrab turadi. Bundaylarga qolsa, kimdir ular uchun ishlashi, o‘ylashi, muammolarni hal etishi, barcha narsani ular iste‘moli uchun tayyorlab berishi kerak. Faqat o‘z maishatini, tor manfaatlarini o‘ylab yashaydigan, mana shu bachkana, maishiy tashvishlaridan yuqori ko‘tarila olmaydigan kishilar, aslida, qo‘lida qurol tutgan dushmandan ko‘ra xavfiroqdir. Chunki qurollangan, maqsad-muddaosi aniq dushmani ko‘z bilan ko‘rib, qo‘l bilan ushlab mumkin. Ularning qilmishiga yarasha qanday jazo tayinlanishi ham qonunlarda belgilangan. Boyagi kimsalarning dunyoqarashi, axloq-ruhiyati, kundalik zararkunandaligini esa, na bir qonun bilan, na nazorat bilan tartibga solib bo‘ladi. Ular “men shunday o‘ylayman, menga shu kerak, men qanday xohlasam, shunday yashash huquqiga egaman”, deb, o‘zbekcha qilib aytganda, “bersang – yeyman, ursang – o‘laman”, deb yashashga ko‘nikkanlar. Ayni shunday kimsalarning nafsı hech qonmaydi, ayni o‘shalar ham davlatning, ham fuqarolarning boylıklarini hech narsadan parhez qilmay o‘zlashtiradilar.

Ba‘zan ahvol shu darajaga borib yetadiki, umri bino bo‘lib ko‘rgan to‘rttagina shubhali kitobi, shular ta‘sirida orttirgan “bilimi” bilan o‘zini har sohada daho sanab qolgan kimsalar, masalan, din va uning muqaddas tushunchalariga-da daxl qilishdan toymaydilar. Ular Payg‘ambarimizning “Vatanni sevmoq – imondandir” degan hadislarini ham shubha ostiga oladilar, Vatan tushunchasini “nisbiy, o‘tkinchi, islom dushmanlari o‘ylab topgan narsa”, deb e‘lon qiladilar (“Hizb ut-tahrir” ekstremistik guruhining “qo‘llanmalari”da aynan shunday targ‘ibot o‘rin ol-

gan!). Endi ayting: Vatan xoinlari, millat kushandalari, kelajak dushmanlari xuddi shu muhitdan yetishib chiqmaydi, deb kim kafolat beradi?

Ozod Sharafiddinov mana shunday kishilardan ogoh bo'lishga, ularning yuzidagi pardaga aldanmaslikka barchamizni da'vat etadi:

“Vatan muhabbatidan benasib odamlar esa, unga loqayd qaraydigan, hatto unga qo'l ko'tarishdan toymaydigan odamlar esa, har qanday qiyofaga ega bo'lmasin, basharasini har qanday niqob bilan panalmasin, ma'naviy qashshoq, imonsiz, xudobexabar, baxtsiz odamlardir. Ular Alloh oldida qandaydir gunoh qilgan maxluqdirki, Alloh ularni Vatanni sevish baxtidan benasib qilgan”.

Shiddatli umri davomida juda ko'p yurtlarni ko'rgan, yer yuzining eng go'zal go'shalari, dunyo madaniyatining eng ilg'or markazlari to'g'risida jild-jild kitob o'qigan va barcha ko'rgan-bilganlarini sarhisob qilib, buyuk haqiqatni o'zi kashf etgan mutafakkir inson – Ozod Sharafiddinov avlodlarga mana bunday vasiyat qoldirdi:

“Siz bilan bizga Alloh O'zbekiston deb atalgan, tuprog'ida oltin gullaydigan, qishlarida bahor shivirlyaydigan, tog' desa tog'i bor, bog' desa bog'i bor, har tongda bulbullar madhini o'qib tamom qilolmaydigan bir yurtni Vatan qilib bergan ekan, buning uchun o'zimizni BAXTLI deb bilmog'imiz kerak”.

Savol va topshiriqlar

1. Ozod Sharafiddinovning hayot va ijod yo'li to'g'risida bilganlaringizni so'zlab bering.

2. Olimning tarjimai holida onasi to'g'risidagi esdaligi keltirildi. Sizingcha, onaning umri oxirida iztirobga tushishining asl sababi nimada bo'lgan?

3. O'qituvchingizdan O.Sharafiddinovning to'g'riso'zligi, ilmiy va insoniy halolligi, prinsipialligi bilan bog'liq tafsilotlarni so'rab bilib olishga harakat qiling.

4. O.Sharafiddinovning ulkan merosidan nega aynan Vatan to'g'risidagi maqolasi tanlanganini Siz qanday izohlaysiz?

5. “O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan” maqolasida Vatanni “og'izda sevish” bilan “amalda sevish” bir-biriga qarshi qo'yilgan. Shu masalada Siz muallif fikrlariga yana qanday qo'shimchalar qila olasiz?

6. Darslikdagi namuna asosida maqoladagi boshqa muhim mulohazalarni ham sharhlashga harakat qiling.

7. O.Sharafiddinov maqolada jadidlar harakatini tilga olgan. Jadidlarning Vatanga xizmat qilish yo'lida ko'rsatgan yana qanday fidoyiliklarini eslay olasiz?

8. Muallif qahramon Shiroq hamda jadid bobolarimizning Vatan ozodligi, uning taraqqiyoti uchun qo'shgan hissasi to'g'risida yozgan. Siz bu borada yana kimlarni misol qilib keltirgan bo'lardingiz?

9. Maqoladagi "Jasoratlar, fidokorliklar faqat favqulodda odamlarning mahriga tushgan emas" degan fikrni izohlab, munosabatingizni bildiring.

10. Yurtboshimizning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida Ozod Sharafiddinov shaxsi va ijodiga qanday baho berilgan?

11. Ozod Sharafiddinov to'g'risida ishlangan hujjatli filmlar, u kishi ishtirokida suratga olingan ko'rsatuvlardan xabardormisiz? Taassurotlaringizni sinfdoshlaringizga gapirib bering.

12. "Qalbindagi Vatan tuyg'usi" mavzusida uy inshosi yozing.

TO‘RA SULAYMON

(1934—2005)

O‘zbekiston xalq shoiri, o‘z ijodi bilan o‘zbek she‘riyatiga qadim xalqona ohanglarni qaytarishga uringan iste‘dodli adib To‘ra Sulaymon 1934-yilning 15-fevralida Jizzax viloyati Baxmal tumanidagi Aldashmon qishlog‘ida tavallud topdi.

Agar shoir tug‘ilgan yilga e‘tibor bersangiz, uning bolalik yillari sobiq sho‘rolar davlatida “qama-qama”lar avjga chiqqan, barcha sohalarda “xalq dushmanlari va ularning dumlari”ni qatli om qilish jarayoni kechayotgan pallaga to‘g‘ri kelganini anglaysiz. Bu falokat To‘ra Sulaymon oilasini ham chetlab o‘tmagan. Uning otasini ham “xususiy mulk egasi”, “mushtumzo‘r” sifatida quloq (ruscha “kulak” – mushtumzo‘r so‘zining o‘zbekchaga moslashtirilgan shakli) qiladilar. Oilaning butun tirikchilik tashvishi bechora onaning zimmasiga tushadi.

1939-yilda uning otasi qamoqdan qaytadi va oilasini Sirdaryoga ko‘chirib ketadi. To‘ra Sulaymon shu yerdagi qishloq maktabida o‘qiydi. O‘qishni bitirib, bir necha yillar davomida qishloq maktablarida turli fanlardan dars beradi. Urushdan keyingi yillar maktablarda oliy ma‘lumotli mutaxassislar yetishmas, To‘ra Sulaymon singari maktablarning uquvli bitiruvchilari ta‘lim-tarbiya ishiga jalb qilinardi.

Zamon o‘zgargan sari oliy ma‘lumot olishga bo‘lgan ehtiyoj, qolaversa, o‘zi qiziqqan badiiy ijodga umrini bag‘ishlash istagi uni Toshkent davlat universiteti (hozirgi Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti)ning filologiya fakulteti sirtqi bo‘limida o‘qishga undaydi. Bo‘lg‘usi shoir ham o‘qiydi, ham ishlaydi (1958–1964-yillar). O‘qishni bitirib, Guliston tumanidagi maktablarda ona tili va adabiyotidan bolalarga saboq beradi.

Keyin tuman va viloyat gazetalarida mehnat qiladi, 1972–1981-yillar davomida esa Respublika Yozuvchilar uyushmasining

Sirdaryo viloyat bo‘limi mas’ul kotibi, adabiy maslahatchisi lavozimlarida ishlaydi.

To‘ra Sulaymonning ilk she‘rlari 1958-yildan nashr etila boshlagan. 1962-yilda uning birinchi kitobi “Istar ko‘ngil” nomi bilan bosmadan chiqadi. Shundan so‘ng, uning “Qorasoch” dostoni, “Men qayga borar bo‘lsam” she‘riy to‘plamlari nashr etiladi va Sirdaryoda yana bir iste‘dodli ijodkor paydo bo‘lganidan ko‘pchilik xabar topadi.

To‘ra Sulaymon poytaxt Toshkentda kechayotgan adabiy-estetik jarayonlardan doimiy voqif bo‘lib turar, ustoz va do‘stlari – Mirtemir, Nosir Fozilov, Sa‘dulla Siyoyev bilan yaqin aloqa o‘rnatgandi.

Shoir ijodi o‘ndan ortiq kitoblarga jo bo‘lgan. Ular orasida “Jahongashta” dostoni (1970), “Hamqishloqlarim” (maqolalar to‘plami), “Intizor” (1973), “Sirdaryo qo‘shiqlari” (1974), “Iltijo” (1976), “Alhazar” (satirik va yumoristik asarlar to‘plami, 1976), “To‘yboshi” (1977), “Sizni eslayman” (1980), “Qorako‘zginam” (1981), “Gulshan” (1988), “Sarvinoz” (1989) kitoblari bor.

Mustaqillik yillarida shoir yangi kuch va ilhom bilan ijod qildi. Respublika vaqti matbuotida uning she‘riyat, adabiyotshunoslik, kunning dolzarb mavzulariga bag‘ishlangan ko‘plab maqolalari chop etildi. “Xarsang” (1994), “Jahonnoma”, “Gul bir yon, chaman bir yon” (1996), “Yovqochdi” (1998) singari kitoblari adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi, yillik mukofotlarga sazovor bo‘ldi.

To‘ra Sulaymonning qator she‘rlari o‘zbek xonandalari tomonidan qo‘shiq qilib kuylanib, millionlab odamlarning ko‘ngliga kirib bordi. Bu qo‘shiqlardagi o‘zbekona ohanglar tinglovchini o‘ziga rom etadi, qayta-qayta eshitishga chorlaydi.

1999-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan To‘ra Sulaymonga “O‘zbekiston xalq shoiri” degan yuksak unvon berildi.

2005-yilda ajoyib shoir va samimiy inson – To‘ra Sulaymon 71 yoshida dunyodan ko‘z yumdi.

ILTIJO

Bahor kelsa boshlanar bog‘da bulbul xonishi,
Sa‘va, qumri nag‘masi, suralay¹ tovlanishi.
Qirlarda lola sayli, qishlovlarda² yilboshi,
To‘xtagay tabiatdan haqqushlar zorlanishi –
Bahor, ketma mening bog‘imdan.

Qilmishi qing‘ir zotga davr qayda, davron qayda?
Vatangado kimsaga beminnat makon qayda?
Yolg‘iz otga olamda nom qayda, nishon qayda?
Bahor, sensiz sahro-yu, tog‘-u toshga jon qayda?
Ketma, bahor, mening bog‘imdan.

O‘lmaslikka ishora – o‘larga oshiqligim,
Saodatga ishora – zamonga oshiqligim,
Teranlikka ishora – ummonga oshiqligim,
Go‘zallikka ishora – bo‘stonga oshiqligim –
Bahor, ketma mening bog‘imdan.

Bukun qay bir yerda qish, qayda xazonrezgilik,
Qaylarda yoz, qayda kuz, qayda jondan bezgilik,
Ko‘klamning har nafasi umrga arzigulik,
Bog‘siz, bog‘bonsiz yerda ne ham qilsin ezgulik...
Ketma, bahor, mening bog‘imdan.

Giyoh bilan qoplanmish ko‘hna qabr boshlari,
Maysadagi shudringlar kimlarning ko‘zyoshlari?
Bu yerda yotar otam ham uzangidoshlari,³
Har bahor eslar uni qavmi qarindoshlari –
Bahor, ketma mening bog‘imdan.

Yoz bo‘yi qorga zorman, qishda bahorga zorman,
Chamanda gul bo‘yiga intiqman, intizorman,
Kuz kelmay xazon bo‘lgan sevgi, guldan bezorman,
Bahorsiz ham diyorsiz el ichra benazarman⁴ –
Bahor, ketma mening bog‘imdan.

¹ *Suralay* – patlari rang-barang qush turi.

² *Qishlovlar* – qishloqlar.

³ *Uzangidoshlari* – yor-do‘stlari, birga ot chopishgan jo‘ralari.

⁴ *Benazarman* – e‘tibordan, nazardan qolgan.

She'riyatda milliy badiiy tafakkurning noyob jilvalarini namoyish qilgan G'afur G'ulomning "Vaqt" she'ri tahlili yodigizda bo'lsa kerak. Unda shoirning kichik hayotiy detallardan katta umumlashmalar yasay olish fazilatiga urg'u bergan edik. Shoir, tomchida dengiz aks etganidek, lahzada abadiyat suratini chizgan edi.

To'ra Sulaymonning "Iltijo" she'ri, chetdan qaraganda, yil fasllaridan biri – go'zal bahorga bag'ishlangan. She'rning dastlabki bandida, darhaqiqat, kelinchak bahor kelishi bilan tabiatda yuz beradigan o'zgarish va jonlanishlar tasvirlanadi.

Biroq ikkinchi banddan shoirning bahorga iltijosi tobora kengroq ko'lam, borgan sari chuqurroq mazmun kasb eta boshlaydi. Endi bahor bir fasl nomigina emas, balki tansiq tuyg'ular mujassami, ezgulikning ramzi bo'lib gavdalanadi.

Shoir "Bahor, sensiz sahiro-yu tog'-u toshga jon qayda?" – der ekan, bu sahiro – beminnat makon qidirib sargardon kezgan vatangado kimsalarning, tog'-u toshlar – qilmishi qing'ir zotlarning ramziy ifodasi ekanini ilg'aymiz. Demak, bu zotlarning bahori yo'q. Ular o'z umri bahoriga mensimay qaragan, unga noshukrlik qilgan, bahorini toptagan kimsalardir. Ular hayot bahorini xazonga almashganlar.

Agar hayotiy qiyoslarga o'tadigan bo'lsak, beminnat makon ilinjida tog'-u toshlarda uya qurgan, saholarda kezib yurgan, o'z yurti va yurtdoshlari hayotiga zomin bo'layotgan jangari – terroristik guruhlar vakillari xuddi shunday kimsalar emasmi? Agar shunday desak, To'ra Sulaymon she'ridagi Bahor – Vatan, barcha tiriklikka jon ato etguchi muqaddas yurt timsoli hamdir!

Shu nuqtayi nazardan she'rning to'rtinchi bandini qayta o'qisak, unda eslangan har bir fasl nomida ham ramziy ma'no borligiga shohid bo'lamiz. Darhaqiqat, dunyoning bizning yurtimizdek tinch, osoyishta hududlarida yilning to'rt fasli bunyodkorlik, ezgulik yumushlari bilan kechadi. Bunday ellarda qishning qirovli kunlarida ham qor ostida "shivirlar bahor" (Oybek misrasi). Yurtida va yuragida bahor kezib yurgan shoir uchun ham "ko'klamning har nafasi umrga arzigulik!"

Afsuski, Yer yuzining qator mamlakatlarida yashayotgan insonlar qalbiga na bahor, na yoz go'zalligi tatiydi, ular uchun kuz

saxovati ham, kumush qish ziynati ham begona. Chunki har turli balo-qazolar – urushlar, ommaviy ochlik va muhtojliklar, bedavo kasalliklar, diniy hamda irqiy asosdagi nizolar ular turmushini zulmatga chulg‘aydi. Mana shu ko‘rguliklardan boshi chiqmaydigan yurtlarni nazarda tutib shoir:

Bog‘siz, bog‘bonsiz yerda ne ham qilsin ezgulik...
Ketma, bahor, mening bog‘imdan, –

deya iltijo qiladi.

Uning ona diyorida kezayotgan bahor esa ko‘hna qabr boshlarini ham yam-yashil giyoh bilan qoplaydi. Jonsiz xotiralar tirilib, dalalar bag‘ridan o‘tmish otalar mingan ot dupurlari sadosi eshitiladi. Maysalarga qo‘ngan shudring – shudring emas, balki armonli umr egalarining ko‘zyoshlaridir.

Yuqorida jazm etib chiqargan xulosalarimiz to‘g‘ri ekanini she‘rning so‘nggi bandi yana bir bor tasdiqlaydi. Shoirning “Bahorsiz ham diyorsiz el ichra benazarman” degan e‘tirofi she‘rda bahor obraziga jo qilingan teran mazmun-mohiyatga ishoradir.

Savol va topshiriqlar

1. To‘ra Sulaymon tarjimayi holiga oid muhim voqealarni gapirib bering.
2. Maktabingiz kutubxonasida shoirning qaysi kitobi borligi bilan qiziqing. Undagi asarlarni sinfdoshlaringiz bilan birgalashib mutolaa qiling.
3. To‘ra Sulaymonning xalqona ohanglarda yozuvchi ijodkor ekanini qaysi she‘rlari asosida isbotlasa bo‘ladi?
4. “Iltijo” she‘riga nega bunday sarlavha qo‘yilgan?
5. Shoir bahorning o‘z bog‘idan ketmasligini nimaga bunchalar istaydi?
6. “Qirlarda lola sayli, qishlovlarda yilboshi” qachon boshlanadi?
7. Nega “o‘langa oshiqligim” – “o‘lmaslikka ishora” deyilmoqda? Bu yerda qanday o‘lim to‘g‘risida gap boryapti?
8. “Bog‘siz, bog‘bonsiz yerda ne ham qilsin ezgulik...” misrasini izohlashga Siz ham harakat qiling. Bog‘ va bog‘bonning ezgulikka hamroh ekanini qanday isbotlash mumkin?
9. “Yoz bo‘yi qorga zorman, qishda bahorga zorman” misrasida inson xarakterining qanday xususiyatiga ishora qilinyapti?
10. “Iltijo” she‘ridan o‘zingiz tanlagan ikki bandni yod oling.

ARMON

Bobomning orzulari amalga oshmas bo'lsa,
Yurgan yo'limda o'lan, qo'shiq qalashmas bo'lsa,
Qo'shiqlarim bog'lardan, tog'lardan oshmas bo'lsa,
El-yurt baxtini kuylash menga yarashmas bo'lsa,
Ko'nglimda armon yotar
Cho'kib qolgan nor¹ misol.

Bemavrid xeshlarimning ko'zlarida yosh ko'rsam,
Bir mard bilan nopokning taqdirin tutash ko'rsam,
Qaysi bir begunohni keng yo'lda adash ko'rsam,
Bir betayin kimsaning oyog'ida bosh ko'rsam,
Ko'nglimda armon yotar
Terskaydagi² qor misol.

Aro yo'lda qolguday bo'lsa biror yo'ldoshim,
Manzilga yetmay turib, qoqilsa qayg'udoshim,
Muhtoj bo'lsa kingadir, jon ayamasi qurdoshim,
Badkor degan nom olsa biror bir vatandoshim,
Ko'nglimda armon yotar
Ulab bo'lmas tor misol.

Gulzorni alaf bossa, zog' bossa bog'bon turib,
Muallaq qolsa kimdir, yer turib, osmon turib,
Bir gazanda toptasa tuproqni posbon turib,
Bir yo'rtoq yo'l boshlasa, qudratli karvon turib,
Ko'nglimda armon yotar
Buzilgan ro'zg'or misol.

Tuyg'u va tushunchalarni har bir odam o'zicha – o'z darajasi, ehtiyojidan kelib chiqib anglaydi, talqin qiladi. Masalan, kimningdir o'zini baxtli hisoblashi uchun unchalik ko'p narsa kerak emas. Boshqalarning havasini keltiradigan hovli-joy, betashvish yashashni ta'minlaydigan mol-dunyo bunday odamlar uchun baxt manbasi hisoblanadi. Boshqa bir odam uchun esa bu narsalarning bari – bor-yo'g'i qulay yashash sharoitidan

¹ *Nor* – tuya.

² *Terskay* – quyosh nuri tushmaydigan joy.

boshqa narsa emas. Bunday insonlar baxt tushunchasiga juda katta ma'no yuklaydilar. Bu ma'naviy-ruhiy ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lib, ularni qondirish oson kechmaydi.

To'ra Sulaymonning lirik qahramoni bu his, bu tushunchaga juda jiddiy talab bilan yondashadi. Uning ko'nglini hayotning mayda-chuyda hoyu havaslari, o'tkinchi manfaatlari armonga to'ldirolmaydi. Bu lirik qahramon o'ziga hayotda nihoyatda katta talablar qo'yadi. O'sha talablarga loyiq bo'lolmaslik uni xavotirga soladi, cho'chisa shundan cho'chiydi.

She'ning har bir misrasida faqat lirik qahramon taqdiriga emas, balki xalq va millat, kelajak va insoniyat taqdiriga daxldor muammolarni bu qahramon o'z muammolari deb bilishi ochila boradi.

Keling, shu katta armonga sabab bo'ladigan holatlarning ayrimlariga to'xtalaylik:

“El-yurt baxtini kuylash menga yarashmas bo'lsa...”

Shu birgina misrada bir necha ma'no nazarda tutilayotganiga e'tibor beraylik.

Xo'sh, shoirga el-yurt baxtini kuylash qachon yoki nega yarashmaydi?

– agar el-yurt aslida baxtsiz bo'lsa-yu, uni “baxtli” deya kuylash chinakam shoirga yarashmaydi;

– agar o'zini shoirman deb yurgan odam el-yurt baxtini samimiy, ishonarli va ta'sirli kuylay olmasa – bu ham yarashsiz qiliqdir;

– agar shoir el-yurt baxtini kuylashni oddiy maddohlik deb o'ylab, o'ziga ep ko'rmasa, bu – ijodkor samimiyatidan emas, balki takabburligidan nishonadir;

– agar shoir o'z ijodida nuqul muammobozlik, hasrat bilan shug'ullanib, baxt qo'shiqlarini kuylashdan qolgan bo'lsa, bu zo'rma-zo'rakilik yarashmasligi bilan darrov o'zini fosh qiladi...

Shu o'rinda ijodiy jarayonning bir muhim sirini oshkor qilib ketish kerak. Gap shundaki, iste'dodli shoir har bir misraga falon qatlamli ma'no singdiraman, deya oldindan reja qilishi shart emas. Ilhom mahsuli bo'lmish quyma misralar shoir ixtiyori-dan ayri holda o'zining ming bir jilvasi va ming bir ma'nosini bag'riga jo qilib dunyoga keladi. (Chinakam she'ning dunyoga

kelishini bolaning tug‘ilishiga o‘xshatganlarini ko‘p eshitgansiz. Ona o‘z bag‘ridagi, hali o‘zi ham ko‘rmagan bolasining to‘rt muchasi sog‘, barcha a‘zolari mukammal tug‘ilishini alohida rejalashtirishi mumkin emas. She‘r ham xuddi shunday!)

Endi mana bu misraga diqqat qilaylik: “Muallaq qolsa kimdir, yer turib, osmon turib...”

Matndan olib qaraganda, “yer turib” tayanchsiz – muallaq qolishni tasavvur qilish va qoralash mumkin. Zamindan oyog‘i uzilgan – kibr zabtiga olib xalqdan uzoqlashgan, bosartusarini bilmay “uchib yurgan” kimsalar aks ettirilgan bu holat hammaga tanish. Lekin nima uchun shoir “muallaq qolsa kimdir ... osmon turib” ham deydi? Axir osmonda tayanch nuqtasi yo‘q-ku! Nima, shoir hayot haqiqatiga zid boryaptimi? Mantiqsizlikka yo‘l qo‘yyaptimi?

Aslo!

Bu yerda gap boshqa yoqda. Avvalo, inson o‘zini ko‘klarga ko‘targan xalqning osmon qadar yuksak ishonchiga tayanishi, bu tayanch – ishonchni boy berib qo‘ymasligi lozim. Ikkinchi ma‘no – ishora shuki, agar insonning imon-e‘tiqodi mustahkam bo‘lsa, u har qancha yuksalib borsa-da, iymon tayanchini – Xudoni yoddan chiqarmaydi. Unga suyanadi. Shoir, odam bolasi ikki dunyo orasida muallaq qolmaslikni istasa, Yerga – o‘zi singari odamlarga va Osmonga – o‘zini yaratgan qudratga suyanmog‘i lozimligini birgina misrada ifoda etadi.

Shunday qilib, yuqorida ta‘kidlanganidek, “Armon” she‘rining har bir misrasidan ruhiyatga oziq bo‘luvchi ma‘nolarni ko‘plab topish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Sizningcha, “Armon” singari she‘rlar shoir qanday kayfiyatda ekanida yozilishi mumkin?

2. Lirik qahramon bobosining orzulari nimalar bo‘lgan ekan?

3. “Bir mard bilan nopokning taqdirin tutash ko‘rsam...” misrasida nazarda tutilgan hayotiy vaziyatlarni ko‘z oldingizga keltira olasizmi? Bir-ikkita misol keltiring-chi.

4. Qachon “betayin kimsa”lar oyog‘iga odamlar bosh uradilar? Nega bu ham shoir ko‘nglini “terskaydagi qor misol” sovuq armonga to‘ldiradi?

5. “Bir gazanda toptasa tuproqni posbon turib” misrasida ifodalangan holat bizing yurtimizda ham bo‘lganmi? Misollar keltiring.

6. Har bir banddagi so‘nggi ikki misraning biri o‘zgarishsiz qolib, ikkinchisi o‘zgarayotganining sababi nimada? Bu o‘zgarish o‘sha banddagi boshqa misralarda ifodalangan mazmun bilan bog‘liqmi? Biror band misolida o‘z qarashingizni isbotlang.

7. She‘rni yod oling.

* * *

To‘ra Sulaymonning yuqoridagi ikki she‘ri tahlili tajribasiga suyangan holda, navbatdagi she‘rlarini o‘zingiz mustaqil tahlil qilishga urining. Bunda she‘rlar uchun berilgan savol va topshiriqlarning har biriga alohida diqqat qilish, ularning oldinmakinligiga rioya qilish yaxshi samara beradi.

TAVALLO

Nelardandir ko‘ngil bo‘lib g‘ash,
Xam egilib bu egilmas bosh,
Ko‘zlarimda qalqib tursa yosh,
Bu holimga berolmay bardosh,
Bir mushtipar Onam yig‘laydir,
Qolganlari yolg‘on yig‘laydir.

Qaytar bo‘lsam quruq qo‘l ovdan,
Qora qozon qolsa qaynovdan,
Ham ayrilib o‘lja, ulovdan,
Qarzga botar bo‘lsam birovdan,
Taskin berib Onam yig‘laydir,
Qolganlari yolg‘on yig‘laydir.

Birda haqdin, birda nohaqdin,
Jabr ko‘rsam bir betavfiqdin,
Ortda tursam qalbi quroqdin¹,
Qadrim xarob bo‘lsa tuproqdin,
Ohlar urib Onam yig‘laydir,
Qolganlari yolg‘on yig‘laydir.

Og‘a-ini o‘rtasida gap...
Alhol, kelib chiqsa ixtilof,

¹ *Qalbi quroq* – qalbi aynigan, ruhiyati maydalashib, “yamoq bosib ketgan” kimsa ma’nosida.

Biri izzat, biri mulk talab,
– Bu oq sutim, mehringa xilof, –
Deya shoʻrlik Onam yigʻlaydir,
Qolganlari yolgʻon yigʻlaydir.

Sinalmoqning gali kelganda,
Nogoh magʻlub boʻlsam maydonda,
Nomim qolmas boʻlsa jahonda,
Kim doʻst-dushman bilinar onda
Ahvolimga Onam yigʻlaydir,
Qolganlari yolgʻon yigʻlaydir.

Gʻanim bir yon, men bir yon boʻlsam,
U ustuvor, men uryon boʻlsam,
Bu ham kamday nogiron boʻlsam,
Yogʻoch otga¹ yonma-yon boʻlsam,
Oy tutilib, Onam yigʻlaydir,
Qolganlari yolgʻon yigʻlaydir.

Boʻlsam gumroh, boʻlsa gunohim,
Vujudimga solmasdan vahm,
Qabul aylab tavallo – ohim,
Darigʻ tutmay mehring, Ilohim,
Yigʻlatmagin mushfiq Onamni,
Volidayi muhtaramamni.

Savol va topshiriqlar

1. Hech oʻylab koʻrganmisiz: nima uchun aksariyat badiiy asarlarda onalarni koʻproq yigʻlayotgan, iztirob chekayotgan, halovatsiz holda tasvirlashadi? Shunday asarlardan olingan misollar asosida fikringizni isbotlashga urining.

2. Nega birgina Ona yigʻisi samimiy boʻladi-yu, “qolganlari yolgʻon yigʻlaydir”?

3. “Ortda tursam qalbi quroqdin” misrasida ifodalangan holat toʻgʻrisida mulo-haza yurita olasizmi?

4. Sheʻrning toʻrtinchi bandidagi manzaraga, har qalay, duch kelgan boʻlsangiz kerak. Bu hayotiy manzara Sizga qanday taʻsir qilgan edi?

5. Onalar toʻgʻrisida kuylangan boshqa sheʻrlardan “Armon” sheʻri nimasi bilan farqlanib turadi?

6. Siz tufayli Onajoningiz yigʻlagan paytlar boʻlganmi? Agar mumkin boʻlsa, shu voqeani sinfdoshlaringizga aytib bering. Bunda kim sababchi yoki aybdor boʻlgandi?

¹ Yogʻoch ot – tobut.

GUL BIR YON, CHAMAN BIR YON

Chaman ichinda bir gul, gul bir yon, chaman bir yon,
Sarv-u sanobarmidir – soch bir yon, suman bir yon,
Sahar, subhi sodiqda mushk bir yon, mujgon bir yon,
Tun pardasin tortsa gar, oy bir yon, osmon bir yon.

O’sgan bog’iga olqov¹, o’stirgan bog’boniga,
Xavf-u xatardan saqlab kelgan soyaboniga,
Andalib² qo’nar, zog’lar qo’nolmas bo’stoniga,
Maqtoviga men bir yon, borliq suxandon bir yon.

Hakim zoti bor yerda dard bir yon, darmon bir yon,
Yoring jafokash bo’lsa, uy bir yon, zindon bir yon,
Ikki jon bir bo’lmasa, sham bir yon, shamdon bir yon,
Ayri bo’lsa yo’llari, tug’ bir yon, qalqon bir yon.

Bu olamda Oy tanho, muborak Quyosh tanho,
Bo’y qizlarning ichinda bir shu egma qosh tanho.
Uningdek hech kim menga bo’lmasa sirdosh tanho,
Go’ro’g’li sulton bir yon, To’ra Sulaymon bir yon.

Savol va topshiriqlar

1. “Chaman ichinda bir gul” – “kim”mi yoki “nima”mi?
2. “O’sgan bog’iga olqov, o’stirgan bog’boniga,
Xavf-u xatardan saqlab kelgan soyaboniga”
misralarida kimlar yoki nimalar to’g’risida gap ketyapti?
3. She’rning uchinchi bandi mazmunini izohlashga harakat qiling. “Ikki jon bir bo’lmasa”, “ayri bo’lsa yo’llari” – bunday oilani nimalar kutadi?
4. To’ra Sulaymon she’r so’ngida nima uchun Go’ro’g’li sultonni eslamogda? Har ikkisining umumiy fazilatlarini bormi?
5. Mazkur she’r asosida yaratilgan qo’shiqni sinfdoshlaringiz bilan birga eshiting. She’rning qo’shiqqa aylanishida “topganlari” va “yo’qotganlari” xususida fikr almashing.
6. She’rni yod oling.

¹ *Olqov* – maqtov, rahmat ma’nosida.

² *Andalib* – bulbul.

MUHAMMAD YUSUF

(1954—2001)

O‘zbek adabiyoti shunday chamanzorki, uning bo‘stonida gul ko‘p, chechak ko‘p. Bu bo‘stonda bir-biriga o‘xshamaydigan, bir-birini takrorlamaydigan dilbar shoirlar avlodi qayta-qayta bo‘y cho‘zaveradi.

Ana shunday betakror shoirlardan biri, shubhasiz, O‘zbekiston xalq shoiri, xalqimizning bulbulzabon farzandi Muham-

mad Yusuf edi.

U 1954-yil 26-aprelda Andijon viloyatining Marhamat (1898-yilda mashhur Dukchi eshon qo‘zg‘oloni bo‘lib o‘tgan Mingtepa) tumanidagi Qovunchi qishlog‘ida oddiy zahmatkash odamlar oilasida tug‘ildi. Mana shu qishloqda beg‘ubor bolaligi, sho‘x-shodon o‘smirligi o‘tdi.

Nechun qulluq qilmay Andijonga men –
Shu yurtda tug‘ildim, shu yurtda o‘sdim.
Agar do‘stim bo‘lsa, bitta u do‘stim –
Nechun qulluq qilmay Andijonga men!..

Yodimga o‘t tushsin, etmasam yodlar –
Dukchi eshonlari qilgay faryodlar.
Uni tavof etgan Mashrabdek zotlar,
Nechun qulluq qilmay Andijonga men! –

deb yozadi keyinchalik shoir.

O‘rta maktab ta‘limini olgach, Muhammad Yusuf Toshkentdagi Rus tili va adabiyoti institutiga o‘qishga kiradi va uni 1978-yilda bitiradi. Uning dastlabki she‘rlaridan namunalar 1976-yilda “O‘zbekiston madaniyati” (hozirgi “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati”) haftaligi sahifalarida chop etilgandi.

Bu paytlar o‘zbek she‘riyati o‘zining yangi yuksalish pog‘onasiga ko‘tarilgan, Shavkat Rahmon, Usmon Azim, Xurshid Davron singari ko‘plab iste‘dodlar o‘rtasida o‘ziga xos

ijodiy musobaqa avjga chiqqan edi. Bu ijod davrasiga dadil kirib borish, o‘ziga mos o‘rinni egallash oson ish emas edi. Bu ishning uddasidan chiqa olgan, adabiy jamoatchilik nazarini o‘z tomoniga qarata olgan shoirlardan biri Muhammad Yusuf bo‘ldi.

Yosh ijodkor 1978 – 1980-yillarda respublika “Kitobsevarlar” jamiyatida, 1980 – 1986-yillar oralig‘ida “Toshkent oqshomi” gazetasida, 1986 – 1992-yillarda esa G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyotida xizmat qiladi. Mana shu nashriyotda ishlash yillari Muhammad Yusufning ijodiy taqdirida muhim o‘rin tutdi. Zero, bu paytda mazkur dargohga zamonasi-ning zabardast ijodkorlaridan biri Erkin Vohidov rahbarlik qilar, barcha bo‘limlarda hukm surgan ijod ruhi yosh shoirning kamol topishiga ham jiddiy turtki bergandi.

Muhammad Yusuf she‘riyatning turli yo‘nalishlarida esda qolarli asarlar yaratayotgan qalamkash do‘stlari, ustozlari orasida o‘zini shoir sifatida isbot qilishga astoydil harakat qildi:

Shoir shunday ko‘pki, ularga yer tor,
Hammasi mashhur va hammasi nomdor,
Ulug‘vor, ularga yetmoq ko‘p dushvor.
Ammo ular oyga bosib yuzini
Turganda osmonin bag‘riga ilk bor
Biz olib borgaymiz tuproq isini,
Gulday dimog‘iga tutamiz, qizim,
Biz hali hammadan o‘tamiz, qizim!..

Muhammad Yusuf 1992–1995-yillarda “O‘zbekiston ovozi” gazetasida, O‘zbekiston Milliy axborot agentligi (O‘zA)da xizmat qildi. 1997-yildan e‘tiboran shoir O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisining o‘rinbosari etib tayinlandi.

Garchi, uning she‘rlari vaqtli matbuotda tez-tez chop etilib turgan bo‘lsa-da, birinchi she‘riy to‘plami nisbatan kech – 1985-yildagina e‘lon qilingandi. Shundan keyin shoirning “Bulbulga bir gapim bor” (1987), “Iltijo” (1988), “Uyqudagi qiz” (1989), “Halima enam allalari” (1989), “Ishq kemasi” (1990), “Ko‘nglimda bir yor” (1990), “Bevafo ko‘p ekan” (1991), “Yolg‘onchi yor”, “Erka kiyik” (1992), “Osmonimga olib ketaman” singari o‘nlab she‘riy majmualari o‘quvchi qo‘liga yetib

bordi. U yirik poetik janrlarga ham murojaat etib, “Osmonning oxiri”, “Qora quyosh” singari dostonlar yaratdi.

Yurtimizning mustaqillikka erishgani Muhammad Yusuf ijodida yangi ufqlarni ochdi. Uning millat va yurt istiqloli sharafiga bitgan go‘zal she‘rlari o‘zining samimiyligi, soddaligi, badiiy mukammalligi bilan millionlar qalbida aks sado berdi. Shoirning “Vatanim”, “Xalq bo‘l, elim”, “Dunyo”, “Inshoolloh”, “O‘zbekmomo”, “Iqror”, “Tilak” singari o‘nlab she‘rlari chinakam she‘riyat yurtini qanday kuylamog‘i lozimligini isbotlagan asarlar bo‘lib qoldi.

Istiqlol yillarida erishgan yuksak ijodiy yutuqlari uchun Muhammad Yusufga 1998-yilda “O‘zbekiston xalq shoiri” unvoni berildi.

Muhammad Yusuf ijodi keyingi davr o‘zbek qo‘shiqchiligi rivojida muhim o‘rin tutadi. Milliy san‘atimizning eng yirik va iste‘dodli vakillaridan tortib, havaskor qo‘shiqchilargacha shoir she‘rlarini kuyga soladilar.

Afsuski, Muhammad Yusufning umri qisqa bo‘ldi. U 2001-yilning 31-iyulida Qoraqalpog‘istonning Ellikqal’a tumaniga qilingan ijodiy safar chog‘ida, yuzlab muxlislari qarshisida she‘r o‘qiyotgan paytda yurak xurujidan vafot etdi. Xuddi Boburdek, Shavkat Rahmondek Muhammad Yusuf ham bor-yo‘g‘i 47 yil umr ko‘rdi.

Biroq bu umr bir dilbar shoirning tug‘ilishi, kamol topishi, o‘zini voyaga yetkazgan yurt va millatga samimiy va ixlos ila xizmat qilib, ortidan yaxshi nom qoldirishi uchun kifoya qildi...

Ol, deya bir Egam, osmonga uchsa ruhlarim,
Bir ajib moviy diyor bo‘ynini quchsa ruhlarim,
Ko‘k mening ko‘ksim bo‘lur, yulduzlari – anduhlarim,
Gul o‘pib, gul yopinib har dilda mozorim qolur,
Men ketarman bir kuni, navolarim, zorim qolur...

* * *

VATANIM

Men dunyoni nima qildim,
O‘zing yorug‘ jahonim.

O'zim xoqon,
O'zim sulton,
Sen taxti Sulaymonim.
Yolg'izim,
Yagonam deymi,
Topingan koshonam deymi,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim...

Shodon kunim gul otgan sen,
Chechak otgan izimga,
Nolon kunim yupatgan sen,
Yuzing bosib yuzimga.
Singlim deymi,
Onam deymi,
Hamdard-u hamxonam deymi,
Oftobdan ham o'zing mehri
Ilig'imsan, Vatanim.

Sen Mashrabsan,
Xalqda tumor,
Balxda dorga osilgan.
Navoiysan, shoh yonida
Faqirni duo qilgan.
Yassaviysan, meniki deb,
Ko'ringan da'vo qilgan,
Ming bir yog'i ochilmagan
Qo'rig'imsan, Vatanim.

Sen Xo'jandsan,
Chingizlarga
Darbozasin ochmagan,
Temur Malik orqasidan
Sirdaryoga sakragan.
Muqannasan qorachig'i
Olovlarga sachragan,
Shiroqlarni ko'rgan cho'pon:
Cho'lig'imsan, Vatanim.

Kim Qashqarni qildi makon,
Kim Enasoy tomonda,

Jaloliddin – Kurdistonda,
Boburing – Hindistonda,
Bu qanday yuz qarolik deb,
Yotarlar zimistonda.
Tarqab ketgan to‘qson olti
Urug‘imsan, Vatanim...

O‘g‘lim, desang osmonlarga
G‘irot bo‘lib uchgayman,
Chambil yurtida Alpomishga
Navkar bo‘lib tushgayman,
Padarkushdan pana qilib
Ulug‘beking quchgayman,
G‘ichir-g‘ichir tishimdagi
So‘lig‘imsan, Vatanim...

O‘tgan kuning – o‘tgan kundir,
O‘z boshingga yetgan kun,
Qodiriyni bergan zamin,
Qodiriyni sotgan kun.
Qo‘lin bog‘lab,
Dilin dog‘lab,
Yetaklashib ketgan kun,
“Voh bolam!” – deb aytolmagan
Dudug‘imsan, Vatanim...

Sen – shoxlari osmonlarga
Tegib turgan chinorim,
Ota desam, o‘g‘lim deb,
Bosh egib turgan chinorim,
Qo‘ynimdagi iftixorim,
Bo‘ynimdagi tumorim,
O‘zing mening ulug‘lardan
Ulug‘imsan, Vatanim!

Muhammad Yusufning bu she‘ri asosida yaratilgan qo‘shiqni eshitmagan, uni xonandaga jo‘r bo‘lib birga aytmagan yurt-doshimiz kam topiladi. Bastakor she‘r matniga – mazmun-mohiyatiga shunchalar mos, ohangdosh musiqa topganki, go‘yo shoir oldindan shu musiqani xirgoyi qilib ash‘or bitganday. She‘rdagi

mazmun va ohang rivoji (dinamizmi) musiqada ikkinchi umrini boshlaydi, xonanda ovozi goh kuchayib, goh pasayib o'zbekning tarixiy ko'tarilish va tanazzul bosqichlarini ifoda etadi.

Aslida, Vatan to'g'risidagi, yurtimiz tarixida o'tgan ulug'lar nomlarini birma-bir sanab, moziyda bo'lgan voqealarni eslab, ularga hamd-u sanolar aytish tarzida yozilgan she'rlarning soni bor-u sanog'i yo'q. Ularning deyarli barchasida Amir Temur, Manguberdi, Navoiy va Boburlar, Cho'lpon va Fitratlar albatta tilga olinadi, hammaga ma'lum sifat va o'xshatishlar orqali ular ulug'lanadi. Biroq nima uchun ularning ko'pchiligi Muhammad Yusuf she'ri singari mashhur bo'lmadi? Nega bu she'riy tizmalar millionlar ko'ngliga jonli his bo'lib ko'chib o'tmadi?

Demak, Vatan to'g'risida kuylash ham har xil bo'lar ekan-da. Bu she'r-u qo'shiqning ham samimiysi, yurakdan chiqib yurakka boradigani va... aksincha ta'sir qiladigani bo'lar ekan-da. Avvalgi darslarda Ozod Sharafiddinovning inson qalbidagi Vatan tuyg'usi, unga sadoqat hislariga bag'ishlangan "O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan" maqolasi ustida bahs yuritganimiz esingizdami? Olim amalda emas, balki ko'proq og'izda "vatanparvarlik" qiladiganlardan ozurda ko'nglini to'kib solgandi o'z maqolasida. Boyagi she'rlarni ham "Vatan mavzusida ham yozib turish kerak, ajabmas qo'shiq bo'lib qolsa, agar mashhurroq qo'shiqqa aylanib ketsa, davlat biror unvon berib qolsa qani..." qabilidagi o'ylar ortidan "dunyoga kelgan", biroq tug'iliboq shu on jon bergan chalajon, rangpar tizmalardir, deyish mumkin. Chunki Vatanni tama bilan, pisanda bilan sevish mumkin bo'lmaganidek, u haqda ayni maqsadlar bilan yozib ham, kuylab ham bo'lmaydi.

Muhammad Yusufning "Vatanim" she'rida esa mutlaqo boshqa hodisaga duch kelamiz. Shoirning ona yurtdan tuygan mehri xuddi singilning, onaning mehridek iliq, u bir aka bo'lib, bir o'g'il bo'lib bu mehrga javob bergisi, agar shu yurt "o'g'lim", deya unga mushtoq bo'lsa, har qanday mushkulot qarshisiga chiqqisi, kelgusi padarkushlardan kelajak ulug'beklarini pana qilib quchgisi keladi. Uning uchun Ulug'bek, Navoiy, Bobur yoxud Mashrab bir inson ismi emas, balki xalq, millat fazilati, xalq va millatning mujassam ismidir. Bu ismlar bag'riga shoir xalq tarixini, uning eng zafarli va eng achchiq kunlarini jam-

laydi. She'ning har bir bandi oxirida Vatanga beriladigan sifat (“ulug‘imsan”, “ilig‘imsan”, “qo‘rig‘imsan”, “cho‘lig‘imsan”, “urug‘imsan”, “dudug‘imsan”) kamida yuz yillik hodisalar natijasi, quvonch-u alamini ifoda etib keladi. Birgina bandda ifoda topgan ma'nolar ko'lamiga e'tibor beraylik:

Kim Qashqarni qildi makon,
Kim Enasoy tomonda,
Jaloliddin – Kurdistonda,
Boburing – Hindistonda,
Bu qanday yuz qarolik deb,
Yotarlar zimistonda.
Tarqab ketgan to'qson olti
Urug‘imsan, Vatanim...

Bandning dastlabki misrasida chor hukumati tomonidan yurtidan chiqib ketishga majbur qilingan, umrbod ortga qayt olmay, Qashqar tuprog‘ida xoki qolgan shoir Furqat eslansa, ikkinchi misrada sho‘ro davlati qatag‘oni qurboni bo‘lgan, Sibir o‘rmonlarida daraxt kesib umri chirigan Usmon Nosir yodga olinadi. Jaloliddin Manguberdi va Bobur qismati esa Sizga yaxshi ma'lum. Parchadagi keyingi ikki misra alohida tahlilni talab etadi. Agar kuzatayotgan bo‘lsangiz, Andijonda tashkil etilgan “Bobur Xalqaro jamg‘armasi” turli sabablarga ko‘ra qabrlari xorijda qolib ketgan ulug‘larimizning so‘nggi makonlarini izlab topish, ularning hozirgi holatini o‘rganish bo‘yicha juda katta ishlarni amalga oshirmoqda. Jumladan, xalqaro ekspeditsiya tomonidan suratga olingan, hozirgi Afg‘oniston hududidagi Navoiy, Lutfiy va boshqa mutafakkir bobolarimizning tashlandiq qabrlari, turli mojarolar tufayli katta shikast yegan maqbaralarini ko‘rib yurtdoshlarimiz nafsoniyatiga ozor yetmasligi mumkin emas. She‘rdagi “Bu qanday yuz qarolik deb, Yotarlar zimistonda” misralari ayni shu holatning ham achchiq ifodasi sifatida tushunilishi mumkin...

Shoir nihoyat mustaqilligini, ozodligini qo‘lga kiritgan Vatanni qutlar ekan, haqli ravishda xalq nomidan “O‘zim xoqon, O‘zim sulton, Sen taxti Sulaymonim”, deya faxr etadi.

MEHR QOLUR

O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar – ko'zyoshi samoni.
O'tar inson yaxshi-yomoni,
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Qorachug'da porlagan o'sha,
Iqboliga chorlagan o'sha.
Dunyoni tor aylagan o'sha –
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Anor, sening yuzlaring suluv,
Xumor, sening ko'zlaring suluv,
Yodda qolmas so'zlaring suluv,
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Oqib ketdi suvlarda Tohir,
Zuhro yig'lab qoldi qon bag'ir.
Kelganda ham qiyomat oxir,
Mehr qolur, muhabbat qolur...

Nima deysan, ey, g'ayur inson?
G'iybatlaring qildi meni qon.
Sen ham bir kun o'tursan, inon,
Mehr qolur, muhabbat qolur!

Tilimizda “nekbin tuyg'ular” degan ibora bor. Bu – toza, pok, samimiy tuyg'ular deganidir.

Hozircha Sizga tushunilishi, yana ham aniqrog'i, his qilinishi biroz qiyinroq bo'lgan hayotning achchiq haqiqatlari bor. Bu haqiqatlarning biri shundan iboratki, dunyo, tiriklik tashvishlari insonni har ko'yga solishi, uning qalbidagi ko'plab toza hislarga zaxa yetkazishi mumkin.

Agar odam dunyoning bu o'tkinchi tashvishlariga o'ralashib, ruhiyatini ana shu tashvishlar girdobidan olib chiqa olmasa, buning natijasi juda xunuk oqibatlarni keltirib chiqarishi tayin. Albatta, bu oqibatlar yarq etib ko'zga tashlanmasligi, odamning sirtiga qalqib chiqmasligi mumkin. Biroq qalabda paydo bo'lgan

qashshoqlik, odam bolasini insoniy his-tuyg'ular tark etishidan-da kattaroq fojia yo'q bu dunyoda.

Odamni odam qilib turgan, uning hayotiga insoniy mazmun baxsh etadigan inja tuyg'ular, avvalo, mehr va muhabbatdir. Shu tuyg'ular tufayli olamda hayot davom etadi, tiriklik tantana qiladi. Zero, ota-onaning farzandga mehri, akaning singilga achinishi, do'stning do'stga madadi, yigitning qizga muhabbati dunyoni tutib turgan abadiy tuyg'ulardir. Insonlararo munosabatlari asosida, aslida mana shu tuyg'ular yotibdi.

Bu ko'hna hayot ne-ne saltanatlarni, "dunyo manim!" degan ne-ne jahongirlarni ko'rmadi. Xo'sh, Yer yuzidagi hayotni, tiriklikni shu saltanatlari-u shu jahongirlar saqlab qoldimi?

Mutlaqo!

Hayotni, tiriklikni insonlar o'rtasidagi, ularga Yaratgan tomondan omonat sifatida in'om etilgan mehr va muhabbat atalmish qudrat asrab qoldi!

Agar insoniyatga mana shu tuyg'ular u yaratilayotgandayoq berilmaganda edi yoki ular butkul unutilib ketganda edi, hech qanday insoniy kuch, biror qudrat Yerdagi hayotni tugab bitishdan saqlab qololmas edi. Shoir:

Qorachug'da porlagan o'sha,
Iqboliga chorlagan o'sha... —

der ekan, bu noyob tuyg'ular o'zini doim ham oshkor qilavermasligini urg'ulaydi. Ularni porlab turgan qorachug'lardan, ko'ngilda turib iqboliga chorlayotgan sassiz ovozlardan izlamoq darkor. Shunisi ham borki, dunyodan mehr-u muhabbat talab qilgan odamning o'zida shu tuyg'ular ustuvor bo'lishi lozim. Agar shaxs tabiatida o'zgalarga g'ayirlik, boshqalarni ko'rolmaslik singari nafsiy qarashlar yetakchilik qilsa, mehr ham, muhabbat ham bunday sahosifat vujudni tark etadi...

YURTIM, ADO BO'LMAS ARMONLARING BOR...

Yurtim, ado bo'lmaz armonlaring bor,
Toshlarni yig'latgan dostonlaring bor,

O'tmishingni o'ylab og'riydi jonim,
Ko'ksing to'la shahid o'g'lonlaring bor.

Bag'rim o'rtar bir o'y bahor ayyomlar,
Oy botgan yoqlarga termulib shomlar.
Aybin bilmay ketgan Akmal Ikromlar,
Fayzullodek mardi maydonlaring bor...

Yurtim, ko'nglingdek keng osmonlaring bor,
Yulduzni yig'latgan dostonlaring bor.
Osmonlaringda ham diydoringga zor,
Jayrondek termilgan Cho'lponlaring bor.

Qo'ling qadog'iga bosay yuzimni,
Onamsan-ku, og'ir olma so'zimni,
Qayinbarglar yopib qaro ko'zini,
Olislarda qolgan Usmonlaring bor.

Alhazar, alhazar, ming bor alhazar,
Ana, yurishibdi kiyganlari zar,
Qodiriyni sotib shoir bo'lganlar –
Mehrobingdan chiqqan chayonlaring bor...

Qurboning bo'layin, ey onajonim,
Sening faryodlaring – mening fig'onim,
O'tmishingni o'ylab qiynalar jonim,
Aytsam ado bo'lmas dostonlaring bor.

Siz tarix darslaridan yaxshi bilib boryapsizki, o'zbek xalqi dunyodagi eng qadimgi xalqlardan biri sanaladi. Va bu xalq tarixda misli ko'rilmagan hodisalarni boshdan kechirgan. Ikki daryo oralig'ida joylashgan, zamini hosildor, xalqi mehnatkash, o'troq madaniyatning noyob namunalarini yaratgan bu diyorga kimlarning ko'zi kuymagan deysiz. Bosqinchi ketidan bosqinchilar kelib, bu go'zal yurtni g'orat qilishga – boyliklarini talash, xalqini qullikka muhtalo qilishga urinardi.

Xalqimiz bamisli samandar (olovda tug'ilib, olovdan omon chiqadigan afsonaviy qush)dek barcha sinovlardan omon chiqdi, sharaf bilan chiqdi. Biroq bu kurashlar, ozodlikka bo'lgan inti-

lishlar, albattaki, qurbonsiz, yo‘qotishlarsiz kechmadi. Millatning ne-ne bahodirlari, yurt ozodligini har narsadan ustun bilgan xalqning asl farzandlari shu kurash maydonlarida jon berdilar.

Guruch kurmaksiz bo‘lmaganidek, yov kelganda o‘zini chetga olgan, joni shirinlik qilib sha‘nidan kechgan, hatto do‘stlarini sotgan kimsalarni ham, afsuski, tarix yoddan chiqarmaydi. Ularning kirdikorlari tufayli yurtning “ado bo‘lmas armonlari, toshlarni yig‘latgan dostonlari” paydo bo‘ldi.

Mana shu o‘tmishni o‘ylamaslik, bilmaslik, his qilmaslik mumkin emas. Xotira qachon bizga ko‘makka keladi, ertangi kun uchun xizmat qiladi? Qachonki, u uyg‘onsa, anglansa va his qilinsa!

Ayniqsa, sobiq sho‘ro davrida yurtimiz va yurtdoshlarimiz boshidan kechgan musibatlarni unutishga hech kimning haqi yo‘q. “Qora ko‘zlarini” tug‘ilmay qolgan farzandlari emas, balki olis Sibir o‘rmonlaridagi “qayinbarglar yopgan” Usmon Nosirning ham xuddi Siz-u bizdek yashashga haqi bor edi. Uning ham joni sabil emas edi. Afsuski...

Afsuski, o‘zimizdan chiqqan sotqinlar, mehrobgga in qurgan chayonlar Usmon Nosirning ham, Abdulla Qodiriyning ham, Cho‘lpon va Fitratning ham umriga zomin bo‘ldilar.

Albatta, bugun bir millat vakillarining bobolari hayotida yo‘l qo‘ygan xatolari tufayli bir-birlarini qoralab o‘tirish mavridi emas. Lekin bu degani, “o‘tgan o‘tdi-ketdi”, qabilida ham tushunilmasligi lozim. Shoirning istagi – bugungi va kelgusi avlod bu o‘tmishdan saboq chiqarsin, ertaga bo‘ladigan ming turli hayot sinovlariga tayyor tursin!

Shundagina millat millat bo‘ladi, xalq chinakam xalq bo‘ladi. Shundagina odamlar ruhiyatidan olomonlik hissi chekinib, chinakam shaxslar shakllanadi.

* * *

Muhammad Yusufning ikki she‘ri tahlilidan kelib chiqib, quyida havola etilayotgan she‘rni idrok eting, his qilib tahliliga kirishing.

BIZ BAXTLI BO‘LAMIZ

Mayli-da kimgadir
yoqsa,
yoqmasa,
Ularga qo‘shilib yig‘lasharmidik.
Biz baxtli bo‘lamiz,
Xudo xohlasa.
Xudo xohlamasa,
Uchrasharmidik...

Rayhon hidlaringni
yo‘llaringa sep,
Kut meni har oqshom
ko‘kka oy chiqqach.
Faqat
yig‘lamagin,
aybim nima deb,
Aybing –
onang seni
chiroyli tuqqan!..

Menga bir tabassum
hadya et, ey yor,
nur tomsin
lablaring
sohillaridan.

O‘zing ayt,
senday qiz
yana qayda bor,
Kipriklari uzun
kokillaridan?..
Iymanib yashama
xayol pinjida,
Yoyil,
yayra, jonim,
o‘rtanma g‘amda.

G'iybatlarga chida,
Tuhmatga chida:
Sen bittasan, axir,
Yorug' olamda.

Men esa oshig'ing
 sening eng g'arib,
Tundan so'z
 qarz olib,
 tongga tutguvchi.
Sening yoningda ham
 seni axtarib,
Sening yoningda ham
Seni kutguvchi.
Ista
 tiz cho'kaman
 hozir oldingda,

Sevdim,
 sevganimdan
 uyalmoq nechun?
Barcha farishtalar
 sening qalbingda,
Ijarada turgan
 qizlar men uchun!..
Biz baxtli bo'lamiz,
Xudo xohlama.
Xudo xohlamasa,
Uchrasharmidik.

Savol va topshiriqlar

1. Muhammad Yusuf hayoti va ijodining e'tiborga loyiq jihatlari to'g'risida gapirib bering.

2. Shoir adabiyot maydoniga kirganida unda qanday ruh hukm surardi? Javobingizni bir-ikki adabiy misol bilan isbotlay olasizmi?

3. Shoirning "Biz hali hammadan o'tamiz, qizim!.." ("Madina" she'ridan) degan orzusini qanday izohlaysiz? Mana shunday maqsadlarsiz shoir bo'lish mumkinmi?

4. Muhammad Yusufning istiqloq yillaridagi ijodi to'g'risida mulohaza yuring. Uning she'rlari asosida aytiladigan qaysi qo'shiqlarni bilasiz?

5. "Mehr qolur" she'ridagi
"O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar – ko'zyoshi samoni"

misralarida ifoda etilgan mazmuni va bu mazmun ifodasining badiiy jihatlarni izohlang.

6. Mehr-u muhabbat qachon "dunyoni tor aylaydi"? Kimlarga dunyo tor ko'rinadi?

7. "Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor" she'rida nima sababdan shoir "O'tmishingni o'ylab og'riydi jonim", deydi? Hamma ham shoirning bu so'zlarini ayta oladimi?

8. Shoir nima uchun "Fayzullodek mardi maydonlar" qismatini "bahor ayyomlar" va "oy botgan yoqlarga termilib shomlar" o'ylaydi? Bunda "bahor ayyomi" bilan "oy botgan shom" qanday holat va kayfiyatning ifodasi?

9. Yurtning "yulduzni yig'latgan dostonlari"dan xabardormisiz? Bu yerda gap faqat o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari ustida ketyaptimi yoki boshqa mazmun ham bormi?

10. Nega Cho'lponning ko'zlari "jayrondek termilgan"? Shoir ijodida shu misrani eslatuvchi boshqa she'r ham borligini bilasizmi?

11. "Qurboning bo'layin, ey onajonim", deganda shoir kimga murojaat qilyapti? Shu murojaat she'rdagi ma'noga qanday qo'shimcha ma'nolar yuklaganini o'ylang.

12. "Biz baxtli bo'lamiz" she'rida lirik qahramon o'z suyuklisiga qarata "Rayhon hidlaringni yo'llaringa sep", deydi. Shu misrada nazarda tutilgan hayotiy holatni so'zlab bering.

13. *"Menga bir tabassum
hadya et, ey yor,
nur tomsin
lablaring
sohillaridan"*

degan she'riy parchada qanday badiiy san'atlar qo'llangan?

14. Muhammad Yusuf o'z sevgilisini "Kipriklari uzun kokillaridan?" deya ta'riflaydi. Usmon Nosirning "Naxshon" dostonida esa "Kiprigi ko'ksiga soya solgan qiz" degan ta'rif bor. Ayting-chi, qay bir misra go'zalroq? Qanday bo'lmasin, fikringizni isbotlab bering.

15. *"Tundan so'z
qarz olib,
tongga tutguvchi"*

misralarida qanday manzara va kimning holati ifodalangan?

16. Muhammad Yusuf she'rlaridan ko'nglingizga eng yaqinini yod oling va sinfdoshlaringiz oldida ifodali o'qib bering.

JAHON ADABIYOTIDAN

MUHAMMAD FUZULIY

(1498 – 1556)

Ozarboyjon shoiri Muhammad Sulaymon o‘g‘li Fuzuliy turkiy she‘riyatning Alisher Navoiydan keyingi eng mashhur qalam sohiblaridan biri hisoblanadi. Chunki u adabiyotda aynan Navoiy an‘analarini izchil davom ettirdi, yuksak g‘oyaviy-badiiy darajadagi go‘zal she‘rlar ijod qildi. U o‘zining “Layli va Majnun” dostonida tabiiy ravishda Navoiyni ustoz yanglig‘ tilga oladi:

Turk-u arab-u ajamda ayyom,
Har shoira vermish edi bir kom.
O‘lmish edi Navoiy suxandon –
Manzuri shahanshoi Xuroson.

O‘z navbatida, bu shoir asarlari o‘zidan keyingi davrlar turkiy adabiyot, jumladan, o‘zbek so‘z san‘ati rivojiga ham katta ta‘sir o‘tkazdi. O‘zbek she‘riyatining Fuzuliydan keyingi davri taraqqiyotini bu shoir ijodining ta‘siriz tasavvur qilish – qiyin. Boshqacha aytganda, agar Alisher Navoiy bo‘lmasa edi, Muhammad Fuzuliy ijodini, Muhammad Fuzuliy bo‘lmasa edi, Boborahim Mashrab ijodini hozirgi yuksak badiiy darajada tasavvur qilib bo‘lmas edi.

Muhammad Sulaymon o‘g‘li Fuzuliy 1498-yili hozirgi Iroqning Karbalo shahrida ziyoli oilada dunyoga keldi. U ozarboyjon xalqining bayot urug‘idan bo‘lgan. Ba‘zi ma‘lumotlarga qaraganda, Fuzuliyning otasi asli Karbaloga Arash degan joydan ko‘chib kelib, qolib ketgan. Fuzuliyning o‘g‘li – Fazliy bobo

yurti bo‘lmish Arashga qaytib borib, qarindosh-urug‘lari yonida yashagan.

Fuzuliy Iroqning Bag‘dod, Hilla, Najaf degan shaharlarida hayot kechirgan. Umri oxirida o‘zi tug‘ilib-o‘sgan Karbaloga ko‘chib kelgan. 1556-yili shu yerda vabo kasali bilan vafot etgan.

Shoir nisbatan qisqa, ya‘ni 58 yillik umri mobaynida katta meros yaratdi.

Fuzuliy turkiy, forsiy va arabiy tillarda devon tuzgan. Turkiy devonidan 300 ga yaqin g‘azal, 75 ruboiy, 42 qit‘a, 27 qasida, bir nechtdan tarje‘band, tarkibband, murabba‘ va muhammas o‘rin olgan.

Fuzuliy g‘azallari tilining ravonligi, ifoda va tasvirning jozibadorligi, vazn, qofiya, radif va badiiy san‘atlar qo‘llashda yuksak professional darajasi, uslubining o‘ynoqligi, lirik qahramon ruhiyatida ko‘tarinki kayfiyat, otashinlik va shiddatkorlik borligi, falsafiy mushohada-mulohaza va hukm-xulosalarning yangiligi, ya‘ni ohoriyligi va o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Shoir g‘azallarining asosiy mavzusi ham – ishq. Shuning uchun lirik qahramon otashin oshiq timsolida namoyon bo‘ladi. Ammo ishqni bu g‘azallarda keng ma‘noda tushunish kerak. Ya‘ni ularda shaklan majoziy (insonga bo‘lgan) ishq tasvirlansa ham, zimdan haqiqiy (Yaratganga bo‘lgan) ishq ham ko‘zda tutilaveradi. Navoiy g‘azallarida uchragani kabi, Fuzuliy g‘azallarida ham bu ikki ishq o‘zaro uyg‘unlashib ketadi.

Xuddi Navoiy ijodi kabi, Fuzuliy ijodi ham besh asrdan buyon o‘zbek va ozarboyjon xalqlari do‘stligi, qondosh-jondoshligini mustahkamlashga xizmat qilib kelyapti. Bunday do‘stlik va hamkorlikdan ikki davlat va xalqi – birday manfaatdor.

G‘AZALLAR

“SO‘R” RADIFLI G‘AZAL

Shifoyi vasl qadrin hajr ila bemor o‘landan so‘r,
Zuloli zavq shavqin tashnayi diydor o‘landan so‘r.

Labing sirrin kelib guftora mandan o'zgadan so'rma,
Bu pinhon nuktani bir voqifi asror o'landan so'r.

Ko'zi yoshularing holin na bilsun mardumi g'ofil,
Kavokib sayrini shab to sahar bedor o'landan so'r.

Xabarsiz o'lma fatton ko'zlaring javrin chekanlardan,
Xabarsiz mastlar bedodini hushyor o'landan so'r.

G'amingdan sham'tak yondim, sabodan so'rma ahvolim,
Bu ahvoli shabi hijron manim-la yor o'landan so'r.

Xarobi shomi ishqam, nargisi masting bilur holim,
Xarobot ahlining ahvolini xummor o'landan so'r.

Muhabbat lazzatidan bexabardur zohidi g'ofil,
Fuzuliy, ishq zavqin ishq vor o'landan so'r.

Yetti baytli ushbu g'azal sof turkiy radif (“o'landan so'r”) bilan bitilgan. Bu – “bo'lgandan so'ra” so'z birikmasining ozarboyjoncha talaffuzdagi shakli. Qofiyada turkiy (“vor”, “bor”)ning ozarboyjoncha shakli), forsiy (“bemor”, “diydor”, “bedor”, “hushyor”, “yor”) va arabiy (“asror”, “xummor”) so'zlar qo'llangan.

Vazni – hazaji musammani solim, ya'ni *mafoiylun–mafoiylun–mafoiylun–mafoiylun*. Taqte'si: V – – – / V – – – / V – – – / V – – –.

G'azal baytlarining ma'no-mazmuni quyidagicha:

Vaslning davosi qadrini hajr dardiga chalingan bemordan so'ra,
Toza zavqning shavqini diydorga tashna bo'lgandan so'ra (matla').

So'zlashmoqqa kelib, labing sirini mendan o'zgadan so'rama,
Bu pinhon so'zni bir sirlardan voqif bo'lgan(kishi)dan so'ra (2-bayt).

Ko'z yosh(to'kish)laringning ahvolin g'ofil (bexabar kishi) qayoqdan ham bilsin,
Yulduzlarning sayrini kechasi tongga qadar uxlamay chiqqan(odam) dan so'ra (3-bayt).

Sho‘x ko‘zlaring javrini chekkanlardan xabarsiz bo‘lma,
Xabarsiz mastlar bergan azoblarni hushyor bo‘lgan (odam)dan so‘ra
(4-bayt).

G‘amingdan shamdek yondim, shamoldan ahvolimni so‘rama,
Bu ahvolni hijron kechasida men bilan do‘st bo‘lgan(odam)dan so‘ra
(5-bayt).

Ey ishqim shomining xarobi (bo‘lgan yor), nargis(guli)dek mast
ko‘zlaring holimni biladi,
Xarobot ahli(mastlar, ya‘ni Allohga oshiq bo‘lgan so‘fiylar)ning ahvo-
lini xumor (mastlikdan keyin bosh og‘rig‘i) bo‘lgan(odam)dan so‘ra
(6-bayt).

G‘ofil (bexabar) zohid (tarkidunyo qilgan kishi) muhabbat lazzatini
bilmaydi,
Fuzuliy, ishq zavqini ishq bor(odam)dan so‘ra (maqta‘).

G‘azal ishqiy mavzuda bitilgan. Ammo ishq bu yerda bir yigitning bir qizga muhabbati tushunchasiga qaraganda juda keng ma‘noda talqin etilgan. Tasavvufda ishq inson uchun tiriklikning ma‘no-mazmuni, maqsad-muddaosi sifatida talqin etiladi. Bu g‘azalda ham aynan ana shunday tasavvufiy ma‘nodagi ishq g‘oyasi ilgari surilgan. Baytlar ma‘no-mazmunidan ishqqa muhtalo bo‘lgan kishi bilan ishqdan bexabar odam o‘rtasidagi farq ochib boriladi.

Matla‘da chin oshiqning ahvoli bayon etilib, uning timsoli o‘quvchi ko‘z oldida gavdalan tiriladi. Ikkinchi baytda lirik qahramon o‘zini ham ana o‘sha chin oshiqlar safida qilib tasvirlaydi. Tasavvufda, *Alloh insonni o‘zini sevdirish uchun yaratgan*, deb qaraladi. Biroq buni hamma ham bilavermaydi. Bu yashirin sirdan voqif bo‘lganlar, ya‘ni so‘fiylar bor. Bu sir mohiyatini o‘shalardan so‘rash kerak. Chunki ishq yo‘lida ko‘z yoshi to‘kayotgan kishining ahvolini, yulduzlarning sayrini, ya‘ni dunyoning tuzilishi va mohiyatini g‘ofil odam qayoqdan ham biladi, buni kechalari tongga qadar uxlamay, kuzatib chiqqan odamdan so‘rash kerak. Bu bilan shoir tasavvufda pir tutish an‘anasi zaruratiga ishora qilyapti. Bilganlar bilan suhbat tutish

g'oyasi to'rtinchi va beshinchi baytda ham davom etadi. Oltinchi baytga kelib bevosita gap borib *“xarobot ahli”*ga ulanadi. *“Xarobot ahli”* deganda tashqi tomondan mayxo'rlar guruhi tushuniladi. Ammo ramzan Allohga oshiqqlar, ya'ni so'fiylar ham ularga o'xshatiladi. Zimdan bu yerda ana shu so'fiylar nazarda tutilgan. Ya'ni, *oshiqlikning ahvolini kechasi bilan ishq yo'lida yonib chiqqan kishi yaxshi biladi, chunki u ertalab xuddi mastlardek bosh og'rig'i bo'ladi, bu ahvolni o'shalardan so'ra, deyiladi* baytda.

G'azalda boshdan-oxir tazod san'ati ustunlik qiladi. Deyarli har bir baytda goh zimdan, goh oshkor tarzda ikki o'zaro zid tushuncha bir-biriga qarshilantiriladi. Baytlarda aynan kimdan so'rash targ'ib etilayotgan bo'lsa, mantiqan buning zamirida aynan kimlardan so'ramaslik kerakligi ham anglashilib boradi. Matla'da hamda oltinchi baytda xuddi shunday yo'l tutilgan. Lekin ikkinchi baytda qarama-qarshilik oshkor tusga kiradi: misralar oxiridagi *“so'rma”* bilan *“so'r”* shundan dalolat berib turibdi. Uchinchi baytda *“mardumi g'ofil”* (*“bexabar kishi”*) inkor etilib, sahargacha yulduzlar sayrini kuzatgan kishi ma'qul ko'rilyapti, ya'ni undan ustun qo'yilyapti. To'rtinchi baytda esa *“hushyor”* (ya'ni oshiq, chunki u doimiy tarzda hushyor bo'lishi kerak) timsoli *“xabarsiz mastlar”*ga qiyoslanyapti. Beshinchi baytda lirik qahramon o'zining ahvolini *“sabo”* (*“shamol”*)dan emas, *“hijron kechasida u bilan do'st bo'lgan”*dan so'rashni uqtirmoqda. Maqta'ga kelib esa oldingi baytlardagi qarama-qarshilikning mohiyati ochiladi – shu paytgacha ham oshiq timsoli zohid timsoliga qarshi qo'yib kelinayotgani ma'lum bo'ladi.

Oshiq kimligini bildik. U Alloh vasliga yetishga, buning uchun esa o'zini haddi a'losida, ya'ni oliy darajada komillikka yetkazishga chog'langan, buning uchun ikki olam sirini, dunyoni o'rganishdan tinib-tinchimaydigan kishi. Zohid esa – tarki dunyo qilgan, ya'ni jannatga tushish ilinjida bu dunyoning bor lazzatlaridan voz kechgan odam. Albatta, hayotsevar lirik qahramon bunday tarki dunyochilar bilan chiqisha olmaydi.

G'azaldagi nekbinlik (optimizm) ruhi badiiy tasvirning kuchi bilan tezda o'quvchiga yuqadi. Bu she'r mashhurligining siri ham – shunda.

1. Gʻazal hajmi, mavzusi, vazni, qofiyasi va radifi haqida soʻzlab bering.
2. Gʻazalda tazod sanʼatining oʻrni, koʻrinishlari va ahamiyati haqida soʻzlang. Daftaringizga baytlardagi oʻzaro tazod hosil qilgan soʻz va ifodalarni yozib chiqing.
3. Gʻazal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
4. Gʻazal mohiyatidan kelib chiqadigan bosh gʻoyani tushuntirib bering.
5. Gʻazalni yodlang.
6. Shu gʻazal asosidagi qoʻshiqni eshitib koʻring.

“MANI JONDAN O‘SONDIRDI..” G‘AZALI

Mani¹ jondan oʻsondirdi², jafodan yor oʻsonmazmi?
Falaklar yondi ohimdan, murodim shamʼi yonmazmi?

Qamu³ bemorina jonon davoyi dard etar ehson,
Nechun qilmaz mango darmon, mani bemor sonmazmi⁴?

Gʻamim pinhon tutardim man, dedilar: “Yora qil ravshan”,
Desam, ul bevafo, bilman⁵, inonurmi⁶, inonmazmi?

Shabi hijron yonar jonim, toʻkar qon chashmi giryonim,
Uyodar⁷ xalqi afgʻonim, qaro baxtim uyonmazmi⁸?

¹ Ozarboyjon tilida bizdagi “men” soʻzi “ban” shaklida qoʻllanadi. Oʻzbek mumtoz adabiyotida bu soʻzning “man” varianti ham faol ishlatilgan. Shuning uchun Fuzuliy sheʼrlarining hozirgi oʻzbek tilidagi nashrlarida “ban”ni “man” tarzida yozish anʼanasi shakllangan. Shuningdek, ozarboyjonchada bizdagi jarangsiz “k” va “t” tovushlari jarangli “d” va “g” tovushlari bilan ifodalanadi. Bu shoir sheʼrlarining hozirgi oʻzbek tilidagi nashrlarida aslyatda uchragan “d” va “g” tovushlarini “k” va “t” tarzida yozish anʼanasi ham bor. Biz ham shu yoʻldan bordik. Shuning uchun ushbu gʻazal aslyatidagi “goʻzimdan”, “dutardim”, “goʻrgach” soʻzlarini “koʻzimdan”, “tutardim”, “koʻrgach” tarzida yozdik.

² Oʻ s o n m o q – bezmoq, joniga tegmoq; oʻ s o n d i r m o q – bezdirmoq, oʻ s o n m a z m i – bezmasmi.

³ Q a m u – barcha, hamma.

⁴ S o n m o q – hisoblamoq.

⁵ B i l m a n – bilmayman.

⁶ I n o n m o q – ishonmoq.

⁷ U y o d a r – uygʻotar.

⁸ U y o n m o q – uygʻonmoq.

Guli ruxsoringa qarshu ko‘zimdan qonli oqar su(v),
Habibim, fasli guldir bu, oqar su(v)lar bulanmazmi?

Dagildim¹ man sanga moyil, san etting aqlimi zoyil²,
Manga ta’n³ aylayan g‘ofil sani ko‘rgach, o‘tonmazmi⁴?

Fuzuliy rindi⁵ shaydodir, hamisha xalqa rasvodir,
So‘ringkim, bu na savdodir, bu savdodan o‘sonmazmi?

Bu Fuzuliyning ishqiy g‘azallari sirasiga kiradi. An‘anaviy 7 baytdan tashkil topgan. Shoirning har 4 g‘azalidan 3 tasi aynan 7 baytli qilib bitilgan.

G‘azalning vazni – hazaji musammani solim. Ya‘ni: *mafoiylun–mafoiylun–maoiylun–mafoiylun*. Taqte‘si: V – – – / V – – – / V – – – / V – – – .

Ohangdorlik jihatidan asar *g‘azali musajja* usulida bitilgan. Bunday g‘azalarda, asosiy qofiyadan tashqari, matladan keyingi har bir bayt yana alohida ichki qofiyaga ega bo‘ladi.

Ushbu g‘azalda asosiy qofiya matladagi ikkala hamda keyingi baytlarning ikkinchi satrlari oxiridagi “o‘sonmazmi” – “yonmazmi” – “sonmazmi” – “inonmazmi” – “uyonmazmi” – “bulanmazmi” – “o‘tonmazmi” – “o‘sonmazmi” so‘zlari orqali yuzaga kelgan. Lekin matladan keyingi baytlarning har biri yana alohida qofiyaga ega.

Bunday badiiy usulni yuzaga chiqarish uchun g‘azalda baytlarning vaznan 4 ta teng qism (“*mafoiylun–mafoiylun*”)ga bo‘lingani qulay imkon yaratgan. Hazaji musammani solim vazni bunga juda mos tushadi. Baytdagi 4-vazniy bo‘lak g‘azalning umumiy qofiyasiga bo‘ysundiriladi. Oddiy g‘azalda boshqa qofiyaga hojat yo‘q. Ya‘ni dastlabki 3 bo‘lak o‘zaro qofiyalanishi shart emas. Ammo g‘azali musajja yozishga niyat qilgan shoir, yuksak mahorat ko‘rsatib, matladan tashqari baytlarning ana shu 3 qismini ham o‘zaro qofiyadosh qilib bitadi.

¹ D a g i l d i m – emasdim.

² Z o y i l – yo‘q, bekor.

³ T a ‘ n – ta‘na.

⁴ O ‘ t o n m o q – uyalmoq.

⁵ R i n d – mayparast, ichuvchi.

Ushbu gʻazalning 2-baytida “jonon” – “ehson” – “darmomon”; 3-baytida “man” – “ravshan” – “bilman”; 4-baytida “jonim” – “giryonim” – “afgʻonim”; 5-baytida “qarshu” – “su(v)” – “bu”; 6-baytida “moyil” – “zoyil” – “gʻofil”; maqtada “shaydodir” – “rasvodir” – “savdodir” soʻzlari oʻzaro ohangdosh boʻlib kelgan. Bu gʻazalning jarangini kuchaytirgan. Unga oʻzgacha ohangdorlik va alohida joziba baxsh etib, oʻziga xos tarzda oʻynoqilikni yuzaga keltirgan. Shu tariqa gʻazalda maʼno-mazmun yanada kuchliroq, taʼsirchanroq ifodalangan.

Gʻazal badiiyatiga xos yana bir jihat shundan iboratki, uning asosiy qofiya tizimida faqat turkiy, aniqrogʻi, ozarboyjoncha soʻzlar qoʻllanadi. Ularning bari (jami 7 ta soʻz, chunki “oʻsonmazmi” ham matla, ham maqtada *radd ul-qofiya*, yaʼni takroriy qofiya tarzida qoʻllangan) – feʼl soʻz turkumiga oid. Aslida, maʼno-mazmun taqozosiga koʻra, bularni “oʻsonmaydi” – “yonmaydi” – “sonmaydi” – “inonmaydi” – “uyonmaydi” – “bulanmaydi” – “oʻtonmaydi” – “oʻsonmaydi” tarzida qoʻllash ham mumkin edi. Biroq gʻazal qofiyasidagi feʼllarning soʻroq maylida kelishi hissiyotni kuchliroq ifodalashga xizmat qildirilgan.

Baytlarning maʼno-mazmunini quyidagicha talqin etish mumkin:

Matlaʼ:

Meni jondan bezdirdi, jafokoʻrsatish)dan yor(ning oʻzi) bezmaydimi?

(Chekkan) ohimdan falak yondi, maqsadim shami yonmaydimi?

2-bayt:

Jonon barcha bemorlari dardiga davo ehson etadi,

Nima uchun meni davolamaydi, (yoki) meni kasal hisoblamaydimi?

3-bayt:

Men dardimni yashirin tutar edim, menga: “Buni yorga oshkor qil”, – deyishdi,

(Dardimni) aytsam, bilmaymanki, u bevafo (bu gapimga) ishonadimi, ishonmaydimi?

4-bayt:

Hijron (ayriliq) kechasida jonim yonadi, yig‘lagan ko‘zlarim qon to‘kadi,

(Chekkan) fig‘onlarim xalqni uyg‘otadi, qora baxtim uyg‘onmaydimi?

5-bayt:

Yuzing guli qarshisida ko‘zimdan suv oqadi,

Do‘stim, gul fasli bu, oqar suvlar loyqalanmaydimi?

6-bayt:

Men senga moyil emas edim, sen aqlimni zoyil etting (yo‘qotding),

Menga ta‘na qilgan g‘ofil (bexabar) seni ko‘rganda uyalmaydimi?

Maqta:

Fuzuliy – mayparast shaydolardan, (u) hamisha xalq ichra sharmanda bo‘lib yuribdi,

Undan: “Bu qanday savdo?” – deb so‘ranglarkim, bu savdo (uning) joniga tegmaydimi?

G‘azalda bir nechta badiiy san‘atdan mohirona foydalanilgan.

Tazod san‘ati deyarli har bir baytda uchraydi. Matlaning 1-misrasidagi “o‘sondirdi” bilan “o‘sonmazmi”, 2-misrasidagi “yondi” bilan “yonmazmi”; 2-baytning 1-misrasidagi “davoyi dard etar ehson” bilan 2-misrasi (“Nechun qilmaz mango daron, mani bemor sonmazmi?”); 3-baytning 1-misrasidagi “pinhon” bilan “ravshan”; 2-misrasidagi “inonurmi” bilan “inonmazmi”; 3-baytning 2-misrasidagi “uyodar” bilan “uyonmazmi” ifodalari o‘rtasida ma‘no jihatidan o‘zaro qarama-qarshilik mavjud. 6-baytda ham tazod yashiringan. Mantiqan: “Men senga moyil emas edim” – deyish bilan: “Sen aqlimni zoyil etting (yo‘qotding)”, – deyish o‘rtasida zidlik bor. Chunki: “Sen aqlimni zoyil etting (yo‘qotding)”, – degani amalda: “Senga moyil (oshiq) bo‘ldim”, – degan ma‘noni anglatadi. Bu tazodlar fikriy ta‘sirchanlikni oshirishga xizmat qildirilgan.

5-baytda *tanosib san‘ati* qo‘llangan. Bu san‘at muayyan matnda o‘zaro bir-biriga mutanosib, biri ikkinchisini mantiqan taqozo etadigan so‘z va ifodalarni qo‘llashni talab qiladi. Maz-

kur baytda yorning yuzi qarshisida oshiq ko'zlaridan qonli yosh to'kilishi gul fasli, ya'ni bahorda soylarda suvlar loyqalanib oqishiga mutanosib tarzda tasvirlangan. Bu yerda ko'z yoshiga qon aralashishi tiniq suvning loyqalanishiga o'xshatilgan.

Sharq mumtoz she'riyatida bir badiiy san'at zamirida ikkinchi bir badiiy san'at ham qo'llanaveradi. Bu yerdagi *tanosib san'ati* asosida *tashbeh*, ya'ni *o'xshatish san'ati* ham vujudga kelganini ko'ramiz.

Bu g'azalda alohida sujet ham, hattoki, kichikroq voqea yo'q, albatta. Lekin ohang kuchaygandan-kuchayib boraveradi. Unda oshiq tarzida namoyon bo'lgan lirik qahramonning kayfiyatidagi turfa holatlar aks ettirilgan. Lirikaning kuchi va so'zlarda yashirin ifodaviy-tasviriy go'zalliklar orqali shoir bevosita o'quvchining tuyg'ulariga ta'sir o'tkazadi. Chunki bu so'z va ifodalar jilosi yuzaga keltirgan hissiyot o'quvchiga tez yuqadi. Bu tuyg'ular g'azalxon xayolida yangi-yangi, timsoliy tasavvurlar uyg'ota boradi. Shoir so'z va ifodalarning ma'nolari hamda ohangdorligi asosida ajib bir badiiy go'zallik namunasini yaratadi. Shu tariqa ko'nglimizda nozik bir zavq jo'sh uradi. Shoirning sohir qalami sehriга muhtalo bo'lib, uning yuksak badiiy mahoratiga qoyil qolamiz. Unda qandaydir sirli-sinoatli joziba yashirin ekanini, bu buyuk badiiy mahorat egasi bo'lgan shoir qalamining qudrati bilan yuzaga kelganini teran tushunib olamiz.

Ana shunda nima uchun Muhammad Fuzuliy asarlari, xususan, uning jozibador g'azallari besh asr osha el aro mashhur bo'lib kelayotganining mohiyatiga yetgandek ham bo'lamiz.

Savol va topshiriqlar:

1. G'azalni o'z vazni qoidalari asosida ifodali o'qing va yodlang.
2. G'azaldagi murakkab so'zlar lug'atini daftaringizga ko'chirib olib, qaysi so'z qanday ma'noda kelganini yodingizda tuting.
3. *G'azali musajja*'ning o'ziga xos jihatlarini tushunib oling. G'azaldagi asosiy va ichki qofiya tizimini sharhlab bering, qofiyaga tushgan so'zlarni daftaringizga ko'chirib yozing.
4. G'azaldagi *tazod*, *tanosib*, *tashbeh* san'atlarini yuzaga keltirgan badiiy omillarni aniqlang.
5. G'azal baytlari ma'no-mazmunini ketma-ketlikka amal qilgan holda tushuntirib bering.

ROBINDRANATH THOKUR

(1861–1941)

Hindistonlik buyuk shoir, yozuvchi, bastakor va tarbiyashunos, taniqli jamoat arbobi, xalqaro Nobel mukofotining laureati Rabindranath Thokur 1861-yili 7-mayda Kalkutta shahrida tavallud topgan. Uning otasi baland martabali, yuksak saviyali kishi edi. R.Thokur oiladagi 14 farzandning kenjasi bo‘lib, otasi uni butun Hindiston bo‘ylab o‘zi bilan olib yurar, mamlakatning muqaddas qadamjolarini ko‘rsatar edi. Bola tabiat go‘zalliklaridan ta‘sir lanib zavqqa to‘lardi. Bo‘lajak adibning 8 yoshidayoq she‘rlar yoza boshlagani shundan bo‘lsa kerak. R.Thokur dastlabki savodni uyida olgan. Keyinchalik, xususiy maktablarda, Kalkuttadagi seminariyada o‘qidi, uni bitirgach, Bengaliya akademiyasida tarix va madaniyatdan saboq oldi. 1878–1880-yillarda London Universitetining kollejiga o‘qishga kiradi. Biroq uni tugatmasdan Hindistonga qaytadi. Oilada akaloriga ergashib, ijod qila boshlaydi. Angliyadagi jurnallarda dastlabki she‘r, doston va maqolalari e‘lon qilinadi. Uning 1882-yilda e‘lon qilingan ilk she‘riy to‘plami “Oqshom qo‘shiqlari” deb atalardi. Shundan so‘ng u pok insoniy muhabbat ulug‘langan “Tonggi qo‘shiqlar”, “Suratlar va qo‘shiqlar”, mustamlakachilik zulmi va ijtimoiy adolatsizlik qoralangan “Bibha sohili” va “Donishmand Roja” tarixiy romanlarini yozadi. U asosan bengal tilida ijod qilgan.

1884–1911-yillarda R.Thokur ijtimoiy-siyosiy tadbirlarda ishtirok etdi. Jumladan, Hindiston Milliy kongressida faol qatnashdi. Jahon tarixi darslaridan sizga ma‘lumki, bu vaqtda Hindiston Buyuk Britaniya davlatining mustamlakasi edi. Milliy ozodlik harakatida qatnashib, milliy ongi o‘sganligi tufayli uning asarlarida ham hind xalqining ingliz istilochilariga qarshi kurashi, mustamlaka siyosatiga nisbatan keskin noroziligi ifodalandi.

Uning “Chitra”, “Lahza” she’riy to‘plamlari, “Roja va Rani”, “Qurbonlik”, “Chitragoda”, “Malini” falsafiy dramalari, keyinchalik o‘zbek tiliga ham tarjima qilingan “Hisob-kitob”, “Jazo” va “Nur va soyalar” hikoyalari ana shu harakatning ijtimoiy-badiiy ko‘rinishi sifatida yaratildi.

R.Thokur asarlari Hindiston va undan tashqarida ham mashhur bo‘la boshladi. U 1912-yilda o‘zining “Gitanjali” she’rlar to‘plamini ingliz tiliga tarjima qiladi. Mazkur asari uchun 1913-yilda Xalqaro Nobel mukofotiga sazovor bo‘ladi. Mukofot puliga esa Hindiston bolalariga bepul maktab ochadi. Bu maktab Birinchi jahon urushidan keyin bepul o‘qitiladigan universitetga aylantiriladi. R.Thokur Yevropa mamlakatlariga, Yaponiya, Amerika Qo‘shma Shtatlariga bir necha marotaba safar qiladi. Safarda ko‘rganlarini Hindistondagi siyosiy ahvol bilan qiyoslaydi. Ko‘rgan-bilganlari asosida milliy ozodlikka da’vat ruhida kitoblar yaratdi. Bu asarlarida Hindistondagi barcha millat vakillarini, ular qaysi irq, tabaqa va diniy mazhabda bo‘lishidan qat’i nazar, ozodlik uchun kurashda yagona ittifoqqa birlashishga chaqirdi. Uning 1911-yilda vatanparvarlik ruhida bitgan “Xalq qalbi” nomli qo‘shig‘i Hindiston Respublikasining milliy madhiyasiga, 1913-yilda yaratgan “Mening oltin Bengaliyam” qo‘shig‘i esa Bangladesh Xalq Respublikasining milliy madhiyasiga aylangan.

R.Thokur ijodi rang-barang. U adabiyotning turli janrlarida qalam tebratdi. Uning adabiy bisotida muhabbat haqidagi kichik lirik she’rdan to yirik epik dostongacha, purmazmun hikoya, qissadan to yirik romangacha, kichik sahna asaridan to salmoqli dramalargacha, kishini chuqur o‘yga toldiradigan badialargacha mavjud.

R.Thokur Hindiston ozodligini, uning kelajagini ma’rifatda ko‘rdi. U ozodlikka, avvalo, savodxonlik, ma’rifatga oshnolik, g‘aflat va jaholatni yengish orqaligina erishish mumkin deb hisoblaydi. Shuning uchun u butun umri davomida o‘z xalqining ko‘zini ochishga urindi, yurtdoshlari, maslakdoshlarini ham shunga da’vat etdi. Buyuk adib shu jihatdan bizga ma’rifatparvar jaded bobolarimiz Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Cho‘lponlarni eslatadi.

R.Thokur asarlari jahonning ko‘p tillariga tarjima qilingan. Xususan, o‘zbek tilida adibning sakkiz jildlik tanlangan asarlar to‘plami, shuningdek, “Nur va soyalar” (1957), “Ko‘zga tushgan cho‘p” (1973) nomli kitoblari nashr etilgan.

O‘zbek sahnasida esa uning “Pochta” pyesasi va “Halokat” romani asosida tayyorlangan “Gang daryosining qizi” dramasi Hamza nomli akademik teatr (hozirgi Milliy teatr)da o‘ynalgan. “O‘zbekfilm” kinostudiyasida 1961-yilda xuddi shu nomda to‘la metrajli badiiy film yaratilgan.

R.Thokur ijodi o‘zbek yozuvchilari uchun ham tajriba maktabi bo‘ldi, desak yanglishmaymiz. Ayniqsa, uning ma‘rifatparvarlikni tarannum etuvchi asarlari hind va o‘zbek xalqi o‘rtasidagi buyuk Bobur tomonidan o‘rnatilgan do‘stlik rishtalarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Qadrli o‘quvchilar! Sakkizinchi sinfda Sizga R. Thokurning “Nur va soyalar” hikoyasini o‘rganish tavsiya etiladi. Hikoya o‘tgan asr boshlarida Hindistonda mustamlakachilik zulmini tortgan, insoniy huquqlari poymol etilgan hind xalqi hayotidan muhim bir lavhani hikoya qiladi. Asar qahramoni Shoshibushon o‘qimishli, kamsuqum, dilkash yigit. U advokatlikka o‘qigan, biroq biror bir tayinli ish qilishdan ko‘ra yolg‘izlikda kitob mutolaasi bilan shug‘ullanishni afzal ko‘radi. Hikoyada qayd etilganidek, Shoshibushon “...osoyishtalik, tinchlikni yaxshi ko‘rardi, shuning uchun uylanishni ham xohlamasdi”. Biroq ko‘p o‘tmay uzlat va tanholikni xush ko‘radigan bu yigit o‘zgarib, tez-tez g‘azabi jo‘shib, o‘zini qo‘ygani joy topolmay qoladi. Uning bu ahvolga tushishiga sabab, o‘z atrofida ro‘y berayotgan nohaqlik, adolatsizlik edi. Shoshibushon qishloqdagilardan bezib Kalkuttaga jo‘nay deb turganda, qishloqqa okrug sudyasi kelib qoladi. Uning yugurdaklari, xizmatchilari, politsiyachilari, itlari, otlari va otboqari butun qishloqni larzaga keltiradi. Sudya barchani urib-so‘kib zulm qila boshlaydi. Bunday adolatsizlikni ko‘rgan Shoshibushon chidab turolmaydi. Hamisha odamlardan yashirib yurgan yigit sudya huzuriga kelib, u jabrlagan kishilarni qonun nomidan o‘z himoyasiga olishini ma‘lum qiladi. Sudyaning: “Bu ishni ovoza qilmay, kelishib qo‘ya qolaylik”, degan

taklifiga rozi bo‘lmaydi. Biroq u sud jarayonini boy beradi. Sababi – “da’vogar sust bo‘lsa qozi muttaham” deganlaridek, jabrlangan noib Xorkumar da’vosidan qaytadi, sudyaga, xo‘jayini – zamindorga qarshi borgisi kelmaydi. Aksincha: “Men shikoyat qilmoqchi emas edim. Bu mening hamqishlog‘im Shoshining ishi”, deb unga tuhmat qiladi.

Xullas, advokat Shoshibushon qaysi ishga qo‘l urmasin, muvaffaqiyatsizlikka uchrayveradi. Sababi o‘sha – odamlar haqiqat uchun kurashishdan ko‘ra, boshlari tinch bo‘lishini o‘ylaydilar, mutelikni ma’qul biladilar. Uning haqsizlik himoyasi uchun qilgan har bir harakati temir devorga urilgan chinni buyumdek sinib, chil-chil bo‘laveradi. Urinishlari puchga chiqqan Shoshibushon qonunni ham yig‘ishtirib qo‘yib, hatto politsiya xodimini do‘pposlash darajasiga boradi, bu qilmishi uchun besh yil qamoq jazosiga hukm qilinadi, ko‘p uqubatlar chekadi.

Adib mustamlaka yillarida Hindistonda hukm surgan tushkun ahvol, ingliz istilochilari tomonidan qo‘rqoq, yuvosh, mute avomga aylantirilgan yurtdoshlari taqdirini, bitta-yarimta insonning yurak yutib aytgan so‘zi yoki qilgan ishi shamolga sovurilayotganligini “Nur va soyalar” hikoyasida yorqin tasvirlagan. Ushbu asar jafokash hind xalqini qullikda ushlab turishga intilgan ajnabiy mustamlakachilar va ularga zulm pichog‘ini qayrab bergan mahalliy amaldorlar haqida bitilgan aybnoma kabi o‘qiladi.

NUR VA SOYALAR

(Ayrim qisqartirishlar bilan olindi)

I

Kecha kun bo‘yi yomg‘ir yog‘ib, bu kun tindi, quyosh va to‘zigan bulutlar yetilayozgan ertangi sholipoyalarga qarab birin-ketin panjalarini cho‘zmoqdalar. Keng va ko‘m-ko‘k dalalar quyosh nuri tushishi bilan birdan yalt etib porlaydi-yu, yana bir lahzada quyuyq ko‘lanka ostida qolib ketadi.

Osmon sahnasida faqat ikki aktyor o‘ynamoqda – bulut va quyosh, ularning har biri o‘z rolini bajaradi, ammo yer sahnasida, ayni bir vaqtda necha joyda, qancha pyesalar o‘ynalayotganini hisoblash mumkin emas.

Yo'l-yo'l sariga¹ o'ralgan bir qizcha ko'chada – deraza qarshisida u yoqdan-bu yoqqa o'tar va sarisining etagiga solib olgan olxo'ridan bitta-bitta olib yer edi. Qizchani yuz ifodasidan uning kushetkada o'tirib kitob o'qiyotgan yigitcha bilan oshnaligi ko'rinib turibdi. U bir amallab yigitning diqqatini jalb qilish niyatida, ammo o'zining sokin beparvoligi bilan, go'yo faqat olxo'ri yeyish bilan band-u, yigitchani payqamaganday ko'rinishga tirishardi.

Baxtga qarshi qunt bilan o'qiyotgan yigitchaning ko'zlari ancha zaif bo'lib, uzoqni yaxshi ko'rolmaganidan, qizchani sokin beparvoligi unga hech ta'sir qilmadi. Aftidan, qizcha buni bilardi, shuning uchun birpasdan keyin, u yoqdan-bu yoqqa behuda yurish va sokin beparvolik o'rniga, olxo'ri danaklarini ishga sola boshladi. Ko'rga ishing tushsa, o'z qadr-u g'ururingni saqlab qolishing qiyin!

Bir necha danak, go'yo tasodifan borib yog'och eshikka tiqilab tekkanida, yigitcha boshini ko'tardi. Mug'ambir qizcha buni payqab, etagidagi olxo'rilardan pishganroqlarini ajrata boshladi. Yigitcha ko'zlarini qisib qaragach, qizni tanidi: keyin kitobni qo'ydi-da, deraza oldiga kelib, tabassum bilan qizni chaqirdi:

– Giribala!

Giribala zo'r berib olxo'ri saralardi. Bu mashg'ulotga qattiq berilganday bo'lib, uydan ohista uzoqlasha boshladi.

Ko'zlari zaif yigitcha qizning bu qiligi o'zining beixtiyor bir jinoyati uchun berilgan jazo ekanini darrov angladi-da, yugurib ko'chaga chiqdi.

– Hoy, Giribala, o'zi nima gap, bugun menga olxo'ri bermaysanmi?

Giribala unga e'tibor etmay, bir olxo'rini olib diqqat bilan ko'zdan kechirdi-yu, sovuqqonlik bilan yemoqqa kirishdi...

Osmonda quyosh bilan bulutlarning o'yini tabiiy bir hol bo'lgandek, bu ikki mavjudotning yerdagi o'yini ham tabiiy bir narsadir. Shuning bilan birga, quyosh va bulutlar o'yini tabiiy hol emas, umuman olganda, buni o'yin deb ham bo'lmaydi, u faqat o'yinni eslatadi, shuningdek, kishilik jamiyatida, ko'rkam

¹ Sari – hind xotin-qizlarining ustki kiyimi.

kuz kunida ro‘y berib turgan yuzlab voqealar orasida, bu ikki noma‘lum kishining qisqagina tarixi ahamiyatsizdek ko‘rinsada, aslida unday emas. Beparvolik bilan abadiylikni abadiylikka ulashtiradigan qadimiy, ulug‘ va ko‘zga ko‘rinmas Tangri sahar va oqshomning kulgisi-yu ko‘zyoshlariga hayotdagi hamma baxt va badbaxtliklar urug‘ini sochib yuborgan. Shunday bo‘lishiga qaramay, qizchaning sababsiz gerdayishi, yolg‘iz tomoshabinlar-gagina emas, hatto pyesaning bosh qahramoni boyagi yigitcha-ga ham tamomila anglashilmas edi. Nega bu qiz ba‘zan jahli chiqadi, ba‘zan esa cheksiz mehribonlik ko‘rsatadi, goho ko‘plab sovg‘alar olib keladi-yu, goho iltifotni butunlay unutadi – bu-larning sababini anglash osonmas. Bukun u, butun aql-u fikrini, zakovatini ishga solib, yigitni quvontirmoq istasa, ertaga bor kuchini, qaysarligini ishga solib, uning jig‘iga tegadi. Agar yigitni biror yo‘l bilan xafa qilolmasa, qaysarligi ikki daf‘a ortadi, mabodo uni xafa qilguday bo‘lsa, qat‘iyati pushaymonlik bilan chil-chil bo‘lib, har bir bo‘lagi ko‘zyoshida erib ketar, be-poyon marhamat va mehribonlik oqimiga aylanardi.

Quyosh va bulutlar orasidagi bu ahamiyatsiz o‘yinning dast-labki ahamiyatsiz tarixi va ahamiyatsiz o‘yinlari so‘nggi bobda qisqacha bayon etiladi.

II

Giribala o‘n yoshlik qizcha bo‘lib, Shoshibushon yaqinda-gina san‘at magistri va huquq bakalavri unvonini olgan. Ular qo‘shni edilar.

Giribalaning otasi Xorkumar bir vaqtlar o‘z qishlog‘ida ija-raga yer olib dehqonchilik qilardi, ammo keyin qo‘li tang ke-lib, bisotida bor narsani sotdi-da, o‘z xo‘jayiniga noib bo‘lib ishga kirdi; xo‘jayini sira qishloqda yashamas edi. Xorkumar-ning qishlog‘i o‘zi yer ijarasi yig‘ib yuradigan okrugda, shu sababli u o‘z uyidan uzoqqa borolmasdi.

San‘at magistri unvoni olganda Shoshibushon huquq fanidan ham yaxshi imtihon berdi, lekin hech qanday ish bilan mashg‘ul bo‘lmadi. Hech kim bilan ortiqcha inoq ham bo‘lmadi; majlis-larga qatnashsa ham, biror marta ikki og‘iz so‘zlagan emas.

Ko'zi zaifroq bo'lganidan, ba'zan oshnalarini tanimay qolardi, – u ko'zlarini qisib qarar, odamlar esa, buni nopisandlik nishonasi deb hisoblar edilar.

Odam dengiziga o'xshagan Kalkuttaday katta shaharda kishi o'z fikrlariga berilib, tanho yashasa, bu hol unga alohida ulug'vorlik bag'ishlaydi, ammo qishloqda bu xil yurish-turishni tamom boshqacha baholaydilar.

Shoshibushonni ishlashga majbur etish uchun qilingan harakatlari hech qanday natija bermagach, otasi uni qishloqqa keltirib, xo'jalikka qarashib turishni topshirdi. Shoshibushon qishloq aholisidan ko'pgina mazammam va ta'nalar eshitdi. Buning o'ziga xos sabablari bor edi: Shoshibushon osoyishtalik, tinchlikni yaxshi ko'rardi, shuning uchun uylanishni ham xohlamasdi. Qizlari balog'atga yetib, o'zlariga yuk bo'lib qolgan otanonalar esa, uning uylanishga mayli yo'qligini manmanlik deb, sho'rlikning bu “aybini” sira kechirmasdilar.

Shoshibushonni qancha bezor qilsalar u shuncha uydan chiqmas bo'lardi. Yigit odatda burchakdagi bir xonada, kushetkada o'tirar, atrofida inglizcha kitoblar sochilib yotardi, u kitoblarni tanlab o'tirmas, qo'lga tushganini o'qiyverardi. Uning ishi shundan iborat edi. Xo'jalik ishlari uni qiziqtirmasdi.

Biz yuqorida aytib o'tgandek, qishloqda u bilan muomala qiladigan birdan-bir odam Giribala edi.

Giribalaning akalari maktabda o'qirdilar; maktabdan qaytgach, esipast singillariga yerning shakli qanday, yer kattami, quyosh kattami deganday so'roqlar berar edilar. Qizcha bularga noto'g'ri javob berganda, darg'azab bo'lib uning xatosini nafratlanib tuzatardilar. Ko'zga tashlanib turgan narsalar quyoshning yerdan kattaligi haqidagi fikrga zid kelardi, ammo Giribala jasorat etib ba'zan bu haqda o'z tushunchalarini bayon etganda, akalari yana kekkayib:

– Sen nima deyapsan? Bizning kitobda shunday deb yozilgan axir, sen bo'lsang...

Bosma kitoblarda shunday yozilganini eshitgach, sho'rlik Giribala qattiq zarba yeganday jim qolar, uning uchun boshqa dalillar kerak bo'lmasdi.

Qizcha akalari singari o‘qishni o‘rganmoq istardi. Ba‘zan u o‘z xonasida o‘tirib, kitobni ochar, allanimalar deb gapirar, o‘zini o‘qiyotganday ko‘rsatib, tez-tez kitobni varaqlar edi.

Kichik-kichik, tushunib bo‘lmaydigan qora harflar, yelkalarida “i”, “o” va “r”¹ harflarining belgilarini ko‘tarib, go‘yo sirli bir olamning darvozasi oldidagi qorovullarday yonma-yon turardilar-u, Giribalaning biror savoliga javob qaytarmas edilar. “Kotxamala” havasmandlik bilan zoriqib turgan qizchaga o‘zining yo‘lbars, shoqol, bo‘ri, eshak va otlar haqidagi afsonalarni so‘zlamasdi, “Akyanomonjori”² bo‘lsa, indamaslikka ahd qilgandek, o‘z tarixini so‘zlamay, jim turardi.

Giribala akalariidan o‘qishni o‘rgatinglar, deb iltimos qildi, ammo akalari buni eshitishni ham xohlamadilar. Unga faqat Shoshibushon yordam qildi.

Birinchi davrda Shoshibushon ham qizchaga “Kotxamala”, “Akyanomonjori”dek sirli va tushuntrib bo‘lmaydiganday tuyuldi.

Temir panjarali derazalari ko‘chaga qaragan kichik xonada yosh bir yigit kushetkada o‘tirar, uning atroflarida kitoblar qalanib yotardi. Giribala tashqaridan deraza panjarasiga osilib, o‘qishga ortiq berilgan bu g‘alati odamga taajjub bilan boqar; kitoblarning ko‘pligini ko‘rib, bu odam mening akalariidan ham bilimdonroq bo‘lsa kerak, degan xulosaga kelardi. Uning uchun bundan ko‘ra taajjubroq ish yo‘q. Qizcha, bu yigitning “Kotxamala”ni va dunyodagi boshqa eng muhim kitoblarni o‘qigan bo‘lishiga shubhalanmasdi. Shoshibushon kitob varaqlar, qizcha bo‘lsa, jim turib, uning bilimi chegaralarini aniqlash uchun behuda urinardi.

Bora-bora Shoshibushon bu qizchaga e‘tibor eta boshladi. Bir kun u yorqin muqovalik bir kitobni ochib, qizchaga qaradi:
– Giri, beri kel, senga suratlar ko‘rsataman!

Giri darhol qochib ketdi.

Ammo ertasiga yo‘l-yo‘l sari kiyib yana deraza oldiga keldida, o‘qiyotgan yigitga jimgina tikilib tura berdi. Shoshibushon uni yana chaqirdi, qizcha sochlarini silkitib yana qochib ketdi.

¹ Bengaliya alifbosida “i”, “o” harflarining ustiga belgilar qo‘yiladi, “r” esa ko‘p vaqt boshqa harflar ustiga yoziladi.

²“Kotxamala”, “Akyanomonjori” – boshlang‘ich o‘qish kitoblari.

Ularning oshnaligi shu tariqa boshlangan edi, ammo bu oshnalikning keyin qaysi yo'l bilan do'stlikka aylanganini, qachondan beri qizchanning Shoshibushon kushetkasidagi kitoblar orasida o'ziga muqim joy olganini hikoya qilish uchun maxsus tarixiy tekshirish o'tkazishga to'g'ri keladi.

Giribala Shoshibushondan o'qishnigina emas, yozishni ham o'rgana boshladi. Bu o'qituvchi o'zining kichkina shogirdiga o'qish, yozish va grammatikani o'rgatish bilan qanoatlanmay, unga ulug' yozuvchilarning asarlarini tarjima qilib berib, bular haqida qizchanning fikrini so'rar edi desak, hammaning kulishi aniq. Bulardan qizgina biror narsa anglarmidi, yo'qmi – buni Xudo biladi, ammo o'qituvchining bu qadar jonbozligi qizchaga juda yoqib tushgani shak-shubhasiz. Anglashilgan va anglashilmagan narsalar uning bolalik tasavvurida bir-biriga qo'shilib, go'zal lavhalarni bunyodga keltirardi. U jim turib, ko'zlarini katta ochib, diqqat bilan tinglar, ahyon-ahyonda o'rinsiz savollar berar yoki birdan mavzudan chetga chiqib, gapga tushib ketardi. Shoshibushon bunday hollarda qizchanning gapini bo'lmas, ulug' asarlar haqida kichik tanqidchining fikrlarini eshitib, benihoya mamnun bo'lardi. Butun qishloqda uning dilidagini anglaydigan birdan-bir odam shu qizcha edi.

Giribala Shoshibushon bilan tanishganda 8 yashar edi, hozir 10 ga kirdi. Bu ikki yil mobaynida u ingliz va bengal alifbosini o'rganib, bir qancha boshlang'ich kitoblarni o'qib chiqdi. Shoshibushon bo'lsa, o'zining qishloqda o'tkazgan ikki yillik umrini yolg'izlikda o'tdi deb shikoyat qilolmas edi.

III

Giribalaning otasi Xorkumar bilan Shoshibushonning munosabati yaxshi emas edi. Xorkumar bu magistr va bakalavrning oldiga dastlab har xil da'volar va sud jarayonlari munosabati bilan maslahatga kelib yurdi, ammo bakalavr bu xil ishlarga qiziqmay, noibga o'zining huquq bobida hech narsa bilmasligiga ochiqdan-ochiq iqror bo'ldi. Xorkumar buni faqat bahona deb o'yladi. Shunday qilib ikki yilcha vaqt o'tdi.

Bir kun o'jar bir ijarachining adabini berib qo'yish zarurati tug'ilib qoldi. Noib u ijarachini nojo'ya harakatlari uchun

sudga bermoqchi bo‘lib, shu haqdagi ariza qanday bo‘lishi lozim degan mazmundagi savollar bilan Shoshibushonga yopishib oldi. Shoshibushonning noibga maslahat bermagani-ku mayli-ya, ammo u qandaydir osoyishtalik va qat‘iyat bilan Xorkumarga shunday so‘zlar aytdiki, bu so‘zlarni unga yoqib tushadi deb o‘ylash aslo mumkin emas!

Xorkumarning ijarachilarga qarshi boshlagan hamma da‘volari o‘zining zarariga hal bo‘ladi. Jig‘ibiyroni chiqqan noib, raqiblarimga Shoshibushon yordam qilgan-da, deb, nima bo‘lsa ham, yigitchani qishloqdan chiqarib yuborish payiga tushdi.

Shoshibushonning ekin maydonlarida sigirlar yura boshladi, kimdir loviyalariga o‘t qo‘ydi, yerlarining uvoli haqida nizolar paydo bo‘ldi. Shoshibushonning ijarachilari ijara haqi to‘lashdan bosh tortdilar va hatto, ustidan yolg‘on maxfiy xabarlar yozmoqchi bo‘ldilar; oxiri ish shu darajaga borib yetdiki, agar kechroq ko‘chaga chiqquday bo‘lsa, o‘zini kaltaklab, uyiga o‘t qo‘ymoqchilar, degan ovozlar tarqaldi.

Osoyishtalikni yaxshi ko‘radigan yuvosh Shoshibushon oxiri Kalkuttaga ketishga qaror qildi. U jo‘nay deb turganda, qishloqqa okrug sudyasi kelib qoldi. Uning yugurdaklari, xizmatchilari, politsiyalari, itlari, otlari va otboqari butun qishloqni larzaga keltirdi.

Bolalar, yo‘lbars orqasidan kuzatib borgan chiyabo‘ri galasidek, qiziqish va qo‘rquv bilan sudya tushgan hovli atrofiga to‘dalashib yurardilar.

Noib janoblari mehmonnavozlikka ketgan xarajatlarning ortig‘i bilan qaytishini eslab, sud raisini tovuq, tuxum, yog‘ va sut bilan ta‘minlab turdi. Noib janoblari favqulodda tirishqoqlik bilan, sud raisiga oziq-ovqatni keragidan ortiq yuborib turdi, ammo bir kuni erta bilan sudning farroshi kelib, sohibning itlariga to‘rt sher¹ yog‘ talab qilganda, Xorkumarning toqati toq bo‘ldi. Agar sohibning² itlari mahalliy itlardan ko‘ra ko‘proq yog‘ni uyalmay hazm etsalar ham, har holda bu qadar yog‘ ularning salomatliklariga ziyon qiladi, deb farroshni quruq qaytardi.

¹ Sher – og‘irlik o‘lchovi – 900 gr.

² Sohib – janob, bu yerda ingliz sud raisi ko‘zda tutilgan.

Farrosh borib o‘z xo‘jasiga, men noibning oldiga borib itlar uchun qayerdan go‘sht sotib olish mumkin deb so‘rasam, u ko‘pchilik oldida past toifaga mansubligimni pesh qilib haydadi, nopisandlik qilib, hatto sizga ham til tegizdi, dedi.

Sohiblar uchun braxmanlarning toifaviy g‘ururi toqat qilib bo‘lmaydigan hol edi, buning ustiga noib uning farroshini haqorat qilgan, bunga sud raisi chiday olmadi, darhol “noib chaqirilsin” deb buyruq berdi.

Noib titrab-qaqshab, kalima o‘g‘irib sohibning eshigiga keldi. Oyoq tovushlari eshutilganda sud raisi tashqariga chiqdi.

– Nega mening farroshimni haydab yubording? – deb qichqirib so‘radi u ajnabiy aksent bilan.

Xorkumar ta‘zim qilib, shoshilgan holda, o‘zining hech vaqt bu xil bezbetlikka yo‘l qo‘ymasligini aytdi; to‘g‘ri, dastlab to‘rt sher yog‘ berishga ko‘nmagan bo‘lsa ham, keyin to‘rt oyoqlilarga ezgulik qilish niyatida mazkur narsani topish uchun kishilar yuborgan.

Sohib kimni, qayerga yubording, deb so‘radi.

Xorkumar og‘ziga kelgan birinchi ismni aytdi. Sohib inobatli kishilarga bu masalani aniqlashni topshirib, noibni o‘z uyida olib qoldi, yuborilgan odamlar kechqurun kelib, hech kimni hech yoqqa yuborgan emas ekan, deb xabar qildilar. Endi sud raisida noibning so‘zlari yolg‘on, farroshning gaplari to‘g‘ri ekaniga shak-shubha qolmagan edi.

Sud raisi g‘azab bilan qichqirib farroshga buyurdi:

– Qani, qulog‘idan cho‘zib, uydan chiqarib yubor!

Farrosh fursatni boy bermay, atrofga to‘plangan xalqning ko‘z oldida sohibning buyrug‘ini bajardi.

Bu haqdagi xabar darhol qishloqqa taralib ketdi. Haqoratlangan Xorkumar uyiga kelganda tomog‘idan ovqat ham o‘tmay, o‘likday cho‘zilib yotdi.

Xorkumarning lavozimi unga ko‘pgina dushmanlar orttirgan edi, bu xabar ularni juda mamnun etdi. Ammo Kalkuttaga jo‘nashga hozirlangan Shoshibushon bu xabarni eshitganda g‘oyat darg‘azab bo‘lib, tuni bilan uxlay olmadi.

Erta bilan u Xorkumarning uyiga keldi. Xorkumar Shoshibushonning qo‘lidan ushlab o‘pkasi to‘lib yig‘ladi.

– Haqorat da’vosi bilan sud raisini javobgarlikka tortish kerak. Men sening himoyaching bo‘laman.

Sohibni sudga berish haqidagi fikrini eshitib, noib qo‘rqib ketdi. Lekin Shoshibushon o‘z fikrida turib oldi.

Xorkumar o‘ylab ko‘rish uchun fursat so‘radi. Biroq o‘zining xo‘rlangani haqidagi ovoza hamma yerga taralib, dushmanlari o‘z quvonchlarini yashirmay yurganini bilgach, u ortiq chidab tura olmay, Shoshibushondan yordam so‘rab keldi:

– Babu¹, mening eshitishimcha, nima uchundir sen Kalkuttaga ketishga qaror qilibsən. Bu fikringdan qayt. Qishloqda senday bir odamning bo‘lishi bizlarni ruhlantiradi.

IV

Hamisha odamlardan yashirinib yurgan Shoshibushon bugun sudga keldi. Shoshibushonning gaplarini eshitib bo‘lgach, sud raisi uni o‘z kabinetiga chaqirib, shunday dedi:

– Shoshi babu, shu ishni ovoza qilmay, o‘zaro hal qila qolsak yaxshi bo‘lmasmikin?

Shoshibushon zaif ko‘zlarini qisgan holda stolda yotgan qonunlar to‘plamining muqovasiga diqqat bilan nazar tashladi.

– Men o‘z himoyam ostidagi odamga bunday maslahat bera olmayman. U xalq orasida haqoratlangan. Shunday bo‘lgach, qanday qilib bu ishni “ovoza qilmay hal etib” bo‘ladi?

Qisqagina suhbatdan sohib shuni bildiki, bu kamgap, ko‘zlari zaif odamni o‘z yo‘lingga kiritish oson emas ekan.

– Ol rayt², babu, ko‘ramiz, qani bundan nima chiqar ekan. Sud bo‘ladigan kunni belgilab, rais chiqib ketdi.

Bu orada okrug sudining raisi zamindorga³ shunday deb yozdi: “Sening noibing mening xizmatkorlarimni haqorat qildi. Bu bilan u menga hurmatsizlik ko‘rsatdi. Unga munosib choralar ko‘rishingga ishonaman”.

Zamindor Xorkumarni chaqirib keltirdi, Xorkumar ham zamindorga bo‘lib o‘tgan voqeani batafsil so‘zlab berdi. Buni eshitib zamindor juda g‘azablanib ketdi.

¹ Babu – janob.

² Ol rayt – yaxshi (inglizcha).

³ Zamindor – katta yer egasi.

– Axir, gapni cho‘zib o‘tirmasdan farroshga to‘rt sher yog‘ni berib yuborsang bo‘lmasmidi? Nima, bu bilan qashshoqlanib qolarmiding?

Xorkumar o‘zining yanglishganini sezdi, darhaqiqat, bundan u hech ziyon qilmas edi. O‘z aybiga iqror bo‘lib, dedi:

– Ko‘rinib turibdiki, men shu kun chap yonim bilan turgan ekanman. Shuning uchun shunday ahmoqlik qilibman.

– Senga sohib ustidan shikoyat qilishga kim maslahat berdi?

– Marhamatlim, men shikoyat qilmoqchi emas edim. Bu mening hamqishlog‘im Shoshining ishi. Uning sud ishlarida hech qanday tajribasi yo‘q, bu g‘ovg‘ani mening roziligimsiz shu bola qo‘zg‘adi.

Zamindor Shoshibushondan qattiq xafa bo‘ldi. Bu yangi chiqqan ishsiz advokat nom chiqarish uchun har qanday avaturaga tayyor! U, ish darhol to‘xtatilsin, deb noibga buyruq berdi.

Xorkumar sovg‘aga bir qancha meva olib, okrug sudining raisi huzuriga keldi. Sohib ustidan shikoyat qilish mening ta‘bimdagi ish emas, bu haligi ona suti og‘zidan ketmagan hamqishlog‘im advokat Shoshibushonning ishi, u menga hech narsa demasdan, o‘zicha shunday behuda ishni boshlagan, dedi. Sohib buni eshitib, Shoshibushonning xatti-harakatidan benihoyat darg‘azab bo‘lib, noibning uzrlaridan to‘la qanoat hosil etdi. U, garchi g‘azab ustida noibga jazo berishga buyurgan bo‘lsam-da, hozir o‘z qilmishimga afsuslanyapman, dedi.

Sohib yaqinda bengal tilidan yaxshi imtihon bergani uchun hozir oddiy odamlar bilan purviqor uslubda gaplashar edi.

– Men xafa bo‘lganim yo‘q, – dedi noib, – ma‘lumki, otanalar ham jahllari chiqqanda bolalariga jazo beradilar, ammo keyincha ularni tizzalariga o‘tqizib erkalatadilar.

Okrug sudining raisiga va xizmatkorlariga keltirgan sovg‘asini bo‘lib bergach, Xorkumar mahalliy sud raisini ko‘rish uchun uning oldiga bordi. Shoshibushonning yuzsizlarcha harakatini eshitgan sud raisi bunday dedi:

– Men ham taajjubda qoldim. Men hamisha noib babu aqlli odam degan fikrda edim, to‘satdan menga: “U kishi bu ish-

ni bosti-bosti qilishga rozi emas, ishni sudga berish niyatida”, dedilar. Men o‘z quloqlarimga ishonmadim. Endi menga hamma narsa tushunarli...

Oxiri u noibdan, Shoshi Kongress¹ a‘zosi emasmi, deb so‘radi. Xorkumar, kiprik qoqmay: “Ha”, deb javob berdi.

Sohibning o‘ziga xos tushunchasida bu ishlarning mohiyati ravshan edi: bular bari Kongressning qo‘li bilan qilingan! Kongress agentlari yashirincha, har yerda ig‘vo qilib janjal chiqarishga imkoniyat qidirib yuradilar, so‘ng “Amrito bazar” gazetasida bosib, hukumat bilan janjallashadilar. U o‘ziga bir zarb bilan bu fitnachilarning hammasini bir yoqli qilishga yetarli huquq bermagani uchun hind hukumatini juda zaif hisoblar edi. Ammo Kongresschi Shoshibushonning nomini diliga tugib qo‘ydi.

V

Olamda katta voqealar ro‘y berganda, kichik voqealar ham och tomirlarni cho‘zib, fursatni qo‘ldan berмай, o‘z huquqlarini talab etadi.

Shoshibushon Xorkumar ishi yuzasidan harakat boshlab, katta kitoblardan shu ishga doir ma‘lumot izlaganda, fikran o‘z nutqini mashq qilar, guvohlarni takror so‘roqqa chaqirar, hayajon bilan titrab, terga pishgan holda, o‘zini sud majlisida, ko‘p xalq orasida to‘la g‘alabaga erishganday tasavvur etardi, yosh shogirdi esa har kun belgili bir vaqtda uning eshigiga kelib turardi. Qizning qo‘lida eski charup², siyoh bilan hamma yog‘i yozilgan daftar, o‘z bog‘laridan goh meva, goh gul, goh shirinlik olib kelardi. Birinchi kunlarda Shoshibushonning qandaydir suratsiz, vahimali kitob o‘qiyotganini ko‘rdi. Ilgari u qanday kitob o‘qimasin, undan biror narsani Giribalaga tushuntirishga urinardi. Nahotki, endi shuncha ko‘p katta, qora kitoblarda uning uchun ikki og‘iz so‘z topilmasa! Nahotki buning sababi kitoblarning kattaligida-yu uning kichikligida bo‘lsa!

Dastlab o‘qituvchining diqqatini jalb qilish uchun ashula aytdi, so‘ng xat yozdi, oxiri yozganlarini tebrana-tebrana bor tovushi bilan qichqirib o‘qidi, hech qanday natija chiqma-

¹ Hozirgi Milliy Kongress partiyasi ko‘zda tutiladi.

² Charupat – kitob – darslik.

di. Qizcha katta qora kitobdan juda ham xafa edi. Bu kitob unga qandaydir badburush, berahm, yovuz maxluqday tuyuldi. Uning tushunib bo'lmaydigan har bir sahifasi Giribalaga so'zsiz nafrat bilan qaragan qandaydir yomon odamning basharasiday ko'rinardi. Agar biror o'g'ri shu kitobni o'g'irlab ketsa, uni mukofotlash uchun Giribala ayasining sandiqchasidan butun shirinliklarni olib chiqqan bo'lar edi. Shu kitob nobud bo'lsin deb qiz bechora ne-ne duolar bilan xudolarga murojaat qilmadi. Ammo xudolar unga quloq solmadilar, shuning uchun men ham bu duolarning mazmunini o'quvchilarimga so'zlab o'tirishni lozim ko'rmadim...

Shunday fikrlarga sho'ng'ib ketgan Shoshibushon o'sha kuni Giribalaning kelganini sezmedi. Qizchaning etagida olxo'ri yo'q edi, u olxo'ri danaklarining ta'siriga ishonmay qo'ydi. Endi Shoshibushon beparvolik bilan: "Giri, bugun olxo'ri yo'qmi?" deb so'raganda, bu gap qizchaga xuddi masxaralaganday tuyulib: "Bor-e!" deb, qochib ketardi. Bugun olxo'risi yo'qligidan mug'ambirlikka o'tdi. Birdan ko'zlarini uzoqlarga tikib, qattiq qichqirdi:

– Shorno, meni kutib tur, hozir boraman!..

Alamdan Giribalaning ko'zlari jiqqa yoshga to'ldi. Hamma narsani unutganini bilib Shoshibushonning xafa bo'lishini o'ylaganida, qizchaning ezilgan yuragi birmuncha tinchlandi, ammo Shoshibushonning aybi bilan kelajakda nodon bo'lib qolishini o'ylaganida, baxtsiz Giribalaning o'ziga rahmi kelardi.

Osmonda bulutlar suzardi – yomg'ir fasli boshlanganda bu xil bulutlarni har kun ko'rishi mumkin edi.

Giribala yo'l bo'yidagi daraxt orqasiga bekinib, alamiga chidolmay yig'lab yubordi. Kuniga qancha qizlar shu xilda sababsiz ko'zyoshi to'kadilar. Bunda diqqatga sazovor hech narsa yo'q.

VI

Shoshibushonning yuridik izlanishlari va notiqlik mashqlari nechun behuda bo'lib chiqqani o'quvchilarga ma'lum: sudga berilgan shikoyat to'satdan qaytarib olindi. Xorkumar o'z rayoniga faxriy sudya etib tayin qilindi. Endi u kir chapkon¹ kiyib,

¹ Chapkon – tantanali marosimda kiyiladigan to'n.

yogʻi chiqqan salla oʻrab, tez-tez sudga borar, shuning bilan birga, har gal, sohib huzuriga kirib, unga taʼzim qilib chiqishni tark etmasdi.

Bir necha kundan keyin Shoshibushonning qora, katta kitobi Giribalaning qarqʻishiga uchradi, uying qorongʻi bir burchagiga tashlab qoʻyilgan, ustini chang bosib, esdan chiqib ketgan edi. Axir Giribala qayerda, bu mudhish kitobga boʻlgan eʼtiborsizlikdan quvonadigan qizcha qayerda?

Oʻsha kuni Shoshibushon qonun toʻplamini yopib qoʻygach, Giribalaning ketib qolganini fahmladi. U xayol surib, soʻnggi kunlarda qizchaning qilgan harakatlarini esladi. U, Giribalaning bir kun erta bilan sari etagida hali yomgʻir nomi qurimagan bakal gullari koʻtarib kelganini esladi, oʻshanda u qizchaga qayrilib ham boqmagani edi. Qizcha esa dastlab oʻzini yoʻqotayozdi, lekin keyincha sarisidan igna-ip olib, boshini egib, gullarni birin-ketin ipga tiza boshladi, u bu ishni juda sekin qilsa ham, oxiri tugatdi. Kun kechikib, Giribalaning uyga qaytish vaqti yetgan edi, Shoshibushon boʻlsa, hanuz oʻqish bilan mashgʻul boʻldi. Qiz gʻoyat xafa boʻlib, gullarni kushetkada qoldirib chiqib ketdi. Yigitcha bu xil beparvolik qizning izzat-nafsigaga tekkanini fahmlab qoldi. Qizcha esa uning oldiga kirmay qoʻydi, faqat ahyon-ahyonda uyi yonidan oʻtib qolardi, xolos; oxiri qizcha butunlay kelmaydigan boʻlib qoldi, bunga ham ancha vaqt boʻldi. Qizchaning izzat-nafsi bu qadar eʼtiborsizlikka bardosh bermasligi muqarrar edi. Shoshibushon chuqur uh tortib, goʻyo bir narsasini yoʻqotganday devorga suyandi. Endi uning kichkina shogirdi yoʻq edi, oʻqishga boʻlgan har qanday havasi ham yoʻqoldi. U kitobni olib, ikki-uch sahifa oʻqib, yana joyiga qoʻyar, yozishga kirishar, lekin minut sayin choʻchib, birovni kutganday koʻchaga qarar, yoza boshlagan narsasini tashlardi.

Shoshibushon Giribala ogʻrib-netib qolmadimikan deb qoʻrqdi. Ehtiyot bilan surishtirib, xavotirning oʻrinsiz ekanini bildi. Giribalani yaqinda erga beradilar, shuning uchun uydin chiqishi mumkin emas.

Charupatni yirtib, loy koʻchaga tashlab kelgan kunining ertasiga, Giri sari etagiga shirinliklar solib shoshilib uydin chiqdi.

Havo dimligidan tuni bilan uxlamay chiqqan Xorkumar ilk sahardan beligacha yalang'och bo'lib olib, hovlida o'tirgan edi.

– Sen qayoqqa ketyapsan? – deb so'radi u Giridan.

– Shoshi amakimnikiga.

– Nima qilasan Shoshi amakinikida, bor, uyga kir!

Shundan keyin uni so'ka boshladi: kap-katta qiz, yaqinda erga tegadi-yu, uyatni bilmaydi. Ana shundan keyin, unga ko'chaga chiqishni man qildilar. Endi ruxsat so'rash, yolvorish foydasiz. Bu hol qizning g'ururini poymol qildi. Mango mevasining quyuq sharbati, betel va limonlar qaytib o'z joyiga quyildi. Yomg'irlar boshlandi, bakul gullari to'kilmoqda, guavi mevalari daraxtda osilib yotibdi, pishib yerga to'kilgan olxo'rilarni qushlar cho'qimoqda. Afsuski, to'zg'igan charupat ham endi yo'q bo'lib ketdi...

VIII

Shoshibushon narsalarini yig'ishtirib yana Kalkuttaga jo'nadi. Kalkuttada uning hech qanday ishi yo'q, sirasini aytganda, boshiga ham ehtiyoj yo'q edi. Binobarin, u temiryo'l bilan emas, daryo bilan jo'nashga qaror qildi.

Yomg'ir faslining avji qizigan chog'i. Bengaliyani minglab sersuv anhorlar to'rday qamrab olgan. Bengaliya tabiatining toza va yashil qon tomirlari liq to'la. Hamma joyda mo'l maysa, lionlar, ko'katlar, nihollar, sholi, jun va shakarqamish barq urib bosh ko'tarmoqda.

Daryoning Shoshibushon qayig'i suzib borayotgan ilonizi shaxobchasi limmo-lim to'lgan, suv qirg'oqlar bilan baravar bo'lib, sohildagi pichanzorlarni, ayrim o'rinlarda don ekinlarini suv bosgan edi. Suv bambuk daraxtlari o'sgan, mango bog'laridan iborat qishloq qo'ralariga juda yaqin kelgan, go'yo xudolar Bengaliyadagi barcha daraxt tomirlari ostidan ariq o'tqazishga g'amxo'rlik qilgandek tuyulardi.

Ikki daryoning bir-biriga quyiladigan yerida baliqchilar to'r solib, uni qirg'oq yaqinidagi bambuk daraxtiga bog'lab qo'ygan edilar. Faqat bir joydagina qayiq o'tishi uchun yo'l qolgan edi. Baliqchilar uzoq vaqtlardan beri shu yo'sinda baliq ovlab,

shunga munosib soliq to‘lardilar. Baxtga qarshi, bosh politsiya amaldoriga, birdan, xuddi shu yo‘ldan suzib o‘tishga to‘g‘ri kelibdi. Uning qayig‘ini uzoqdan ko‘rgan baliqchilar qichqirib, uni to‘r solinganidan ogohlantirib, yo‘l ko‘rsatdilar. Ammo sohibning qayiqchisi kishilar yaratgan to‘siqlar bilan hisoblashishga o‘rganmagan, u qayiqni to‘ppa-to‘g‘ri to‘rga qarab burdi, to‘r suvga botib, qayiq uning ustidan o‘tdi, biroq eshkak ilinib qoldi. Uni ajratish uchun biroz vaqt va harakat zarur edi.

Sohibning qahr-g‘azabi jo‘sh urib, qayiqni to‘xtatishga farmon berdi. Uning yuzlaridagi g‘azabni ko‘rib, baliqchilar tumtaraqay bo‘lib qochib ketdilar. Sohib o‘z eshkakchilariga, to‘rni qirqib tashlanglar, deb buyurdi. Ular yetti-sakkiz yuz rupiya turadigan to‘rni bir nafasda kesib, parcha-burish qilib tashladilar. Sohib g‘azabini bir daraja bosib, baliqchilarni tutib kelishga buyurdi. Politsiyachilar qochgan baliqchilarni topolmay, duch kelgan to‘rt odamni tutib keldilar. Ular qo‘llarini ta‘zim vaziyatida tutib, sohibga yolvorib, qo‘yib yuborishni so‘radilar va hech narsadan xabarlarini yo‘qligini so‘zlab, uni ishontirishga urindilar. Politsiya boshlig‘i asirlarni o‘zi bilan olib ketishga buyurdi. Shu paytda ko‘zlarida ko‘zoynak, ustidagi ko‘ylakning tugmalarini solishga ulgurmagan Shoshibushon tuflisini shopillatib, hansiragancha sohibning qayig‘i oldiga chopib kelib, qaltiragan ovoz bilan dedi:

– To‘rni kesishga va bu to‘rt odamni qiynashga sizning hech qanday haqqingiz yo‘q!

Katta amaldor unga hind tilida qo‘pol javob berdi. Shu paytda Shoshibushon qayiqqa sakrab tushdi-da, sohibning ustiga otilib, uni yosh boladay, jinniday do‘pposlab ketdi.

So‘ngra nima bo‘lganini u eslamaydi. Ko‘zini ochib o‘zini politsiya mahkamasida ko‘rdi, u yerdagi muomalalardan uning ma‘naviy qanoat hosil qilishi yoki jismoniy yengillik his etishi ehtimoldan uzoq edi, deb gapirishga ehtiyoj bo‘lmasa kerak.

IX

Shoshibushonning otasi advokat yollab, o‘g‘lini kafilga olishga muvaffaq bo‘ldi. Shundan so‘ng sud jarayoniga doir tashvishlar boshlandi.

To'rlari qirqib tashlangan baliqchilar Shoshibushon yashagan okrugda istiqomat qilib, o'sha zamindorga mute edilar, ular baxtsizlikka uchraganda Shoshibushonning oldiga yuridik maslahat so'rab kelardilar. Sohib tutib kelgan boyagi to'rt kishi ham Shoshibushonning tanishlari edi.

Shoshi hamqishloqlarini chaqirib, ularni shu mojaroga guvoh tariqasida ko'rsatish niyatida ekanini aytdi. Ular haddan tashqari qo'rqib ketdilar: axir ularning oilalari, bolalari bor, bordi-yu, politsiya bilan janjallashib qolsalar, ularni bu balodan kim qutqazadi?

Axir, har kimning birgina joni bor! To'g'ri, ular zarar ko'rdilar, biroq, hozir uni qaytarib bo'lmaydi, endi ko'ra-bila turib guvohlik berish – bu baloga giriftor bo'lishning o'zi-ku!

– Janob, sen bizni katta musibatga duchor qilding, – der edi ular.

Uzoq cho'zilgan gap-so'zlardan keyin, ular bo'lgan haqiqatni batamom so'zlab berishga rozi bo'ldilar.

Xorkumar bir ish bilan sudga borib, sohiblarga salom berish niyatida idoraga kirganda, politsiya boshlig'i kulib turib unga:

– Noib-babu, eshitishimcha, sening ijarachilaring politsiyaga qarshi yolg'on guvohlik berar emishlar? – dedi.

Noib qo'rqib ketdi:

– Qanday, yo'q, bunday bo'lishi mumkin emas! Bu iflos toifaning bolalari juda ham yuzsiz-da!

Sudda advokat Shoshibushonni himoya qila olmaganini tez fursatda gazetadan ma'lum bo'ldi.

Baliqchilar birin-ketin turib, politsiya boshlig'i to'rni qirqqani yo'q, bizlarni chaqirib otlarimizni yozib oldi, xolos, dedilar.

Bugina emas, Shoshibushonning bir necha hamqishloqlari, biz o'sha kuni to'y munosabati bilan daryoda sayohat qilib, voqea yuz bergan joyning yaqiniga borib qolgan edik; Shoshibushonning birdan politsiyachi sohibga tashlanib, uni beyoziqdan-beyoziq urganini o'z ko'zimiz bilan ko'rdik, dedilar.

Shoshibushon o'zi tahqirlangan qayiqqa tushib sohibni urganiga iqror bo'ldi. Lekin buning bosh sababi sohibning to'rni kesishi va aybsiz to'rt baliqchini qamashi edi.

Bunday sharoitda Shoshibushon ustidan chiqarilgan hukmni adolatsiz deb hisoblash mumkin emas. Hukm qat'iy bo'lib, Shoshibushon bir necha xil jinoyatda ayblangan edi: bironi urish, qayiqqa bostirib kirish, politsiyaning qonuniy harakatiga qarshilik ko'rsatish va hokazo... har qaysisining isboti uchun yetarli dalillar bor edi.

Shoshibushon sevikli kitoblarini kichik uyida qoldirib, besh yil muddatni turmada o'tkazishga majbur edi. Uning otasi oliy sudga shikoyat qilmoqchi bo'lganda, Shoshibushon qat'iy qarshilik ko'rsatib, bunday dedi:

– Yaxshi, men turmaga borishim kerak. Temir zanjirlar yolg'on so'zlamaydi, “ozodlik” esa, turma devoridan tashqarida meni aldab, musibatga giriftor qildi. Agar odamlar haqida so'z borarkan, shuni aytish kerakki, turma tor bo'lganidan u yerda yolg'onchilar, qalloblar, himmatsiz va nomard kishilar ozodlikdagiga nisbatan ancha oz.

X

Shoshibushon qamalganidan keyin tez orada otasi o'ldi. To'g'ri, uning yana akasi ham bor edi, ammo u uzoq vaqtlardan beri markazdan yiroq shaharlarda ishlaydi. Uy solib, xotin-bola-chaqalik bo'lib, vataniga qaytishga taraddud qilmasdi. Shoshibushonning bu yerdagi hamma mulklarini noib Xorkumar turli hiyla-yu nayranglar bilan o'zlashtirib olgan edi.

Taqdirning xohishi bilan Shoshibushon turmada boshqalardan ko'proq azob-uqubat chekdi. Nima bo'lsa-da, bu uqubatli besh yil o'tib ketdi.

Yana yomg'irgarchilik davri boshlangan edi. Shoshibushon ozib-to'zib, ko'ngli cho'kkan holda turmadan chiqdi. U ozod bo'ldi. Turma devorlaridan tashqarida uning shu ozodlikdan boshqa hech kimsasi, hech narsasi yo'q edi. Jamiyatdan haydalgan, uysiz, yolg'iz Shoshibushonga bu keng dunyo boshpanasiz bir biyobondek tuyuldi.

U tik turib, hayotning uzilgan ipini qanday qilib ulash, nimadan boshlash haqida fikr yuritardi. Qo'qqisdan uning oldiga juft ot qo'shilgan katta kareta kelib to'xtadi. Uning ichidan chiqqan xizmatkor:

– Sizing ismingiz Shoshibushon babumi? – deb so‘radi.

– Ha.

Xizmatkor kareta eshigini ochib, o‘zi eshik yonida, uning o‘tirishini kutib turdi.

– Siz meni qayerga olib bormoqchisiz? – so‘radi Shoshibushon ajablanib.

– Sizni mening xo‘jayinim taklif etgan.

O‘tkinchilarning qiziqib qarashlariga toqat qilib bo‘lmasdi, shuning uchun Shoshibushon xizmatkor bilan ortiqcha so‘zlashib turmay, karetaga o‘tirdi. “Shubhasiz, bu yerda qandaydir anglashilmovchilik bo‘layotir, – deb o‘yladi u, – ha mayli, axir qayerga bo‘lmasin ketish kerak-ku. Ehtimol, bu xato mening yangi hayotimning boshlanishi bo‘lar”.

O‘sha kuni ham osmonda qush bilan bulutlar o‘ynamoqda edi; yomg‘ir suvi bilan to‘lgan yo‘l bo‘ylab cho‘zilib ketgan to‘q yashil sholilar nur bilan soyalarning almashuvidan rangbarang bo‘lib tovlanardi. Bozor yonida eski kareta qiyshayib turar, uning yaqinidagi oziq-ovqat do‘koni oldida, vishnuit¹ qalandarlarini gupijontira² va do‘mbira tovushiga jo‘r qilib kuylar edilar:

Qayt, sultonim, qayt!

Qayt, intizor, chanqoq qalbimga!

Kareta olg‘a ketar, ashula esa, borgan sari uzoqdan eshitilardi:

Qayt, berahm, qayt, nozigim, qayt!

Qayt, go‘zalim, bahor kunlaridek qalbimni yorit!

Ashula endi zo‘rg‘a eshitilar, so‘zlarini anglab bo‘lmasdi. Ammo ashulaning maqomi Shoshibushonni hayajonlantirardi, u she‘rlarni birin-ketin eslab, ashulani to‘xtatishga kuchi yetmaganday, o‘zicha sekin xirgoyi qila boshladi:

¹ Vishnuit – bir diniy mazhab qavmi.

² Gupijontira – musiqa asbobi.

Abadiy baxtim, qayt! Qayt, mangu kulfatim!
Qayt, baxt-u kulfatim, azob-u davlatim, qayt!
Qayt, bir umr mushtiq etgan, abadiy sevgilim, qayt!
E bevafo, og‘ushimga qayt!
Qo‘ynimga qayt, ko‘z uyimga qayt!
Tushlarimga, xayolimga qayt!
Qayt kulbanga, quvonchimga, hayotimga qayt,
Kulgimga qayt,
Ko‘zyoshimga qayt!
Ishqimga qayt, yolg‘onimga qayt!
G‘ururimga, xotiramga, hurmatimga qayt!
Ishonchimga, nomusimga, ishlarimga qayt!
Tashvishimga, hayotimga, o‘limimga qayt!

Kareta atrofi o‘ralgan bir boqqa kirib, ikki qavatlik imorat oldida to‘xtadi. Shoshibushon ashula aytishdan to‘xtadi.

U biror narsa haqida so‘rab-netib turmay, xizmatkor orqasidan keta berdi.

U kirgan xonada devor bo‘ylab qo‘yilgan oynali shkafalarda rang-barang muqovali kitoblar qator terib qo‘yilgan edi. Bularni ko‘rib, u o‘zini turmadan ikkinchi daf‘a ozod bo‘lganday his etdi. Muqovalari oltin naqshlar bilan bezatilgan bu chiroyli kitoblar unga narigi yoqda baxt dunyosi yashiringan, qimmatli toshlar bilan bezatilgan tanish darvozaday tuyuldi.

Stol ustida bir narsa turar edi. Ko‘zlari uzoqdagini ilg‘amaydigan Shoshibushon egilib, toshtaxta ustiga qo‘yilgan bir necha eski daftar va Dasning¹ eskirib to‘zg‘igan “Dara-pat”, “Kotxomala” va “Maxabxarata” nomli kitoblarini ko‘rdi. Toshtaxtaning yog‘och ramkasiga katta harflar bilan siyohda Shoshibushonning qo‘li bilan “Qizcha Giribalaga” deb yozilgan edi. Shu ism uning qalami bilan daftarlarga va kitoblarga ham yozilgan.

Shoshibushon qayerga kelganini fahmladi. Uning yuragi qat-tiq ura boshladi. U ochiq derazaga qaradi, hayhot, bu nima? O‘sha derazalari temir panjarali uy, o‘sha o‘nqir-cho‘nqir qish-loq yo‘li, o‘sha yo‘l-yo‘l sari kiygan qizcha... O‘zining o‘sha

¹ Kashiram Das – mashhur bengal yozuvchisi.

davrdagi osoyishta, sokin hayoti. Bu baxtli hayotda odatdan tashqari bir holat yo‘q edi: ko‘zga tashlanmaydigan kichik ishda, ozgina baxt bilan shukuh qilib kun kechirar, uning hayotidagi ahamiyatsiz voqealar, shaxsiy mashg‘ulotlar fonida yosh qizchani o‘qitish mashqlari alohida ajralib turardi. Biroq yo‘l bo‘yidagi uyda yolg‘izlikda kechirgan hayoti, u osoyishtalik, u ozgina baxt, u kichkina qizchanning yorug‘ chehrasi – mana shular hammasi uning ko‘z o‘ngida, bevaqt, o‘rinsiz yalt etgan tutqich bermas samoviy orzulardek ko‘rindi. U kunlarning xotiralarini bu kungi g‘amgin ertaning nuri va vishnuitlar qo‘shig‘ining hazin ohangi bilan qo‘shilib, yuragida go‘zal maqom singari jaranglar edi. Bir tomoni changalzorga qarab ketgan tor, iflos yo‘l ustida xafa bo‘lib turgan qizchanning g‘amgin, lekin mag‘rur chehrasi uning ko‘z oldida Xudoning qudrat qo‘li bilan yaratilgan eng go‘zal suratday namoyon bo‘ldi. Yana ashulaning yurakni ezadigan sadosi eshitildi. Uning nazarida, bu qishloq qizining yuzida butun olamning chorasiz g‘am-g‘ussalari aks etganday tuyuldi. Yuzini qo‘llari bilan berkitib, tirsaklarini stolga, shu toshtaxtaga, daftar va kitoblarga tirab, o‘tmishning xotiralarini o‘ylab ketdi. Yengil oyoq tovushi eshitildi. U boshini ko‘tardi. Uning qarshisida kumush barkashda meva va shirinliklar ko‘targan Giribala so‘zsiz kutib turardi. Hech qanday bezaksiz, oq, tul xotin libosini kiygan Giribala uning oldida tiz cho‘kdi va bosh egib ta‘zim qildi.

Giribala o‘rnidan turgach, azob tortib, ozib-to‘zgan Shoshibushonga muhabbat bilan nazar soldi, ko‘zlari yoshga to‘lib, yuzlaridan oqib ketdi.

Shoshibushon, odatdagidek, avval qizning salomatligini so‘ramoqchi edi, biroq biror so‘z ham ayta olmadi. Uning ko‘zyoshlari tomog‘iga kelib tiqildi, yig‘i bilan to‘kilmagan ko‘zyoshlari, aytilmagan so‘zlar yurakda yig‘ilib, go‘yo qotib qoldi...

Ziyoratchi-qalandarlar uy qarshisida to‘xtalib, takror va takror kuylardilar:

Qayt, o qayt!

Savol va topshiriqlar

1. R. Thokurning hayoti va ijodi haqida gapirib bering.
2. R. Thokur milliy ozodlik kurashchisi sifatida istiqloq uchun avvalo nima muhimligini ta'kidlaydi?
3. Adibning ma'rifatparvarlik faoliyati haqida so'zlab bering. Uning bu faoliyati bilan jadid bobolarimiz o'rtasida qanday o'xshashlik ko'rasiz?
4. R. Thokurning qaysi qo'shig'i Bangladesh Xalq Respublikasining davlat madhiyasi hisoblanadi?
5. Adib asarlarini asosan qaysi tilda yaratgan?
6. R. Thokurning qaysi romani asosida o'zbek sahnasida va kinosida asarlar yaratilgan va ular qanday ataladi?
7. "Nur va soyalar" hikoyasida qanday mavzu qalamga olingan?
8. Asar qahramoni – osoyishtalik va tinchlikni xush ko'radigan, hatto qulog'im tinch bo'lsin deb uylanishni xohlamaydigan Shoshibushonni okrug sudyasi bilan bahslashishga nima majbur qildi?
9. "...dakil kemachaning o'yinini birdan buzishda, uning bir necha joyidan teshilishida biror iblisona lazzat bordir, bilmadim. Ammo bir narsa shubhasiz: ingliz bu hazil uchun o'ziga hech narsa bo'lmasligiga qattiq ishonardi va to'g'risini aytganda, barkas egasini ham, komandani ham odam qatorida sanamas edi". Ushbu parchada mustamlakachilarning qanday siyosati aks etgan?
10. "Yuragida vatandoshlarini la'natlab, Shoshibushon boshqarma raisi ustidan o'zi shikoyat qildi". Shoshibushonning bunday qarorga kelishining boisi nimada?
11. Hikoyada qahramonlar kayfiyati, ruhiy holati bilan tabiat tasviridagi uyg'unlik mavjud. Asardan ana shunday o'rinlarni toping.
12. Giribala xarakterini sharhlab bering. U Shoshibushon taqdirida qanday rol o'ynaydi?
13. Mana bu so'zlarga e'tibor bering: "Bularni ko'rib, u o'zini turmadan ikkinchi daf'a ozod bo'lganday his etdi". Gap nima haqda ketyapti? Hikoya matnidan Shoshibushonni quvontirgan narsa nima ekanligini toping.
14. Hikoya nima uchun "Nur va soyalar" deb nomlangan? O'z fikringizni bildiring.
15. "R. Thokur – ozodlik kuychisi" mavzuida insho rejasini tuzing.

SERGEY YESENIN

(1895 – 1925)

XIX asrda rus adabiyoti, jumladan, she'riyati shunday yuksak darajada rivojlandiki, bugun jahon adabiyotini shu davr rus so'z san'atisiz tasavvur etib bo'lmaydi. XX asr boshlarida bu adabiyot yangi shoirlar berdi. Shular-dan eng mashhuri – Sergey Yesenin.

Adabiyot ahli orasida, *shoirlar qishloqlarda tug'ilib, shaharlarda vafot etadi*, degan gap yuradi. Bu rusning buyuk shoiri Sergey Aleksandrovich Yeseninga nisbatan to'la mos keladi.

U 1895-yilning 3-oktabrida (eski hisob bo'yicha 21-sen-tabrida) Rossiyaning qadim tarixga ega Ryazan guberniyasiga qarashli Konstantinovo qishlog'ida oddiy dehqon oilasida tug'ildi. Otasining kambag'alligi, ayolmandligi uchun u ikki yoshligidan o'ziga to'qroq bo'lgan ona tomonidan bobosining oilasida tarbiya topdi. Besh yoshligida o'qishni o'rgandi, to'qqiz yoshidan xalq qo'shiqlariga o'xshatib she'rlar bita boshladi.

Qishloq muallimlari tayyorlaydigan maktabni tugallab, o'n yetti yoshida Moskvaga bordi. Savdogarning idorasida ishladi, bosmaxonada musahhihlik qildi, adabiy-musiqiy to'garakka qatnashdi, she'rlar yozishni davom ettirdi. O'n to'qqiz yoshidan she'rlari Moskva jurnallarida bosilib, mashhur bo'ldi. Yigirma yoshida Petrogradga kelib, yana bir mashhur rus shoiri Aleksandr Blok bilan tanishdi.

1916-yildan armiya xizmatiga kirdi. Oq podshoh sharafiga she'r yozishdan bosh tortgani uchun intizomiy batalonga jo'natildi, keyin xizmatdan tamoman voz kechdi.

1918–1921-yillarda Murmansk, Arxangelsk, Qrim, Kavkaz, Bessarabiya, shuningdek, Turkiston bo'ylab safar qildi. 1922–1923-yillari esa taniqli amerikalik raqqosa Aysedora Dulkan bilan Yevropaning Germaniya, Fransiya, Belgiya, Italiya mamlakatlarini aylandi, to'rt oy AQSH da yashadi.

Sergey Yesenin 1925-yil 28-dekabrda fojiali tarzda vafot etdi.

Shoir qayerda bo‘lmasin, umri bo‘yi o‘zini ruhan qishloqda yurgandek his qilib yashadi. Uning o‘z yurti va ona xalqiga yuksak muhabbati she‘rlarida uning bevosita Ryazan o‘lkasiga mehri tarzida aks etgan.

Bu muallif asarlarida tarjimayi holi bilan bog‘liq nuqtalar ko‘p tilga olinadi. Mumtoz o‘zbek adabiyotida bunday asarlarga *hasbi hol* deyiladi. “Endi qaytmam uyimga” hamda “Singlimga xat” she‘rlarida shoirning ko‘p umri xorijiy mamlakatlarda, safarlarda o‘tgani shundoq sezilib turadi. Ammo qayerda yashamasin, vatani mehri uning qalbida jo‘sh uradi.

Sergey Yeseninining satrlari – qisqa-qisqa, tili – ravon va sodda, lirik qahramonning hayot, tabiat, odamlarga munosabatida qishloqcha samimiylik va to‘g‘rilik ufurib turadi. Eng muhimi, asarlarida sharqona ruh bor.

Bu o‘z-o‘zidan paydo bo‘lgan emas. Shoir forsiy tildagi mumtoz she‘riyat namunalari bilan yaqindan tanishganidan keyin Eronga borishga qattiq intiladi. Biroq o‘sha paytdagi Rossiya va Eron munosabatlari rus shoirini u yoqqa yuborish maqsadga muvofiq emasligini taqozo etadi. Shunga qaramasdan, Sergey Yesenin qattiq turib Eronga borishni talab qilgani uchun uni Ozarboyjonning Bokuga yaqin qishloqlaridan biriga yuborishadi. Bir necha muddat bu yerda yashab, sharqona ruhni his etadi, Sharq odamlarining hayot tarzidan zavqlanadi va tez fursatda uning “Fors taronalari” she‘rlar turkumi yoziladi.

Sharq she‘riyatida Allohga ishqni majozan yorga ishq tarzida kuylash kuchli edi. Shunga taqlidan rus shoiri ham Sharq go‘zaliga bag‘ishlangan ishqiy she‘rlar bitadi. Lekin shu mavzu bahonasida G‘arb kishisining Sharqqa mehri jo‘sh urib turganini sezish qiyin emas.

Rus hayotini tasvirlaydimi, sharqona mavzularda qalam tebratadimi, bundan qat‘i nazar, Sergey Yesenin she‘rlarining tub mohiyatida umuminsoniylik yotadi. Millati, dini, irqidan qat‘i nazar, ularni o‘qigan kishining ko‘nglida bir yorug‘lik, zavq, mehr, ezgulikka oshnolik tuyg‘usi paydo bo‘ladi. *She‘r qalbni poklaydi*, deganlari shu.

Sergey Yeseninining aksar she'rlarini Erkin Vohidov maromiga yetkazib tarjima qilgan. Bu she'riyatning o'zbek shoirlari ijodiga juda katta ta'siri bo'ldi. Erkin Vohidov, Tilak Jo'ra, Ma'ruf Jalil, Xurshid Davron va boshqalar ijodida buni yaqqol sezamiz. Xususan, O'zbekiston xalq shoiri marhum Muhammad Yusuf ijodini Sergey Yesenin asarlari ta'sirisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

“XUROSONDA BIR DARBOZA BOR...”

Xurosonda bir darboza bor,
Ostonasi gulga ko'milgan,
Unda yashar bir pari ruxsor.
Xurosonda bir darboza bor,
Hayhot, uni ocholmadim man.

Qo'llarimda kuch ham – yetarli,
Sochlarimdan oltin rang olgan.
Asir etdi meni ul pari.
Qo'lda garchi kuchim – yetarli,
Ul eshikni ocholmadim man.

Mardligim ne ishq maydonida,
Aying, kimga qilay sharhi g'am?!
Sevmas bo'lsa Shahi jonidan,
Ul eshikni ocholmas bo'lsam,
Mardligim ne ishq maydonida?!

Yana tushdi Rus sari yo'lim,
Eron, sendan ketgummi hali?
Nahot, seni boz ko'rmas bo'ldim?
Ona yurtga mehrim tufayli
Yana tushdi Rus sari yo'lim.

Xayr endi, xayr, parizod!
Darbozangni ocholmasam-da,
Shirin g'aming birla umrbod
Kuylab o'tay seni o'lkamda.
Xayr endi, xayr, parizod!

Bu she'r Sergey Yeseninning "Fors taronalari" turkumiga kiradi.

Ma'lumki, bu turkumni shoir forsiy she'riyat ta'sirida, buyuk qalam egalari yurtini ko'rishni istab, unga intilib, shu kayfiyat va sog'inch bilan bitgan. Ammo, aslida, rus shoiriga Eronga (Xurosonning bir qismi ham hozirgi Eron tarkibiga kiradi) borish nasib etmagan. Shunga qaramay, turkum she'rlarida shoir o'zini Eronda yurganday tasavvur qilib ish tutgan.

Bu "Xurosonda bir darboza bor..." she'rida ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

She'r har biri besh misradan tashkil topgan besh banddan iborat. Satrlar – muallif uslubiga xos ravishda qisqa-qisqa.

Birinchi bandda lirik qahramon Xurosondagi bu darbozaning ostonasi gulga ko'milgani, ichkarida bir pari ruxsor yashashi, ammo uni ocholmay, armonda ekanini aytadi.

Aslida, uning darvozani ochishga kuchi yetadi, hatto, lirik qahramonning "*sochlaridan oltin rang olgan*", ya'ni uning sochlari sap-sariq, ul pari buni asir etgan...

Birinchi bandda:

Xurosonda bir darboza bor, –

misrasi ikki bor (birinchi va to'rtinchi satr sifatida) takrorlangan, ikkinchi bandda:

Qo'llarimda kuch ham – yetarli, –

misrasi (birinchi satr):

Qo'lda garchi kuchim – yetarli, –

tarzida (to'rtinchi satr) qayta qo'llangan edi.

Uchinchi bandda ham bu takror usuli bandning boshi (birinchi satr) va oxirida (beshinchi satr) davom etadi ("*Mardligim ne ishq maydonida*"). Bu bandda lirik qahramon yorining ismini ham ("*Shahi*") qistirib o'tadi.

Xuddi shunday birinchi va beshinchi misralarni aynan bir xil qilib tuzish qoidasiga to'rtinchi bandda ham amal qilinadi ("*Yana tushdi Rus sari yo'lim*"). Endi lirik qahramon shunday

go‘zal qizga bo‘lgan sevgisiga kutilmaganda yurt muhabbatini qarama-qarshi qo‘yadi – ona yurtga mehrim tufayli, nahot, seni qayta ko‘rolmasam!

Oxirgi badda oshiq yori bilan xayolan xayrlashadi, *darbo-zangni ocholmasam-da, umrbod vatanimda seni kuylab o‘taman*, deydi. Birinchi va oxirgi misralarning aynanligi bu badda ham mavjud (“*Xayr endi, xayr, parizod*”).

Ikkinchi baddagi:

Sochlarimdan oltin rang olgan,–

satri bekorga qo‘llanmagani, shoir zimdan o‘zining qaysi yurt, qaysi millat vakili ekanini kitobxonga oldindan eslatib o‘tishni yodidan chiqarmaganini sezish qiyin emas.

Ana shu takrorlar asarning o‘ziga xos ohangi, jarangi va ta’sirchanligini ta’minlagan. Aytish mumkinki, bu usulning o‘zi ham Sharq mumtoz she’riyatiga taqlidning bir ko‘rinishi hisoblanadi. “*Ostona*”, “*pari ruxsor*”, “*pari*”, “*parizod*” so‘zlarining ishlatilishi ham – sharqona ruh mevasi.

Yana bir ta’sir shuki, she’rda qofiyaga tushmaydigan bi-ror misra yo‘q. Biroq ular g‘azaldagi kabi qat’iy tartibga bo‘ysunmaydi. Shu tariqa kuchli musiqiylik ta’minlangan.

Savol va topshiriqlar

1. She’ning band tuzilishi, uning qofiya tartibini aniqlab, tahlil qiling.
2. Bandlardagi takror misralar tartibi, ta’sirchanlik va musiqiylikni ta’min-lashdagi o‘rnini belgilang. Nega keyingi uch badda qaytarilgan misralar o‘rni qat’iylashdi?
3. Asardagi qaysi so‘z-timsollarda sharqonalik bor?
4. Beshinchi badda yorga ishqa nima qarama-qarshi qo‘yiladi? Bu tazodning asardagi ahamiyatini tushuntirib bering.
5. Ikkinchi baddagi: “*Sochlarimdan oltin rang olgan*”, – misrasining beshinchi baddagi vatan mehri talqiniga qanday aloqasi bor?

“DOG‘LAR KETMISH MAJRUH KO‘NGILDAN..”

Dog‘lar ketmish majruh ko‘ngildan,
Mast vasvasa qo‘zg‘amas tug‘yon.

Men dardimga Tehron gulidan
Choyxonada topoldim darmon.

Choyxonachi – barvasta, o‘ktam,
Qoyil qolsin rus, deb, choyimga,
O‘tkir aroq, may o‘rniga ham
Achchiq-achchiq choy tutar menga.

Quy, mezbonim, ammo had bilan,
Bog‘ing aro turfa gullar bor.
Oqshom menga niqob ostidan
Ohu ko‘zin suzdi gulruxsor.

Rossiyada gulday qizlarni
Tutqunlikda saqlamas erlar.
Sarmast etar bo‘sa bizlarni
Bexanjar-u bemakr-u bezar.

Bu tong yuzli dildor qoshimda
Bir bor xirom etsa noz bilan,
Shohi ro‘mol solgum boshiga,
Yo‘llariga sheroziy gilam.

Mezbon, choy quy menga lolagun,
Shoir senga so‘ylamas yolg‘on.
Ehtiyot bo‘l o‘zingga bugun,
So‘ngra mendan qilmagin gumon.

Eshikka ko‘p qarayberma san,
Gulbog‘ingga, baribir, yo‘l bor..
Oqshom menga niqob ostidan
Ohu ko‘zin suzdi gulruxsor.

She‘r yetti banddan tashkil topgan. Bu xuddi aksar g‘azallar yetti baytli bo‘lishini eslatadi. Chunki bu ham Sergey Yesenin-ning “Fors taronalari” turkumidan.

Mavzu ham o‘sha-o‘sha – rus yigitining Eron go‘zaliga sevgisi kuylanadi. Buni ochiq bildirish uchun “*Tehron*”, “*sheroziy gilam*”, “*Rossiya*”, “*rus*” so‘zlari maxsus qo‘llanadi. Bundan tashqari, she‘r mazmunida Eron bilan Rossiyada ayollarga

munosabat masalasidagi farqlar aytib o‘tiladi ham. Satrlardagi “choyxona”, “choy”, “tong yuzli dildor”, “shohi ro‘mol”, “ohu ko‘z”, “lolagun” so‘z-timsollari ham Sharqni eslatib turadi.

Birinchi bandedda oshiq ko‘ngildan dog‘lar ketgani, mast vasa-vasa bezovta qilmayotganiga sabab ko‘rsatiladi: u choyxonada Tehron gulidan darmon topgan. Bu yerda gul sevikli yorni ifodalab kelgan.

Ikkinchi bandedda choyxona atroflicha tasvirlanadi. Choyxonachi rus choyimga qoyil qolsin deb unga o‘tkir aroq, may o‘rniga ham achchiq-achchiq choy tutadi.

Uchinchi bandedda “gullar” timsoli yana tilga olinadi-da, endi buning zamirida nima ko‘zda tutilayotgani oshkor etiladi – oqshom niqob ostidan bir gulruksor ohu ko‘zini suzgan!

Shu niqob ajnabiy lirik qahramonni qiyosga chorlaydi. Rossiya bunday emas, erlar gulday qizlarni tutqunlikda saqlamaydi, ya‘ni niqobga o‘ramaydi, bizlarni bo‘sa xanjarsiz, makrsiz, zarzevarsiz mast etadi...

Lekin lirik qahramon ishqining zo‘ridan o‘z yurtidagi qoidalardan voz kechib, bu yerning talablariga ko‘nmoqchi. *Mayli*, deydi u, *agar bu tong yuzli dildor noz bilan qoshimda bir bor xirom etsa, boshiga shohi ro‘mol solib, yo‘llariga Sheroz gilamlaridan to‘shar edim...*

Choyxonachi esdan chiqqan emas. Keyingi band bevosita unga “mezbon” deb murojaat qilishdan boshlanadi. *Lolagun choy quy, shoir senga yolg‘on gapirmaydi, faqat o‘zingga ehtiyot bo‘l-da, keyin mendan gumon qilib yurma*, deydi.

Xo‘sh, bu bilan nima demoqchi? Aytmoqchiki, eshikka ko‘p qarayverma, baribir, gulbog‘ingga yo‘l bor, chunki gulruksor ko‘z suzgan.

She‘r uchinchi band oxiridagi ikki misra takrori bilan tugaydi:

Oqshom menga niqob ostidan
Ohu ko‘zin suzdi gulruksor.

Bu she‘r lirikaning eng yuksak talablariga javob beradi. Holat, manzara, makon va zamon bor. Ularning bari lirik qahramon his-tuyg‘usi, tasavvuroti, kayfiyati, ruhidagi o‘zgarishlar, uning istagi va niyatiga yetish ilinji orqali ifodalanadi.

Satrlar mag‘ziga ijtimoiylik ham singdirilgan. Bu Sharq va G‘arb qiyosi, xotin-qizlarga munosabatning, ayollar erkinligining turlichaligini solishtirish orqali aks etgan. Shular zamirida umuminsoniylik ham bor. Shoirning g‘oyasiga ko‘ra, sevgi-muhabbat uchun bu tafovutlar to‘siq bo‘lmaydi. Axir, bu – dil mulki, ko‘ngilning ishi.

Savol va topshiriqlar

1. She‘rning band tuzilishi, uning qofiya tartibini aniqlab, tahlil qiling.
2. Uchinchi band oxiridagi ikki satr nega she‘r so‘ngida takror ishlatildi?
3. Asardagi qaysi so‘z-timsollarda sharqonalik bor? Qaysilari lirik qahramon yurtini bildirib turadi?
4. Qaysi bandda ayollarga munosabatda Eron va Rossiya o‘rtasidagi ijtimoiy tafovut haqida so‘z boradi?
5. Lirik qahramondagi o‘ziga ishonchga asos bo‘lgan voqeani aniqlab, sharhlab bering.
6. She‘rda “gul” bilan bog‘liq so‘z-timsollarning o‘rni, ahamiyati, ma‘nolarini izohlang.
7. She‘rni yodlang.

SINGLIMGA XAT

Bizning Aleksandr
Delvig haqida
She‘r yozgan, madh etib kalla suyagin.
Qanday shirin,
Qanday olis aqida,
Xuddi gulbog‘ yanglig‘ ko‘ngilga yaqin.
Salom senga, singlim,
Salom, assalom.
Qadrdon dalalar salomat bormi?
Ayt, qalay parvarish qilmoqda bobom
Ryazandagi bizning oluchazorni?

O‘sha oluchazor
Bormi yodingda?
Otam sho‘rlik tinmay qilardi mehnat.
Bir parcha yeridan
Hosil olguncha
Omoch surib, qancha chekardi zahmat.

Unga maqsad edi
Kartoshka olish,
Biz bog‘ bo‘lsa derdik,
Bog‘ni kesishdi.
Dilim o‘rtanganin
Aytsin ho‘l bolish,
Bog‘ni kesishdi-yu,
Bag‘rim ezishdi.

Yodimdadir bayram,
O‘sha so‘lim may,
Sabzalar bezangan,
Gullab nastarin.
Oppoq qayinlarni
Quchoqlab tinmay,
Sho‘x xandon maydan ham
Mastroq edim man.

Oh, u oq qayinlar,
Oppoq qayinlar...
Qizlardek sarvinoz, suluv, xushqomat.
Sevmasligi mumkin ularni faqat –
Quvnoq navniholda ko‘rmagan samar.

Singlim!
Naqadar kam hayotda chin do‘st,
Ko‘plardek mening ham
Yuragimda dog‘.
Agar nozik qalbing
Toliqqan bo‘lsa,
Buning soz davosi —
Tinmoq, unutmok.
Sashani¹ bilasan,
Sasha zo‘r edi.
Lermontov ham, asli,
Unga jo‘r edi.
Men bo‘lsam...
Kasalga chalinib turibman.
Endi esa nastarin qorlarda
Ruhimni davolab yuribman.²

¹Sasha – Aleksandr Sergeyevich Pushkin.

²Bu band S. Olim tarjimasida berildi.

Senga achinaman,
Yolg'iz qolarsan.
Men esam tayyorman
Duelga, hatto.
«Baxtlidir jomini ichib bo'lmagan»¹
Va tinglab bo'lmagan naydan ham navo.

Va lekin bog'imiz...
O'sha bog' aro
Erka bolalaring o'ynar ko'klamda.
Ular o'ylab qo'ysa qani bir bor, o,
Dalli devonalar
O'tgan olamda.

Adabiyotda maktub vositasidan foydalanish keng qo'llanadigan usullardan biri hisoblanadi. Bu rus she'riyatida ham mavjud. Sergey Yeseninning o'zi bir necha she'rini xat tarzida yozadi: «Onamga xat», «Ayolga xat», «Onamdan xat», «Bobomga xat»...

O'qib chiqqaningiz «Singlimga xat» ham shunday asarlar sarasiga kiradi.

Shoirning bir necha, masalan, «Pushkinga», «Gurjiston shoir-lariga» she'rlari bag'ishlov tarzida bitilgan. O'zaro har qancha yaqin tursa-da, bularni xat deb hisoblab bo'lmaydi.

Mohiyatan har qanday xat uzoqdagi yaqin kishiga yoziladi. «Singlimga xat» lirik qahramonning qishloqda qolgan singlisiga mehri jo'sh urib bitilgan. Odatda maktub salomdan boshlanishi kerak. Bu she'r dabdurstdan, lekin aka-singil o'rtasida oson tushuniladigan Aleksandr Delvig haqidagi she'rning xuddi gul-bog' yanglig' ko'ngilga yaqinligini qayd etishdan boshlanadi, salom keyingi bandda keladi.

Aka oluchazorni, bir parcha yeridan hosil olish uchun otalari-ning zahmat chekib ter to'kishini eslaydi. Otaning dardi – kar-toshka yetishtirish. Bolalarga esa bog' ma'qul edi. Bog'ni ke-sishdi. Lirik qahramon o'shanda yostiqlikni ho'llab yig'laganlarini yodga oladi. Bunday o'kinchlarini kishi singlisigagina shunday samimiylik bilan aytishi mumkin. Albatta, so'lim may kunlari

¹Bu Aleksandr Sergeyevich Pushkinning satri.

nastarinning gullashi, bayramning nishonlanishi zavqidan oppoq qayinlarni quchoqlab quvnaganlari, may ichgandan ham kuchliroq mast bo'lganlari esdan chiqmaydi. Axir, qizlardek sarvinoz bu oq qayinlarni yaxshi ko'rmay bo'ladimi?!

Shunday bolalarcha tuyg'ular og'ushida lirik qahramon birdan kattalarga xos mulohazalarga o'tadi. Shu tariqa zimdan haqiqiy hayot bilan bolalik tasavvurlari muqoyasa qilinadi. Hayotda chin do'st topish mushkulligi, bu uning ko'nglida dog'lar qoldirgani, agar singlisining nozik qalbi ham toliqqan bo'lsa, davosi – tinmoq, unutmok ekani aytiladi.

Shunda kutilmaganda shoir Pushkinni, Lermontovni tilga oladi. Mantiqan o'zini ularga qiyoslaydi. Pushkindan bir satr ham keltiradi:

Baxtlidir jomini ichib bo'lmagan.

Bog' asarning birinchi, ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi bandlarida tilga olingan edi. Yana gap aylanib, shu boqqa bog'lanadi. Shoir bir kun kelib singlisining erka bolalari ko'klamlar shu bog'da xuddi ular kabi o'ynab yurganida bu dunyodan dalli devonalar o'tganini xotirga olishiga umid qiladi.

Bu yakuniy bandeda shoirning xuddi Pushkin, Lermontov kabi abadiy qolish ilinji ham – yashirin.

Shunday bo'ldi ham. Sergey Yesenin xalqining xuddi o'sha Pushkin, Lermontov darajasidagi sevimli bir shoiriga aylandi. U bilan singlisining o'sha bog'larida ko'klamlar o'ynab yuradigan erka bolalarigina emas, tamomi Ryazan, butun Rossiya faxrlanadi. Uning asarlari Yer yuzining ko'pdan-ko'p mamlakatlarida, jumladan, O'zbekistonimizda ham, sevib o'qiladi, qanchadan-qancha tillarga qayta-qayta tarjima qilinadi.

«Singlimga xat» she'ri ta'sirida turli tillarda qalam suradigan shoirlar asar yozgan. Jumladan, O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azimning «Opamga xat»i, O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning «Singlimga maktub»i ham bor.

Savol va topshiriqlar

1. Adabiyotda, jumladan, Sergey Yesenin ijodida xat vositasidan foydalanish haqida nimalar deya olasiz?

2. She'ning tuzilishi, bandlari aro bog'liqliklarni tahlil eting.
3. She'rda bog' timsoli qanday vazifalarni bajarganini tushuntiring.
4. Lirik qahramon talqinida bobo bilan ota maqsadi o'rtasida qanday farq bor va bolalar bu masalada qaysi tomonda edi?
5. Hayot haqidagi bolalik tasavvurlari bilan real tushuncha o'rtasidagi tafovut mohiyatida nima yotadi?
6. Lirik qahramon nima ilinj bilan Pushkin, Lermontov kabi buyuk rus shoirlarini esga oladi?
7. Oxirgi bandeda lirik qahramonning orzusi qanday badiiy vosita orqali ifodalangan?
8. Siz hali yoshsiz, lekin kichkinaligingizda ko'nglingizda muhrlanib qolgan qanday voqea-hodisa, his-tuyg'u, o'kinch-armonni eslay olasiz?
9. She'ning qaysi bandi Sizga eng ko'p ta'sir ko'rsatdi?

ONA IBODATI

Qishloqning bir chetida
 Pastakkina uy turar,
 Sajda qilib shu uyda
 Onaizor o'ltirar.
 Yolg'iz o'g'lin eslar u
 Yonib achchiq firoqda.
 O'g'li esa yurt uchun
 Jang qiladi yiroqda.

Ona sajda qiladi,
 Ko'zyoshlari shashqator.
 Bir nuqtaga tikilgan,
 Xayolida nelar bor?
 Ko'z oldiga keladi:
 Keng dala – jang maydoni.
 Jonsiz yotar maydonda
 Mard o'g'li – pahlavoni.

Ko'kragida jarohat,
 Qop-qora qon har yog'i.
 Qolmish jonsiz qo'lida
 Dushmanining bayrog'i.

Ona yuzin qoplar g'am,
 Chimirganча qoshini,

Asta suyar qo‘liga
Oppoq sochli boshini.
Yurak dardi yosh bo‘lib,
To‘lib kelar ko‘ziga.
Marjon-marjon tomchilar
Oqib tushar yuziga.

Ona hamma zamon va makonda ham, barcha millat va mamlakatda ham – ona. Vatanni onaga o‘xshatish mumkin. Lekin onani o‘zidan boshqa hech narsaga qiyoslab bo‘lmaydi. Ona qalbida ibodatga moyillik – hamisha kuchli. Ishonmasangiz, onalaringiz Sizni duo qilayotganda ko‘zlariga boqing. Bu ko‘zlarda hech qachon hech kimda uchratmaganingiz iltijoni ko‘rasiz. Bu iltijoda esa onaning farzandga mehri yashirin bo‘ladi.

Sergey Yeseninining mutolaa qilganingiz she‘ridagi ona qishloq chetidagi pastakkina uyda yashaydi. O‘g‘li jangga ketgan. Onaning ko‘ngli xotirjam, deysizmi?! Dilbandiga omonlik tilab, Xudoga iltijo qiladi. Ko‘zlari esa jiqqa yoshga to‘lgan. Xayoli uni jang maydoni sari olib ketadi. Qarasa...

O‘g‘li ko‘krigidan jarohat olib, dalada jonsiz yotibdi. Lekin qo‘li dushmanning bayrog‘ini changallaganicha qotib qolgan. Shuning uchun shoir uni «pahlavon» degan sifat bilan «siylaydi».

Hamma zamon uchun ham urushda dushman bayrog‘ini mahv etish g‘alaba ramzi hisoblanadi. Esingizda bo‘lsa, Firdavsiyning «Shohnoma»sida Afrosiyob tush ko‘radi. Tushida kuchli bo‘ron turib, bayrog‘ini qulatadi:

Ko‘tarilib shu zum shiddatkor bo‘ron,
Bayrog‘imni yulib yiqdi nogahon.

Bayroqning qulashini Afrosiyob, mag‘lubiyat belgisi, deb biladi. Sergey Yesenin ham bu she‘rida zimdan shunga ishora qilgan: agarki, yigit halok bo‘lgan bo‘lsa ham, u mag‘lub emas, chunki dushman tug‘ini qulatib jon berdi-ku.

Tariximizdan bilamizki, xivalik mashhur Shayx Najmiddin Kubro, keksa yoshiga qaramay, Vatan himoyasi uchun qo‘ynini toshlarga to‘ldirib, mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi jangga kiradi.

Dushman o'qidan halok bo'layotib, chingiziylar bayrog'ining uchidagi «kokili»ni – po'pagini changallagancha jon beradi. Dushman o'z bayrog'ini jonsiz qo'lni kesib ajratib olishga majbur bo'ladi.

Albatta, Sergey Yesenin aynan Najmiddin Kubro voqeasini qalamga olgan, deb bo'lmaydi. Hatto, bundan mutlaqo bexabar-dir ham. Ammo vatan himoyasiga otlangan mard o'g'lonning dushman bayrog'ini mahv etib o'lishi – yuksak vatanparvarlik g'oyasi ifodasi uchun buyuk bir timsol vazifasini o'tagan.

Avvalo, o'g'il onaning xayolidagina halok bo'ldi, xolos. Onaning ko'ngli shuki, mabodo, u jon taslim qilgan taqdirda ham bu dunyodan mardlarcha, g'olibona tarzda o'tgan bo'ladi.

Bu she'rda ona uchun vatan va o'g'il degan ikki bu-yuk tushuncha birlashib ketgan. Vatanga sadoqat, uni himoya qilish yo'lida jonni ham ayamaslik hissi onaning o'zida bor.

Qisqa-qisqa misralardan iborat vaznlarda yozish – Ser-gey Yesenin she'riyatining asosiy xususiyatlaridan biri. Shoir bu asarida ham shu yo'ldan borgan. Erkin Vohidov tarjimada bunga qat'iy amal qilib, o'zbekchada ham yetti (4+3 turoqli) vaznni ma'qul ko'rgan. Bu vazn o'qishga oson, hayajonni yax-shi ifodalaydi, fikr maromi va voqealar shiddatini kuchaytiradi.

Savol va topshiriqlar

1. She'rning bosh g'oyasini aniqlang.
2. Asardagi inson timsollari – kimlar?
3. Ona ibodat qilib, Xudodan nima so'rayapti?
4. Ona xayolida kechgan voqea mohiyatida nima yotibdi?
5. She'rdagi o'g'ilning dushman bayrog'ini changallab, uni qulatib, jon taslim qilishi voqeasi bilan Shayx Najmiddin Kubroning halok bo'lishi vo-qeasi o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
6. Ona uchun vatan va o'g'il tushunchasi qay tarzda birlashib ketganini tushuntirib bering.
7. Ona, bolam jangda o'lmasin, deb ibodat qilyapti, mabodo, ajali yet-gan bo'lsa, zimdan uning qanday jon berishini istayapti?
8. Siz o'zingizni she'rdagi o'g'il o'rniga qo'yib ko'ra olasizmi?
9. Shoir nima uchun qisqa-qisqa misralardan iborat vazn tanlagan?
10. She'rni yod oling.

MUNDARIJA

Maqsud Shayxzoda (<i>S.Ahmedov</i>)	3
Mirzo Ulug‘bek (Tarixiy fojidan lavhalar)	5
“Mirzo Ulug‘bek” fojiasi haqida	19
Nazariy ma‘lumot. Tragediya (fojia)	24
Usmon Nosir (<i>R.Qo‘chqorov</i>).....	26
Nil va Rim (Tarix kitobidan)	31
She‘rlar	37
Asqad Muxtor (<i>R.Qo‘chqorov</i>).....	41
“Chinor” romani	43
Chinor (Romandan parcha).....	44
Said Ahmad (<i>S.Ahmedov</i>)	70
Qochoq (“Ufq” trilogiyasidan parcha).....	72
“Ufq” romani haqida.....	92
Nazariy ma‘lumot. Roman shakllari.....	95
Ozod Sharafiddinov (<i>R.Qo‘chqorov</i>).....	98
O‘lsam ham ayrilmasman quchoqlarigdan	102
To‘ra Sulaymon (<i>R.Qo‘chqorov</i>)	117
She‘rlar	119
Muhammad Yusuf (<i>R.Qo‘chqorov</i>).....	128
She‘rlar	130

JAHON ADABIYOTIDAN

Muhammad Fuzuliy (<i>S..Olim</i>)	142
G‘azallar	143
Robindranath Thokur (<i>S.Ahmedov</i>)	152
Nur va soyalar (Ayrim qisqartirishlar bilan olindi).....	155
Sergey Yesenin (<i>S.Olim</i>).....	176
She‘rlar	178

Olimov S.

Adabiyot 8: darslik-majmua (II qism) /S.Olimov, S.Ahmedov, R.Qo'chqorov. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014. – 192 b.

UO'K 372.882(075)

KBK 83.3ya721

Sultonmurod Olim, Sunnat Ahmedov, Rahmon Qo'chqorov

ADABIYOT
Ikkinchi qism

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik-majmua
Qayta ishlangan uchinchi nashri

Taqrizchi: Usmon Qo'chqorov

Muharrirlar: *Ma'suda Yo'ldosheva, Davron Ulug'murodov*

Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*

Texnik muharrir *Yekaterina Koryagina*

Musahhihlar: *Fotima Ortiqova, Dono To'ychiyeva*

Kompyuterda sahifalovchi *Akmal Sulaymonov*

Nashriyot litsenziya raqami AIN^o 154. 14.08.2009

2014-yil 26-martda bosishga ruxsat etildi. Bichimi 60x90^{1/16}

Tayms garniturası. Ofset bosma. 12,0 shartli bosma toboq. 10,0 nashr tobog'i.

Adadi 421 734 nusxa. raqamli buyurtma.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyida chop etildi.

100128. Toshkent. Shayxontohur ko'chasi, 86.

Bizning internet manzilimiz: www.gglit.uz

E-mail: iptdgulom@sarkor.uz, info@gglit.uz

Ijaraga beriladigan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgandagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.